

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Svetlana M. Velimirac

**SAMILOSNE OČI TUĐINSKE ŽENE:
SRBIJA I PRVI SVETSKI RAT.
KRITIČKA ANALIZA DISKURSA DELA
BRITANSKE AUTORKE MEJBEL SINKLER
STOBART I SRPSKE AUTORKE JELENE
LOZANIĆ-FROTINGAM**

doktorska disertacija

Beograd, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Svetlana M. Velimirac

**THE COMPASSIONATE EYES OF A FOREIGN
WOMAN: SERBIA AND THE FIRST WORLD
WAR. CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS: THE
WORKS OF THE BRITISH AUTHOR MABEL
St. CLAIR STOBART AND THE SERBIAN
AUTHOR JELENA LOZANIĆ-FROTHINGHAM**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Светлана М. Велимирац

**СОЧУВСТВУЮЩИЙ ВЗГЛЯД ИНОСТРАНКИ:
СЕРБИЯ И ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА.
КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТВОРЧЕСТВА
БРИТАНСКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ МЕЙБЛ
СИНКЛЕР СТОБАРТ И СЕРБСКОЙ
ПИСАТЕЛЬНИЦЫ ЕЛЕНЫ
ЛОЗАНИЧ-ФРОТИНГАМ**

Докторская диссертация

Белград, 2023.

PODACI O MENTORKI I ČLANOVIMA KOMISIJE:

MENTORKA:

prof. dr Jelena Filipović, redovna profesorka Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE:

1. _____

2. _____

3. _____

Datum odbrane: _____

SAMILOSNE OČI TUĐINSKE ŽENE:
SRBIJA I PRVI SVETSKI RAT.
KRITIČKA ANALIZA DISKURSA DELA BRITANSKE AUTORKE MEJBEL SINKLER
STOBART I SRPSKE AUTORKE JELENE LOZANIĆ-FROTINGAM

Sažetak:

Na osnovu dela dve autorke o iskustvima iz Prvog svetskog rata, *Plameni mač u Srbiji i drugde* Mejbela Sinkler Stobart i *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* Jelene Lozanić-Frotingam, gradimo kompleksnu sociolingvističku narativnu mrežu značenja koja obuhvata složenu interakciju društava i pojedinaca, lokalnog i globalnog. Sopstveni doživljaj rata i usložnjavanje identiteta žene, autorke potvrđuju dok su izmeštene u drugu sredinu – Britanka u Srbiju, a Srпкиnja u Ameriku i Kanadu, pisanjem ličnih narativa u kojima se udaljavaju od rodnog i nacionalnog određenja drugosti. Kroz diskurse autorki otkrivamo nove pozicije moći koje ove žene osvajaju. Istovremeno, identiteti drugih učesnika opisanih istorijskih događaja u njihovim narativima osvetljavaju se metodom (socio-istorijske) kritičke analize diskursa (Fairclough, 1989; Wodak, 2002; 2009).

Ideološka podloga u koju su inkorporirani socio-političko-ekonomski odnosi u datom istorijskom kontekstu uzima u obzir ekstralingvističke faktore koji diskurs usmeravaju dvosmerno – diskurs utiče na društvo, a istovremeno, društvo utiče na diskurs (Wodak, 2002).

Diskursi obe autorke ukazuju na višeslojne odnose nejednakosti, dominacije i hegemonije, ali i načine kako se njima suprotstavljati. Poruke humanizma i pacifizma upućene su čitaocima oba dela, dok se na konkretnim primerima pokazuje koliko pojedinac može da postigne za zajednicu aktivnim društvenim angažmanom.

Čitajući ova dela, i sami postajemo deo iste sociolingvističke narativne mreže (Filipović, 2018) kao tumači društvenih odnosa prikazanih iz partikularnih pozicija dve autorke, a na osnovu sopstvenih ličnih i društveno uslovljenih kognitivnih kulturnih modela u okviru kojih se nalazimo i saznajemo o drugima.

Ključne reči: Srbija, Prvi svetski rat, žene, kritička analiza diskursa, sociolingvistička narativna mreža

Naučna oblast: filologija

Uža naučna oblast: sociolingvistika

UDK broj: _____

THE COMPASSIONATE EYES OF A FOREIGN WOMAN: SERBIA AND THE FIRST
WORLD WAR. CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS: THE WORKS OF THE BRITISH
AUTHOR MABEL St. CLAIR STOBART AND THE SERBIAN AUTHOR JELENA
LOZANIĆ-FROTHINGHAM

Abstract:

Based on the works of two authors and their experiences from the First World War, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* by Mabel Sinclair Stobart and *The Charitable Mission for Serbia in the First World War, Letters from America and Canada 1915–1920* by Jelena Lozanić-Frothingham, we build an intricate sociolinguistic narrative network of meaning that includes the complex interaction of societies and individuals, locally and globally. The authors confirm their own experience of the war and their further construction of a woman's identity while being relocated to a different environment - the British woman in Serbia, and the Serbian woman in America and Canada, by writing personal narratives in which they depart from the gender and national concept of otherness. Through the discourses of the female authors, we discover new positions of power that these women conquer. At the same time, the identities of other participants of the historical events described in their narratives are illuminated by the method of (socio-historical) critical discourse analysis (Fairclough, 1989; Wodak, 2002; 2009).

The ideological background in which socio-political-economic relations are incorporated in a given historical context takes into account extralinguistic factors that point discourse in two directions - discourse affects society, and at the same time, society affects discourse (Wodak, 2002).

The discourses of both authors indicate multi-layered relations of inequality, dominance and hegemony, but also ways to oppose them. The messages of humanism and pacifism are addressed to the readers of both works, while concrete examples show how much an individual can achieve for the community through active social engagement.

By reading these works, we ourselves become part of the same sociolinguistic narrative network (Filipović, 2018) as interpreters of social relations shown from the particular positions of the two authors, based on our own personal and socially conditioned cognitive cultural models within which we find ourselves and learn about others.

Key words: Serbia, World War I, women, critical discourse analysis, sociolinguistic narrative network

Scientific field: philology

Scientific subfield: sociolinguistics

UDC Number: _____

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja	2
3. Teorijska i metodološka postavka	6
3.1. Pojam diskursa i proučavanje diskursa u sociolingvistici kroz kritičku analizu diskursa	6
3.2. Modeli kritičke analize diskursa	10
3.2.1. Osnovni pojmovni okvir u kritičkoj analizi diskursa	13
3.3. Rod kao Drugost	16
3.4. Sociolingvističke narativne mreže	18
4. Istorijska perspektiva u delima	21
4.1. Velika Britanija, Amerika, Srbija – temelji borbe za ženska prava kao temelji ideologije autorki Stobart i Lozanić-Frotingam	23
4.2. Aktivna žena u ratu, spisateljica u miru	29
4.2.1. Strepnja od autorstva kod spisateljica	32
5. O Mejbel Sinkler Stobart: život i dela	35
5.1. Jedna žena i dva rata	36
5.2. Mejbel Stobart na Balkanu	39
5.3. Jezik dela i o jeziku u delu: stilska varijacija i upoznavanje Mejbel Stobart sa novim kulturnim modelom	45
5.4. Priroda kao deo narativa Mejbel Stobart	50
5.5. Osveščivanje identiteta: Srbija i Britanija	54
5.5.1. Kako Mejbel Stobart vidi druge	55
5.5.2. Kako Mejbel Stobart vidi žene na Balkanu	57
5.5.3. Kako Mejbel Stobart vidi sebe	59
5.5.4. Kako drugi vide Mejbel Stobart	64
5.6. Antiratni apel Mejbel Stobart – pacifizam u okviru feminističkog diskursa	71
6. Epistolarni svedok: perspektiva Prvog svetskog rata Jelene Lozanić-Frotingam	76
6.1. Žanrovske karakteristike epistolarnog diskursa u delu Jelene Lozanić-Frotingam	79
6.2. Amerika Jelene Lozanić-Frotingam	83

6.2.1.	Ličnosti i susreti u Americi	83
6.2.2.	O <i>našima</i> u Americi	84
6.2.3.	Interesovanje stanovnika Amerike i Kanade za probleme sa kojima se Srbija suočavala ..	88
6.3.	O Amerikancima, Amerikankama i njihovim impresijama o srpskom narodu	94
6.3.1.	Anglosaksonci – karakteristike, kvaliteti, osobine koje su pripisane ličnostima, događajima, procesima.....	96
6.3.2.	Utisci Jelene Lozanić-Frotingam o američkom načinu života i razmišljanja	98
6.3.3.	Amerika i Srbija: razlike i sličnosti u navikama, klimi, prirodi, religiji	102
6.3.4.	Zapažanja Jelene Lozanić-Frotingam o ekonomskom stanju, radu prosečnog građanina, raslojenosti društva u Americi	105
6.4.	Diskurs Jelene Lozanić-Frotingam o Indijancima i Afro-Amerikancima	107
6.5.	Neka zapažanja Jelene Lozanić-Frotingam o Kanadi	109
6.6.	Jelena Lozanić-Frotingam o sebi	111
6.6.1.	O humanitarnom radu Jelene Lozanić-Frotingam.....	119
6.6.2.	Kako drugi vide Jelenu Lozanić-Frotingam	121
6.7.	Jelena Lozanić-Frotingam o ulasku Amerike u rat	124
6.8.	Jelena Lozanić-Frotingam o ženama Amerike.....	129
7.	Zajednički elementi u delima Jelene Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart iz rodne perspektive	133
8.	Interpretacija sociolingvističke narativne mreže u delima Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam.....	136
8.1.	Uzročno-posledične veze diskursa, istorije i društva.....	136
8.2.	Usložnjavanje identiteta; odnosi moći i nejednakosti u koordinati vreme/prostor.....	141
8.3.	Rodna pozicija Drugog kod autorki Sinkler Stobart i Lozanić-Frotingam.....	145
9.	Završni čvor sociolingvističke narativne mreže dela autorki Stobart i Lozanić.....	151
10.	Zaključak.....	152
Literatura:	155
Biografija autorke:	163

1. Uvod

Od okončanja Prvog svetskog rata prošlo je nešto više od sto godina. Ovaj značajan istorijski događaj sagledavamo u novom svetlu 21. veka, čitajući svedočanstva pisana iz ugla žena, redefinišući ratni narativ kao tipičnu priču ispričanu kroz vizuru ratnika, vojnika – muškarca. U vreme ratnih dešavanja, svetu nije bio poznat sukob tolikih razmera, pa je ovaj rat nazvan Velikim ratom. Iako je naveo mnoge da pomisle kako se sukob koji je odneo toliko žrtava i gubitaka ne sme i neće nikada ponoviti, čovečanstvo je obnovilo neprijateljstva i zaratilo na svetskom nivou još jednom; po izbijanju i okončanju Drugog svetskog rata, Veliki rat se preimenuje u Prvi svetski rat. Poznato je da ukoliko se ne nauči ništa iz prošlosti, istorija ima tendenciju da se ponovi – zbog toga je i potrebno vraćati se zapisima iz Prvog svetskog rata, iščitavati ih i tumačiti iz savremene perspektive. Ovi zapisi predstavljaju svedočanstva čovečanstva na prekretnici; kroz velike narative ispričano je mnogo toga o Prvom svetskom ratu, ali kakav je on bio iz ugla malih, sporednih učesnika, pojedinaca, omogućava nam da sagledamo ratna zbivanja neposrednije nego što je to slučaj npr. u pričama koje veličaju herojske podvige ili velika ratna osvajanja.

Plameni mač u Srbiji i drugde Mejbel Sinkler Stobart i *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* Jelene Lozanić-Frotingam su zapisi o Prvom svetskom ratu dve neposredne učesnice, koje beleže sopstvena iskustva. Kroz njihova dela sagledavamo celokupni društveno – istorijski kontekst unutar kog se ove dve žene kreću, ostvaruju novu društvenu ulogu i o tome ostavljaju pisani dokument. Dela je potrebno čitati uz odgovarajuću podlogu koja podrazumeva upoznavanje sa istorijskim, kulturnim, političkim i ekonomskim uslovima koji su prvo oblikovali ove dve žene, a zatim ih pratili kroz njihovo učešće u ratu i potom pisanje knjiga o svojim iskustvima. Iz dela saznajemo o društvenim promenama sa kojima su se one kao žene suočile i kako su i same na njih uticale, o njihovom ličnom razvoju i usloznavanju njihovih identiteta nakon proživljenih događaja koji pojedinca redefinišu. Izmeštenost autorki iz sopstvenog prostora i kulturnih obrazaca iz kojih su potekle daje novu dimenziju njihovom sagledavanju ratnog iskustva kroz koje prolaze, tako da upoznavanje sa novim podnebljem i stanovništvom postaje neodvojivi deo ratnog narativa obe autorke. Lokalni konteksti prerastaju u fenomen globalne promene kojoj svet teži, a to je ostvarenje prava i mogućnosti za žene koja one do tada nisu imale. Diskursi obe autorke imaju svoje osobenosti zasnovane na do sada navedenim uslovljenostima, ali i zajedničke elemente. Pisanjem o sopstvenim iskustvima one čitaoca vode kroz vreme, prostore i društvo prve polovine dvadesetog veka, ukazujući na nove ideje kojima one teže kao pojedinci, ali koje se prenose i na društvena nastojanja u globalu.

Jezik, nacija, društvena stratifikacija, rod, uopšte uzev, društveni konstrukti – sve su ovo teme kojima se autorke bave u svojim delima, ali koji istovremeno i oblikuju diskurse obe autorke. Njihovi tekstovi su višeslojni, nude razmatranja o moralnim dilemama, (ne)opravdanosti ratovanja, ljudskom biću kao središtu sveta, a istovremeno i beznačajnom zrnju tog sveta; njihovi zapisi umnogome prevazilaze puko izveštavanje o ratnim poduhvatima, nabrojanje žrtava ili količini sredstava u vidu ratne pomoći. One šalju poruke kroz svoja dela koje su vanvremenske, i koje i danas zvuče aktuelno.

2. Predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja

Predmet ovog istraživanja je kompleksan odnos jezika, identiteta i rata na primeru dva dela koja su autorke pisale iz sopstvene, ženske perspektive, čime su nastali njihovi specifični narativi.

Autorka prvog dela je Mejbel Sinkler Stobart (1862-1954), Britanka, aktivistkinja u borbi za ženska prava, humanitarna radnica, učesnica u Prvom balkanskom, a zatim i Prvom svetskom ratu kao osnivač Mobilne jedinice za ranjene i bolesne na teritoriji Srbije. Njeno delo nosi naziv *Plameni mač u Srbiji i drugde*, a objavljeno je 1916. godine.

Autorka drugog dela je Jelena Lozanić-Frotingam, a njegov naziv *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu. Pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine*, objavljeno 1970. godine. Jelena Lozanić-Frotingam (1885-1972) bila je među znamenitim Srpkinjama koje su se borile za prava žena kroz brojne aktivnosti u Srpskom ženskom narodnom savezu, Kolu srpskih sestara i drugim udruženjima, humanitarna radnica, i predstavnica Crvenog krsta Kraljevine Srbije za vreme Prvog svetskog rata, o čemu piše u svojoj knjizi.

Obe autorke pišu o svojim iskustvima tokom Prvog svetskog rata; delo Jelene Lozanić-Frotingam je dnevnik u vidu pisama mlade žene iz Srbije koja je kao izaslanik srpskog Crvenog krsta poslata u Ameriku i Kanadu da upozna tamošnju javnost sa stradanjem srpskog naroda i prikuplja humanitarnu pomoć. Druga autorka, Mejbel Sinkler Stobart, u isto vreme kada Lozanić odlazi u Ameriku, stiže u Srbiju kako bi pomogla u organizovanju bolnica i sprečavanju širenja tifusa 1915. godine. Ona postiže uspeh u tome, a zatim učestvuje u povlačenju naroda i vojske preko Crne Gore i Albanije, sve vreme pišući dnevnik koji je kasnije doradila i objavila.

U oba dela pored svakodnevnih aktivnosti kojima su autorke bile posvećene, beleže se slike rata i doprinosa žena u njemu, kao i niz opservacija o mestima u kojima su se autorke našle i tamošnjem stanovništvu, zasnovanih na interakciji jezik – kultura – društvo, odnosno, etnografiji govora (Hymes, 1971) u specifičnom istorijskom trenutku. „Govor, poput drugih sistema ponašanja u okviru kulture – rodbinskih veza, politike, ekonomije, religije ili bilo koje druge – u svakom društvu je ustrojen na kulturološki specifičan, međukulturno varijabilni način“ (Bauman & Sherzer 1975: 98).

Pošto su autorke izmeštene iz sopstvenih, matičnih zemalja, one se susreću sa drugačijim jezikom, narodom, naravima, običajima, društvenim normama i vrednostima, te se kroz njihov diskurs gradi odnos prema tuđoj, ali i sopstvenoj kulturi i stvaraju spona bazirane na univerzalnim ljudskim vrednostima. Autorke se zapravo upoznaju sa *kulturnim modelima* naroda na čiju teritoriju su došle. Kognitivni kulturni model kao teorijski model iz oblasti kritičke sociolingvistike i kognitivne antropologije podrazumeva društveni sistem znanja, odnosno, to su „organizovani i strukturirani oblici ponašanja unutar ljudskih zajednica: kulturni modeli su modeli koji oblikuju našu društvenu stvarnost i utiču na ponašanje većine, ili svih članova date zajednice... Razumevanje obrazaca jezičke interakcije daje nam jasniji uvid u strukturu kulturnih modela i razotkriva ideološke postulate koji formiraju naše viđenje sveta koji nas okružuje“ (Filipović, 2018a: 20-21). Kroz svoju, ali i tuđu diskurzivnu praksu, autorke će predstaviti učesnike u narativima koje sagledavamo u istorijskom kontekstu Prvog svetskog rata.

Slično Del Hajmsu, koji povezuje „jezik kao kulturnu činjenicu i kao funkciju kulture“ (Filipović, 2018a: 31), Manslou (Munslow, 2012) uspostavlja vezu između istorijskog narativa i teorije performansa: on istoriju sagledava kao performativni čin realizovan kao narativ (Munslow, 2012: 123). „Hymes performans definiše kao komunikativni događaj koji se može interpretirati,

prepričati, ponoviti, u okviru određene društvene akcije koja pre svega uključuje „autoritativan ili autentični performans“ za publiku (Hymes, 1981:84, cit. u Filipović, 2018a: 32). Komunikativni događaj realizuje se u određenoj osi vreme-prostor;

...performans u ovom tumačenju predstavlja komunikativni događaj (Hymes, 1971: 46), kompleksniji od samog teksta, koji se ne može razumeti bez šireg konteksta (društveno-istorijskog u najširem smislu, ili, u užem književno-teorijskom tumačenju, u smislu Bahtinovih (1981) hronotopa, odnosno vremenskih i prostornih okvira koje definiše Blommaert (2015). (Filipović, 2021: 68)

Dakle, u istorijskoj sociolingvističkoj analizi performans i narativ neraskidivo su povezani. Istorijski događaj ispričan kroz lični narativ utiče na novo sagledavanje istorije kakvu poznajemo kroz velike narative. Pojedinačna sudbina, priča žene, koja može da se sagleda kao priča predstavnika postkolonijalne drugosti, potresa centralizovanu šemu događaja i usmerava ih na one segmente društva koji su pripadali „privatnom“. Lični ratni narativi pisani iz ugla žene predstavljaju avangardu u odnosu na ustaljene ratne narative; drugačija vizura, pogled drugog, nudi perspektivu koja odudara od velikih narativa ispričanih i ispisanih o Prvom svetskom ratu. Veliki, ili meta-narativi preispituju se u smislu njihove pozicije naspram „malih“ narativa, istorija se sada posmatra kao kulturološka praksa, apsolutno poverenje u meta-narativ zamenjeno je preusmeravanjem pažnje na „drugo mišljenje“ (Munslow, 2006), ili mišljenje *drugog*. Kontekst ličnog narativa upotrebljen je da bi se tumačile opšte, poznate činjenice i suprotstavilo stereotipu nemoćne žene u vihoru rata.

Rodni aspekt analize potcrtava oslobođenje žene na više nivoa; osvojena sloboda ima mnogo širi kontekst za ženu posle Prvog svetskog rata jer podrazumeva i teritoriju *javnog* u meri koja je ranije bila nedostupna. Kritika trenutnog stanja i nova pozicija za žene koju autorke očekuju po okončanom ratu predstavljaju neka od ključnih čvorišta sociolingvističke narativne mreže oba dela. Duh vremena u datom istorijskom trenutku iznedrio je dve predstavnice drugosti koje svojom aktivnošću postaju njena antiteza. Iz diskursa autorki mogu se iščitati odnosi moći između pripadnika određenih društvenih grupa, a utvrđivanjem načina kako se nejednakosti manifestuju otkrivaju se i principi suprotstavljanja toj nejednakosti kroz diskurs.

Oba dela predstavljaju antiratnu literaturu, društvenu kritiku i prikaz transformacije rodni stereotipa kroz društveno angažovanje autorki kao glavnih protagonistkinja u oba narativa. Odnos pojedinca – u ovom istraživanju – autorki dela i jezika koje one koriste, dinamičan je i uslovljen brojnim ekstralingvističkim faktorima.

Cilj ove doktorske disertacije je utvrđivanje kompleksnih veza i interakcija koje grade složenu sociolingvističku narativnu mrežu (Filipović, 2018b) obuhvatajući narative smeštene u različite prostore, ali u istoj hronološkoj odrednici Prvog svetskog rata, uzimajući u obzir širi socio-istorijsko-politički i kulturni kontekst Srbije i Amerike/Kanade, odakle se diskursi autorki Stobart i Lozanić prenose u njihove narative. Autorke Stobart i Lozanić vrše odabir diskurzivnih sredstava kojima nas upoznaju sa sopstvenim, ali i tuđim kulturnim modelima (Geeraerts, 2003; Filipović, 2018b) u koje se i same uklapaju, istovremeno nam ukazujući na nestalnost identiteta i ideologija pojedinca koji je deo društva. S obzirom da sociolingvistička narativna mreža pruža niti i prema drugim autorima i tekstovima, analizu ćemo potkrepiti izvodima iz drugih narativa koji upotpunjuju celovitost društvenog konteksta u kome dela nastaju (Gimenez, 2010). Kritičkom analizom diskursa utvrdićemo uzročno-posledične veze njihovih diskursa i društva povezujući lokalne i globalne kontekste sa ličnim narativima autorki. Istorijski trenutak u kom nastaju dela diktira kontekst u okviru kog se formiraju narativi; ovaj kontekst obuhvata početak dvadesetog veka, Prvi svetski rat, društveno konstruisani milje koji okružuje autorke; rodnu nejednakost kao institucionalni i lični problem sa kojim se suočavaju obe autorke, kao i niz ekstralingvističkih faktora koji se očitavaju u njihovoj diskurzivnoj praksi i koji je uslovljavaju. Analizirajući lične narative Lozanić i Stobart, u

okviru opštih, poznatih istorijskih činjenica, ali i naspram velikih narativa koji su temeljni u formiranju ustaljene slike o prošlosti, izvlače se nova značenja iz pisanih tragova koja pomažu da se prošlost poveže sa sadašnjošću i sagledaju drugačiji načini prezentovanja (lične) istine o prošlim događajima (Munslow, 2006).

Sagledavanje načina na koje su se diskursi autorki formirali u odnosu na vreme i prostor u kom su nastajali i uolikoj meri diskursi ove dve autorke imaju zajednička „čvorišta“ unutar sociolingvističke narativne mreže, takođe je jedan od ciljeva teze. (Gimenez, 2010; Filipović, 2018a, 2018b).

Rodni aspekt u oba dela značajan je u smislu da upotrebom jezika u svojim narativima autorke predstavljaju sopstveni identitet u okviru različitih domena komunikacije shodno svojim klasnim, obrazovnim, etničkim, religioznim i drugim stavovima, i u skladu sa okolnostima koje se menjaju. U okviru analize preispituje se da li su zbog rodne pripadnosti autorke postavljene u poziciju drugog, i da li se pozicija drugog očitava kroz diskurse u delima.

Jedan od ciljeva teze je i utvrđivanje načina na koje se rodne i druge ideologije manifestuju u ovim delima, kao i identifikacija svojstava diskursa dve autorke kroz kritičku analizu diskursa njihovih dela. Kako su u kritičkoj analizi diskursa ključni koncepti moći, istorijskih činilaca i ideologije (Wodak, 2002), komparacijom diskursa ova dva dela otkrivaju se sličnosti i razlike društvenih ustrojstava iz kojih su autorke potekle, kao i njihovo subjektivno viđenje i razumevanje sveta i događaja kojima su prisustvovala. Diskurs kao oblik društvene prakse istovremeno biva uslovljen društvom, ali ima i uticaja na njega: „Moć se diskurzivno iskazuje ne samo gramatičkim oblicima, već i kontrolom društvenih prilika pomoću žanra teksta, ili uticajem na pristup određenim javnim sferama“ (Reisigl & Wodak, 2008). Autorke su izrazito aktivni i uticajni društveni akteri, i stoga, uloga njihovih diskursa je značajna u smislu sagledavanja odnosa moći i nejednakosti u datoj koordinati vreme/prostor, a koja podrazumeva Prvi svetski rat kao vreme, i Srbiju/Veliku Britaniju/Ameriku/Kanadu kao prostor.

Osnovna hipoteza istraživanja je da obe autorke formiraju svoje iskustvo, a samim tim i svoje delo, na osnovu brojnih faktora koji se iz različitih društvenih domena transponuju i očitavaju u njihovom diskursu, a diskurzivne strategije koje one koriste direktno utiču na čitaočevo razumevanje poruka koje one prenose u određenom društvenom kontekstu. Kao što je u ratu prisutna borba za pravo na život, kojoj su obe autorke direktno posvećene svojim delovanjem, istovremeno se na njihovom ličnom planu odvija još jedna borba: borba za prava žena. Kako je ovo društveno pitanje koje podrazumeva postojanje i političke volje, stoga i diskurs autorki biva prebojen primerima odnosa moći i hirerarhije, hegemonije i potčinjenosti i direktnog uticaja na održanje ili promenu datog stanja.

Druga hipoteza pretpostavlja da su obe autorke u poziciji Drugog, drugačijeg, s obzirom na pol i kontekst, u datom vremenu i okruženju; ali i da one doživljavaju različite od sebe kao Druge, i da ih na taj način predstavljaju kroz svoj diskurs.

Postkolonijalna kritika preispituje označavanje drugog kao drugačijeg od mene, a time i vrednovanje drugog u smislu utvrđivanja vrednosti drugog u odnosu na mene i mene u odnosu na druge; zatim, diskurs moćnih o nemoćnima (Said, 1978) kao i nemogućnost potčinjenog da govori (Spivak, 1988).¹ „Homi Baba pojašnjava: „Drugi se citira, navodi, uokvirava, osvetljava, zatvara u strategiju serijalnog prosvetljenja koja koristi tehniku snimak/obrnuti snimak. Narativ i kulturna politika razlike postaju zatvoreni krug interpretacije. Drugi gubi moć da označi, negira, začne svoju

¹ Više u: Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd : Biblioteka XX vek i Spivak, G. Can the Subaltern Speak? (1988). in *Marxism and the Interpretation of Culture*, eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Basingstoke : Macmillan. pp. 271–313.

istorijsku želju, da uspostavi vlastiti institucionalni i opozicionalni diskurs” (2004: 69). Uloge koje su u ratu preuzele Stobart i Lozanić nisu bile tipične za žene u ratnim sukobima. Naprotiv, umesto pasivnog ostajanja u poziciji „štićenih”, one su bile aktivne učesnice ratnih zbivanja, svaka na svoj način. Otuda se nameće potreba da istražimo da li su one bile u poziciji Drugog samim ulaskom u sferu „javnog”, odnosno maskulinog – da li su žene u ratnim uslovima dočekane kao drugi, kao nedostojne zadatka koji im se postavlja.

Drugi u diskursima autorki Stobart i Lozanić mogu biti pripadnici drugog naroda u odnosu na sopstvenu nacionalnost; mogu biti pripadnici drugog (muškog) roda, ali i istog roda – druge žene (one koje pripadaju višoj ili nižoj hijerarhijskoj društvenoj lestvici, na primer), zatim, drugi može biti pripadnik suprotstavljene ratne strane, itd. „U postkolonijalnom tekstu problem identiteta se vraća kao postojanje ispitivanja okvira, prostora reprezentacije, gde se slika... sučeljava sa svojom razlikom, svojim Drugim” (Baba, 2004: 93). Drugim rečima, Drugi će biti neko ko se razlikuje od sopstvene predstave i identiteta naših autorki. Drugost se u delima Lozanić i Stobart može ispitivati na više nivoa; na nivou diskursa opisivanja *nas* i *njih*, ali i kroz diskurs o ratnim savezništvima i neprijateljstvima među narodima; u smislu sopstvenog pola; i u kulturološkom, u smislu kulturnih modela naroda koje upoznaju, koji podrazumeva posmatranje *nas* i *naše* kulture nasuprot *njih* i *njihove* kulture, pri čemu se redefiniše slika kako o tuđem, tako i o sopstvenom identitetu.

Treća hipoteza predviđa da se identiteti autorki Stobart i Lozanić usložnjavaju kroz koordinatu prostor/vreme, a što se ogleda kroz njihove diskurse. Identitet predstavlja kompleksnu kategoriju koja autorke Stobart i Lozanić određuje u socijalno-istorijsko-kulturnom kontekstu i koja sadrži dijahronijsku (njihovu etničku, religijsku, rasnu itd.) i sinhronijsku (rodnu, profesionalnu, nacionalnu, transnacionalnu itd.) pripadnost. (Filipović 2018a: 23). Narativi autorki otkrivaju nam njihove identitete (Bamberg, 2005) dok te partikularne narative u istorijskoj perspektivi posmatramo kao performanse (Munslow, 2012). Performativni činovi koji su predstavljeni u narativima, postepeno postavljaju autorke u poziciju moći, u odnosu na njihove početne pozicije. Njihove aktivnosti i ideologije utiču na živote i ponašanje unutar društvenih zajednica u kojima deluju (Filipović 2018a: 22), i dovode se u vezu sa identitetom na način da se ideologije koje one zastupaju usmeravaju na stavove i pretpostavke o etnicitetu, rodu i moći u diskursima u njihovim delima.

3. Teorijska i metodološka postavka

3.1. Pojam diskursa i proučavanje diskursa u sociolingvistici kroz kritičku analizu diskursa

Kao odgovor na potrebu da istraživanje jezika obuhvati brojne činioce komunikacije, ali i da uključi i saznanja iz drugih disciplina, jedan od pristupa koji se razvio u okviru sociolingvističkih istraživanja je kritička analiza diskursa. *Kritičko* u ovom pristupu oslanja se na ideje frankfurtske škole i njihovog poimanja društvene teorije, naročito stava o povezanosti i isprepletenosti ideologije, jezika i društva Jirgena Habermasa. Opis jezika u upotrebi, kojim se razotkriva manipulacija strukture koja ima moć, mora da se dopuni i objašnjenjima „zašto“, jer tu leži razlog sistematskog preoblikovanja semantičke vrednosti izraza, iz koje dalje proizilazi zloupotreba, konflikti ili nerazumevanje (Habermas, 1979).

Kritičkom analizom diskursa fokusiramo se na odnose moći, društvene nejednakosti, društvene procese, a pogotovo na diskurzivne aspekte ovih odnosa (Fairclough, 1995: 8). Njom takođe vršimo sistematičnu i sveobuhvatnu procenu konteksta u kom je diskurs nastao, ideološke podloge kao jedne od centralnih kategorija, uzimajući u obzir i ekstralingvističke faktore. Razlike u društvenom položaju mogu da izazovu dominaciju i potčinjenost određenih grupa, zloupotrebu koja se manifestuje u govoru, a kao jedan od načina suprotstavljanja jeste razotkrivanje manipulacije i drugih vidova ovakvih društvenih praksi (Wodak, 2009).

Polje proučavanja kritičke analize diskursa veoma je široko. Od rodne nejednakosti, etnocentrizma, antisemitizma, nacionalizma, rasizma, preko proučavanja diskursa medija, politike, institucija, uopšteno uzev, proučavaju se teme koje preispituju odnose moći, koje tragaju za identitetima, koje razotkrivaju ideologije.

Mišel Fuko diskursom naziva jezičke prakse koje se kreiraju tako da su blisko povezane sa odnosima moći: „diskurs je moć koju treba zadobiti” (2007: 9). Način govora i razmišljanja povezani su da čine ideologiju, nastavlja Fuko, a zatim generišu moć u društvu. Fuko uključuje u svoj opis diskursa i istorijske uslovljenosti, te smatra da su znanja, kao i uverenja istorijski i kulturno oblikovani, i kao takvi, proizvod su diskursa.

Ferklaf definiše diskurs na sledeći način: „upotreba jezika shvaćena kao deo društvene prakse” (Fairclough, 1995: 7). Na primer, Ferklafovo sagledavanje diskursa kao ideološke prakse pomaže nam da razumemo razlike među diskurzivnim praksama. Kada su one uslovljene ideologijom, različitost diskurzivnih praksi suprotstavljenih strana može predstavljati deo njihovih ideoloških sukoba (Fairclough, 1995: 12).

Sama definicija diskursa stoga nije jednoobrazna, već zavisi od sfere interesovanja i discipline u okviru koje se proučava diskurs. U lingvistici, definicija varira od pojednostavljenog viđenja diskursa kao svake nadrećenične jezičke strukture, preko „jezika u akciji” (Blommaert, 2005: 2) ili prethodno pomenutog Fukoovog diskursa kao izraza težnje za moći. Stoga je početna jedinica za kritičku lingvistiku tekst, a ne manje od teksta, i on se proučava iz ugla i značenja, i forme.

Mnogi ljudi misle da jezik postoji da bismo mogli „da kažemo nešto“ u smislu da prenesemo informaciju. Međutim, jezik služi još mnogim funkcijama u našim životima. Dati i primiti informaciju nikako nije jedina. Jezik nam, naravno, omogućava da se međusobno informišemo. Ali nam takođe omogućava da nešto

uradimo ili da nešto budemo. Zapravo, reći nešto jezikom nikada nije lišeno toga da istovremeno radimo nešto i budemo nešto². (Gee, 2010: 2).

Ukoliko izostavimo kritički aspekt u analizi, analiza diskursa može se definisati kao „proučavanje jezika koji se posmatra komunikativno i/ili komunikacija koja se posmatra lingvistički” (Trappes-Lomax, 2004: 134), što znači da smo usmereni na efekte upotrebe jezika, a ne na samu strukturu jezika. Baveći se analizom diskursa, istraživač „tretira podatke kao belešku (tekst) dinamičkog procesa u kom govornik/autor jezik koristi kao instrument komunikacije u kontekstu, kako bi izrazio značenja i postigao namere (diskurs)” (Brown and Yule, 1983: 26). Vremenom, pojam diskursa počinje da se izjednačava sa procesom stvaranja značenja. Kritička lingvistika važnost pridaje društvenom aspektu, odnosno, jezička aktivnost se prepoznaje kao društveno formirana i pozicionirana, a u društvenim odnosima duboko su usađeni odnosi moći.

„Diskurs je društveno konstitutivan kao i društveno uslovljen...[ali] jezik nije moćan sam po sebi – on zadobija moć načinom na koji ga moćni ljudi koriste“ (Wodak, 2002: 8-10), što znači da jezik i društvo dvosmerno utiču jedno na drugo, i u toj korelaciji se grade odnosi moći. S obzirom na kompleksnost društvenih odnosa, pri kritičkoj analizi diskursa trebalo bi da se „dekonstruiše celokupni socio-politički i istorijski kontekst u koji su diskurzivne prakse ugrađene“ (Wodak, 2002: 12), te je interdisciplinarnost najčešće zastupljena u ovim istraživanjima.

Teoretičari kritičke analize diskursa smatraju da su društvene strukture u okviru kojih je diskurs nastao neodvojive od tumačenja teksta (ili govora) datog diskursa. Tri karakteristična koncepta koja se uzimaju u obzir prilikom tumačenja diskursa u istorijskoj kritičkoj analizi diskursa su koncepti moći, koncept istorije i koncept ideologije (Wodak, 2002: 12), dok Ferklaf (1995: 2-9) govori o tri dimenzije kritičke analize diskursa; njih čine tekst, interakcija (diskurzivna praksa) i društveni kontekst (sociokulturna praksa). Da bi se diskurs analizirao u svojoj kompleksnosti, potrebno je dovesti ga u vezu i sa „kognitivnim, društvenim i kulturnim kontekstima” (Van Dijk, 1985: 4) i tumačiti ga iz kritičke perspektive. Van Dijkov okvir analize podrazumeva diskurs, socijalnu kogniciju i društvo (Van Dijk, 1997: 32).

Pojam *kritičko*, preuzet iz kritičkih teorija koje se bave istraživanjem jezika, podrazumeva da istraživač/ica teži da „istraži društvenu interakciju tako što se usmerava na njene lingvističke elemente, ali u isto vreme teži da ukaže na najčešće skrivene determinante u sistemu društvenih odnosa, kao i skrivene efekte koje oni mogu imati na sistem“ (Fairclough, 2001: 4, cit, prevod: Filipović, 2018a: 20). Wodak (2009) pojašnjava da kritička analiza diskursa pored toga što ima zadatak da razume ili objašnjava društvene pojave, treba i da bude orijentisana na kritiku i društvo koje se menja; da se njome ukazuje na međusobnu povezanost društvenih fenomena, kao i da je po svojoj prirodi ona multidisciplinarna.

Kritičke teorije, pa tako i kritička analiza diskursa, žele da proizvedu i prenesu kritičko znanje koje omogućava ljudima da se emancipuju od oblika dominacije kroz samorefleksiju. Dakle, oni su usmereni na uspostavljanje 'prosvetljenja i emancipacije'. Takve teorije nastoje ne samo da opišu i objasne, već i da iskorene određenu vrstu zablude. Čak i sa različitim konceptima ideologije, kritička teorija nastoji da probudi svest kod agenata sopstvenih potreba i interesa (Wodak, 2009: 6-7).

Kritički aspekt istraživanja, prema tome, usmerava nas na procenu onoga što jeste, onoga što bi moglo da bude, i onoga što bi, u skadu sa određenim vrednosnim sistemom, trebalo da bude (Fairclough, 1995: 7). Drugim rečima, ukazuje se na raskorak između onoga što neki element

² Svi prevodi citata sem onih koji su objavljeni na srpskom jeziku su delo autorke rada.

društva tvrdi da jeste i onoga šta on zaista jeste (npr. nediskriminišući, demokratski itd.). U kritičkoj analizi diskursa uvodi se ideja da se „ideološka značenja i ideološki uslovljena upotreba jezika koriste u cilju nametanja i održanja određenih diskurzivnih obrazaca kao nosilaca postojećih društvenih odnosa, ali i u cilju promene kako društva tako i jezika” (Filipović, 2018a: 226). Ferklou razlikuje negativnu i pozitivnu kritiku u okviru kritičke analize diskursa: negativna je usmerena na to kako se u društvu izaziva i reprodukuje socijalna nepravda, a pozitivna analizira na koje načine ljudi nju ublažavaju ili ispravljaju (1995: 7).

Kritička primenjena lingvistika i njoj srodne discipline, dakle, nude čitav spektar akademskih i transdisciplinarnih praksi koje su „mnogo više od dodavanja kritičke dimenzije primenjenoj lingvistici, već otvaraju novi niz pitanja i preokupacija u vezi sa temama kao što su identitet, seksualnost, pristup, etika, neravnopravnost, razlike, težnje, ili reprodukcija 'drugosti' koja do sada nije prepoznata u (tradicionalnoj) primenjenoj lingvistici“ (Pennycook, 2004: 803-804, cit. u Filipović, 2018a: 49)

Na posletku, *kritičko* se odnosi i na samog istraživača/istraživačicu, kao i čitaoca/čitateljku: interpretacija određenog diskursa biće uslovljena njegovim/njenim ličnim, ali i društvenim identitetom kao kompleksnom strukturom baziranom „na kulturnim modelima i ideologijama koje nam... nude za nas prihvatljiva objašnjenja o stanju stvari u svetu oko nas“ (Filipović, 2018a: 226). Kritičku poziciju prema Rut Vodak, treba razumeti kao distanciranje od podataka, uklapanje podataka u društveni kontekst, razjašnjavanje političkih pozicija učesnika diskursa, ali i fokusiranje na samog istraživača dok sprovodi istraživanje (2002, 2007; Reisigl & Wodak, 2008).

Da bismo ispričanu priču nazvali narativom, potrebno je da ona ispunjava sledeće kriterijume: da ima početak, sredinu i kraj; da je orijentisana ka prošlosti; da je linearna i da ima sled događaja; da ima zaplet i da ima smisao za onoga ko tu priču iznosi (Denzin, 1989: 37). Subjektivno razumevanje sveta i događaja iskazano kroz jezičku formu stvara od govornika ili pisca (koji ima sagovornika/slušaoaca ili čitaoca) društvenog aktera. U osnovi jezičke prakse pojedinca utkane su brojne društvene uslovljenosti koje na tu praksu utiču; odnosno, individualna jezička praksa nije nepredvidiv, proizvoljan skup reči, rečeničnih sklopova i drugih jezičkih i vanjezičkih elemenata, već je sačinjena od niza varijabilnih faktora kojima se otkriva govornikova/piščeva pozicija i mesto u društvu. Sociolingvistika kao nauka

... jezik sagledava kao varijabilan sistem koji se kroz različite medijume ispoljava u nizu funkcija koje koristimo za komunikaciju u različitim domenima. Ovakvo tumačenje sociolingvistike takođe jasno identifikuje činjenicu da uloga, funkcije i vrednovanje određenog jezika zavise od niza društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih ekstralingvističkih faktora koji određuju njegov status, značaj i moć unutar određene zajednice (jezičke, kulturne, etničke, političke itd.) (Filipović, 2018a: 20).

Jezičkom praksom pojedinac ili grupa ne otkriva samo svoju društvenu poziciju, već nastoji da na nju utiče, odnosno, da izvrši uticaj i na druge društvene aktore. Sociolingvističkim istraživanjima odnosa jezika i društva nastojimo da proučimo društvene aspekte jezičke upotrebe, a da bismo utvrdili šire polje u okviru kog se odvijaju ti odnosi uticaja, treba da sagledamo, opišemo i objasnimo na kojim postavkama su ti međusobno uslovljeni društveni odnosi zasnovani, a zatim i kako se unutar njih odvija interakcija. Kritička sociolingvistika podrazumeva da se unutar analize obuhvati kritička dimenzija, da se utvrde skrivene determinante u okviru društvenih odnosa, u smislu da se tokom analize diskursa podvlače klasni sukobi, odnosi moći i ideologije koje želimo da razotkrijemo (Van Dijk, 1985: 9).

Na ovom mestu potrebno je ustanoviti koje društvene kategorije mogu da utiču na formiranje jezičkih osobenosti pojedinca ili grupe: na primer, kategorija roda, rasne ili etničke pripadnosti, starosti, pripadnost određenom sloju društvene stratifikacije itd. Oko ovih društvenih kategorija kreiraju se društveni konstrukti, odnosno društveno ustrojena verovanja i vrednovanja o pojedincu ili pojmu, kao unapred definisani i koji su kao takvi, nosioci određenih odlika. Te odlika su i jezički određene. Samim tim, u okviru određene zajednice (kulturalne, nacionalne, profesionalne i sl.) koristi se jezik zajednički za tu zajednicu koji ima određene karakteristike. Istovremeno, pojedinac može da pripada nekim društveno definisanim zajednicama i da u zavisnosti od govorne situacije koristi različite diskurse, prihvatljive i razumljive datoj zajednici.

Kako su lingvistički elementi u govoru/pisanju opazajno lako dostupni (čujemo šta je izgovoreno ili pročitamo šta je napisano), u našu jezičku jednačinu možemo da uvrstimo i činioce koji pripadaju komunikacijskom činu, ali koji nisu očigledni: na primer, skrivene determinante unutar društvenih odnosa, balans moći koji se kreira ili narušava govornim činom, diskurs koji je svojstven određenom pojedincu ili grupi, koje možemo dalje da analiziramo. U ovakvim slučajevima, analiza diskursa ne bi nam bila dovoljna; potrebno je analizu diskursa „povezati sa moralnim uzročnicima i ideološkom svrhom“ (Widdowson, 2004: 89), što karakteriše kritičku analizu diskursa. Ferklou smatra da tradicionalnoj analizi diskursa nedostaje kritički aspekt, te da se kritičkom analizom diskursa može interpretirati i objašnjavati diskurzivni čin (Fairclough, 1992). S obzirom da su prilikom komunikacije učesnici zavisni od niza faktora, npr. hijerhije, konteksta, društvenih konstrukta, jezik može lako da se upotrebi za kreiranje društvene nejednakosti, i ovi faktori su sastavni deo diskursa koji pritom nastaje. Stoga, kritička analiza diskursa uvrštava u svoj domen analize razotkrivanje klasnih nejednakosti i sukoba, ideologija, zloupotrebe društvene moći, dominacije itd., koje se realizuju i reprodukuju u tekstu i govoru, ali i načine kako im se suprotstavljati u društvenom kontekstu (Van Dijk, 2001).

Stoga, kritička analiza diskursa se može definisati kao fundamentalno zainteresovana ne samo za analizu prikrivenih, već istovremeno i transparentnih strukturalnih odnosa dominacije, diskriminacije, moći i kontrole koje se manifestuju u jeziku. Drugim rečima, kritička analiza diskursa nastoji da kritički istraži društvene nejednakosti koje su izražene, konstituisane, legitimizovane itd. upotrebom jezika (ili u diskursu) (Wodak, 2002: 11).

Diskurs se kroz kritičku analizu diskursa posmatra i kao društveni fenomen. Smeštanje diskursa u društvu, naročito kroz koncepte moći i ideologije, ali i lingvističko-komunikativne činove koji mogu biti formativni za šire društvene procese i strukture nalazi se u središtu ovog teorijsko-metodološkog pristupa. (Blommaert & Bulcean, 2000).

3.2. Modeli kritičke analize diskursa

Iako tehnike kritičke analize diskursa mogu biti različite, kao centralni i najuticajnije modeli izdvajaju se socijalna teorija diskursa Normana Ferklafa (1989, 1992, 1995), sociokognitivistički pristup Teodora Van Dijka (1993a, 1993b, 2001) i socioistorijski pristup Rut Vodak (1989, 2002, 2009). Ova tri modela su uzeta kao metodološka osnova i za našu tezu.

Prema Ferklafu, diskurs je po sebi 'konstitutivan' ili 'konstruktivan' u odnosu na društvenu strukturu (a nije samo ograničen njom), i potrebno je razlikovati tri vrste 'konstruktivnog efekta': prva vrsta se odnosi na konstrukciju društvenog sebe ili identiteta, druga na konstrukciju društvenih odnosa među ljudima, a treća na konstrukciju 'sistema znanja i verovanja'. (Fairclough, 1992: 64). Ove konstrukcije enkodirane su u diskursu koji kreira pojedinac ili grupa, tako da u zavisnosti od lingvističkih formi otkrivamo kako se jezik koristi da bi se prezentovao npr. nečiji identitet. Okvir analize kod Ferklafa je takođe trodimenzioni i on podrazumeva da se diskurs posmatra za početak kao tekst, što predstavlja prvi nivo lingvističke analize. Ona podrazumeva analizu formalnih odlika koje nalazimo u tekstu, poput vokabulara koji se koristi, gramatike, struktura i sl. Zatim, drugi nivo analize posmatra diskurs kao komunikativnu praksu, dok se u trećem koraku analize diskurs podiže na nivo društvene prakse. Drugi i treći nivo analize obuhvataju proizvodnju, upotrebu, distribuciju, ideološki uticaj diskursa koji proučavamo na društvo u kom se on plasira:

Kritička analiza diskursa, za razliku od nekritičkih pristupa diskursu, koji se uglavnom zadržavaju na opisu diskursa ili diskurzivnih praksi, takođe nastoji da istraži povezanost diskurzivnih i društvenih praksi, odnosno ulogu koju diskurs ima u društvu. Ona nastoji da razotkrije uticaj odnosa moći i ideologije na diskurs, ali i konstruktivnog efekta koji diskurs ima na društvene identitete, društvene odnose i sisteme znanja i verovanja, a toga učesnici diskursa ne moraju uvek biti svesni (Fairclough, 1992: 12).

Ferklaf objašnjava diskurs kao društvenu praksu na sledeći način: kao prvo, jezik je deo društva, nije izvan njega. Drugo, diskurs je društveni proces, i treće, diskurs je ideološki uslovljen proces, konstituisan nelingvističkim elementima u društvu. Društveni fenomeni su lingvistički, u smislu da jezička aktivnost koja se odvija u društvenom kontekstu nije samo refleksija ili izraz društvenog procesa i prakse, ona je *deo* tih procesa i praksi. (Fairclough, 1989: 22-23)

Kritička analiza diskursa prema modelu van Dijka takođe se očitava na tri nivoa; s tim da je njegov pristup zasnovan na kognitivističkom pristupu lingvistici. Ovaj model polazi od diskursa, preko socijalne kognicije i na posletku, učitava se u društvu. Specifični deo koji odvaja Van Dijkov pristup od Ferklafovog je drugi nivo, tj. socijalna kognicija koju on predstavlja kroz mentalne modele, strategije, znanja, stavove, ideologije koji su zajednički za članove zajednice čijim se diskursom bavimo (Van Dijk 1993a: 113). Oni se u drugim modelima nazivaju kognitivnim kulturnim modelima (Geeraerts, 2003 i Filipović, 2018a) konstituisanim na osnovu kognitivnih šema i scenarija, odnosno, društvenog znanja koje čini „deo našeg kognitivnog kulturnog modela, i upravlja našim govornim ponašanjem u različitim socijalnim kontekstima“ (Filipović, 2018a: 154).

Vodak je u vezi sa kognitivnim pristupom u kritičkoj analizi diskursa navela sledeće:

...sigurno postoje neki mentalni procesi koji povezuju produkciju teksta i razumevanje teksta sa oba eksplicitna iskaza, tekstom i govorom kao i sa društvenim fenomenima. Ovo je najočiglednije kada se analiziraju fenomeni kao što je stav prema jeziku (ponašanje), kao i stereotipi i predrasude koje postoje prema određenim društvenim grupama. Štaviše, kada se proučavaju identitetski konstrukti ili narativi

prošlosti, suočeni smo sa zapažanjima, verovanjima, mišljenjima i sećanjima kao ključnim delovima ovih diskurzivnih procesa. (Wodak, 2006: 180)

Negativna predubeđenja o Drugima, stereotipi i verovanja zasnovana na predrasudama a koja se manifestuju u neprimerenim analogijama, metaforama, insinucijama, teško se menjaju.

...ako su sistemi verovanja kognitivno i emocionalno duboko usađeni i takođe imaju istorijske korene, promena okvira – što bi trebalo da bude više od površne promene jezika – veoma je teška. Celokupni sistemi verovanja i ideologije morali bi da budu preformulisani i zamenjeni drugima. Zbog opsežnog istraživanja rasizma, seksizma i antisemitizma i njegovih implikacija, takve promene – ako su uopšte moguće – trajale bi dugo i trebalo bi da proizvedu neku vrstu dubokih uvida („katarze“) koja bi omogućila zamenu određene mentalne predstave i dugo pohranjene modele događaja nekim novim. (Wodak, 2006: 185)

U kritičkoj analizi diskursa, Van Dijk smatra da je akcenat stavljen na proučavanje odnosa dominacije društvenih elita i institucija i njihovog nastojanja da tu dominaciju zadrže i reprodukuju putem teksta i govora. Takođe, Van Dijk naglašava da je pristup, odnosno nemogućnost pristupa javnom diskursu jedan od elemenata koji određene društvene grupe drže u nepovoljnom položaju. „Kritička analiza diskursa istražuje odnose između diskursa, moći, dominacije, društvene nejednakosti i pozicije istraživača diskursa u takvim društvenim odnosima“ (Van Dijk, 1993a: 249). Društvene nejednakosti mogu se bazirati na osnovama rase, pola, etniciteta, kulture, klase itd. i mogu se proučavati principom *odozgo-nadole* ili *odozdo-nagore*, u smislu pozicije na društvenoj ili hijerarhijskoj lestvici, odnosno, da li se u diskursu pokazuju odnosi manipulacije, otpora, saglasja itd. Van Dijk govori i o modusima kada se dominacija ne nameće prisilom, već veštim jezičkim strategijama privoli da potčinjena grupa prihvata društveno stanje kao podrazumevano i nepromenljivo. Društvenu kogniciju on vidi kao „kariku koja nedostaje“ između diskursa i dominacije“, kao posrednika između mikro i makro nivoa društva, između diskursa i akcije, između pojedinca i grupe (Van Dijk, 1993a: 251, 257). Kako društvo deli zajedničke ideologije, znanja ili stavove, tako se oni i prenose kroz diskurse u okviru tog društva; oni obuhvataju i odnose u datoj zajednici, tako da npr. dominantni diskurs utiče na zajedničke stavove ili ideologije, jer predstavljaju model kog se pripadnici zajednice pridržavaju – na indirektan način, takav diskurs utiče na način razmišljanja zajednice. Na primer, željena društvena kognicija se formira u interesu dominantne grupe tako što se jezičke strukture i strategije usmeravaju ka formiranju planiranih mentalnih modela kod publike, a uskraćuje se alternativa takvom javnom diskursu.

Rut Vodak je sa grupom istraživača sa Univerziteta u Beču utvrdila socioistorijski metod, kojim se naglašava da diskurs nastaje i interpretira se u određenom vremenu i prostoru, u kontekstu datih istorijskih dešavanja (Wodak, 2002: 12). Ovaj pristup je značajan za našu analizu, jer Prvi svetski rat predstavlja jedinstven istorijski i sociopolitički kontekst u okviru kog nastaju diskursi kojima se bavimo. Istorijskim pristupom sagledavamo oba diskursa, i autorke Lozanić i Stobart, u sinhronijskom odnosu jednog u odnosu na drugi, ali i u dijahronijskom odnosu prema tekstovima koji su im prethodili ili nastajali povodom njihovih.

Principi kritičke analize diskursa kojima se Vodak vodi u postavljanju svog pristupa su sledeći:

1. Interdisciplinarnost u pristupu koja uključuje raznovrsne teorije, metode, metodologiju, istraživačku praksu i praktičnu primenu.
2. Pristup koji je orijentisan na problem pre nego na specifične lingvističke odlike. Predmet istraživanja su društveni problemi, npr. rasizam, identitet, društvene promene i sl. koje mogu da se sagledaju iz mnoštva perspektiva.

3. Kombinuju se različite teorije i metode, kako bi se njihovom integracijom došlo do odgovarajućeg razumevanja i objašnjenja predmeta proučavanja.
4. Istraživanje uključuje rad na terenu i etnografiju zarad detaljne analize i teoretisanja predmeta proučavanja.
5. Pristup podrazumeva kretanje između teorije i empirijskih podataka u oba pravca.
6. Istražuju se brojni žanrovi, prostor javnog, intertekstualne i interdiskurzivne veze.
7. Istorijski kontekst se uvek uzima u obzir prilikom interpretacije teksta i diskursa. Pojam „promene” je od velike važnosti za proučavanje teksta i diskursa.
8. Kategorije i sredstva za analizu nisu fiksirani, već se utvrđuju za potrebe pojedinačne analize i određuju na osnovu specifičnog problema koji se istražuje.
9. „Velike teorije” često služe kao temelj, a one manje često daju bolju teorijsku osnovu za potrebe konkretnog istraživanja.
10. Praksa i primena rezultata su važan cilj istraživanja. Rezultate treba učiniti dostupnim istraživačima iz različitih oblasti i kao naredni korak, primeniti ih zarad promena u određenim diskurzivnim i društvenim praksama. (Wodak, 2002: 12; Reisigl & Wodak, 2008: 93-96)

Vodak dalje navodi kako u „diskurzivno-istorijskom pristupu razrađujemo i povezujemo socio-kognitivnu teoriju Teuna van Dijka (1993a, 1993b, 2001) i posmatramo diskurs kao oblik znanja i sećanja, a tekst nam ilustruje konkretne verbalne iskaze ili pisane dokumente”, i „vršimo dekonstrukciju celokupnog socio-političkog i istorijskog konteksta u koju su uronjene diskurzivne prakse“ (2002: 8-12).

Pod diskurzivnim strategijama podrazumevamo manje ili više nameravani plan diskurzivnih praksi usvojenih da bi se postigao određeni društveni, politički, psihološki ili lingvistički cilj. Izdvajamo pet vrsta diskurzivnih strategija, koje se zasnivaju na sledećih pet pitanja (Reisigl & Wodak, 2008: 94), a na koja ćemo nastojati da odgovorimo u analizi:

1. Kako se ličnosti, objekti, fenomeni/događaji, procesi i aktivnosti imenuju i kako se na njih upućuje lingvistički?
2. Koje osobine, kvalitete i odlike se pripisuju društvenim akterima, objektima, fenomenima/događajima i procesima?
3. Koji argumenti se koriste u datom diskursu?
4. Iz koje perspektive se iskazuju nominacije, atribucije i argumenti?
5. Jesu li te izjave iskazane otvoreno; jesu li intenzivirane ili ublažene?

Takođe, po uzoru na istorijsku kritičku analizu diskursa, dekonstruisaćemo različite diskurzivne makro-strategije prisutne u narativima Stobart i Lozanić-Frotingam:

Nalazi sugerišu da se diskursi o nacijama i nacionalnim identitetima oslanjaju na najmanje četiri tipa diskurzivnih makro-strategija, naime, na konstruktivne strategije (koje imaju za cilj izgradnju nacionalnih identiteta), na konzervativne ili strategije opravdavanja (koje imaju za cilj očuvanje i reprodukciju nacionalnih identiteta ili narativa identiteta), transformativne strategije (koje imaju za cilj promenu nacionalnih identiteta) i destruktivne strategije (koje imaju za cilj demontažu nacionalnih identiteta). U zavisnosti od konteksta – to jest, od društvenog polja ili domena u kojem se odvijaju „diskurzivni događaji“ u vezi sa temom koja se istražuje – jedan ili drugi aspekt povezan sa ovim strategijama se ističe. (Wodak, 2002: 19)

Dakle, u ovom radu vodićemo se socioistorijskim metodom Rut Vodak, kojim se naglašava da diskurs nastaje i interpretira se u određenom vremenu i prostoru u kontekstu datih istorijskih dešavanja (Wodak, 2002: 12). Istorijska pozadina nam daje informacije na osnovu kojih razumemo kako su diskurzivni događaji kreirani.

Dopunjavaćemo ga Van Dijkovim pristupom socijalne kognicije, odnosno, kognitivnim kulturnim modelima (Geeraerts, 2003 i Filipović, 2018a) konstituisanim na osnovu kongitivnih šema i scenarija. Ovim modelima interpretiramo saznanja o događajima i kontekstima, i kako se na odgovarajući, društveno prihvatljiv način akteri uključuju u međuljudske odnose putem verbalne ili neverbalne komunikacije.

Predmet istraživanja, narative u knjizi *Plameni mač u Srbiji i drugde* Mejbel Sinkler Stobart i *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* Jelene Lozanić-Frotingam sagledaćemo u sinhronijskom odnosu prema istorijski paralelnim tekstovima i diskursima drugih autorki i autora, ali takođe i u dijahronijskom odnosu prema komunikativnim događajima koji su im prethodili i na njih imali uticaja, ili koji su usledili.

Diskurs ćemo da posmatramo kao oblik znanja i sećanja, i vršićemo „dekonstrukciju celokupnog socio-političkog i istorijskog konteksta u koju su uronjene diskurzivne prakse“ (Wodak, 2002: 8-12).

3.2.1. Osnovni pojmovni okvir u kritičkoj analizi diskursa

Osnovni pojmovi u okviru kritičke analize diskursa koji su od značaja za naše istraživanje su: pojam ideologije, pojam moći i pojam identiteta.

Ideologije možemo da shvatimo kao psiho-kognitivno-socijalne konstrukte koji se baziraju na kulturnim modelima varijabilnim u zavisnosti od društvene zajednice, ali i vremena, jer su ideologije promenljive. U kritičkoj sociolingvistici, „termin ideologija odnosi se na sveukupnost kulturnih značenja i interpretacija sadržanih u jezičkim porukama i jezičkim formama/strukturama (u odabiru stila, registra ili varijeteta (dijalekta ili jezika)) koje govornice i govornici unutar određene društvene zajednice odabiraju za prenošenje poruka“, (Filipović, 2018a: 21). Prema diskurzivno-istorijskom modelu, ideologija je

...(često) jednostrana perspektiva ili pogled na svet sastavljen od odgovarajućih mentalnih predstava, uverenja, mišljenja, stavova i procena, koje dele članovi određene društvene grupe. Ideologije služe kao važno sredstvo uspostavljanja i očuvanja neravnopravnih odnosa moći kroz diskurs: na primer, utvrđujući hegemonistički narativ o identitetu, ili kontrolišući pristup specifičnom diskursu ili javnoj sferi... Jedan od ciljeva diskurzivno-istorijske analize je da demistifikuje hegemoniju specifičnih diskursa dešifrujući ideologije koje se formiraju, održavaju ili se suprotstavljaju dominaciji. (Reisigl & Wodak, 2008: 88)

Ideologija može doprineti uspostavljanju ili održavanju nejednakih odnosa moći, a kritičku analizu diskursa interesuje na koje načine jezik posreduje pri tome, npr. u okviru institucija (Wodak, 2002: 9). Po ovom modelu, jezik nije moćan sam po sebi. On predstavlja sredstvo kojim se zadobija ili održava moć. Ferklaf tvrdi da je „ideologija najefektnija kada je njen način delovanja najmanje vidljiv“ (1989: 85). Jezičke ideologije ne podrazumevaju samo nečiji stav o datoj temi, nego i same iskaze o jeziku. Jezičke ideologije, stoga, mogu se definisati na sledeći način:

...kao systemske, mentalne (i često implicitne) strukture koje govornicama i govornicima omogućavaju da razumeju, primenjuju i/ili menjaju jezičke konvencije svoje društvene/kulturne zajednice. Istraživanja uloge ideologije u jeziku usmeravaju se na stavove i pretpostavke o etnicitetu, rodu ili moći i na analizu načina na koje ti stavovi i pretpostavke utiču na živote i ponašanje unutar govornih zajednica. U tom smislu, ideologije su u direktnoj vezi sa identitetom: „Na koji način društva sagledavaju sebe (na primer, da li su ponosni na sopstvena postignuća ili su demoralisani i obeshrabreni)? Koje atribute članice i članovi društvene zajednice unose u fokus kroz narativnu praksu o sopstvenom poreklu i razvoju (na primer, da li se usmeravaju na sposobnost rešavanja problema u kriznim situacijama, ili na posvećenost uspostavljanju političkih rituala)? Kako se definiše različitost između „nas“ i „njih“ (na primer, da li teritorijalne granice predstavljaju granice naše društvene zajednice, ili je boja kože ključni faktor razgraničenja)? Koji se lingvistički i metaforički resursi koriste unutar društvene zajednice kako bi namerno naglasili, ili podsvesno stvorili, slike i simbole koji imaju značaja za identifikaciju i razumevanje diskurzivne zajednice)?“ (Freeden, 2003: 104 u: Filipović, 2018a: 22)

Moć se definiše na više načina u okviru kritičke analize diskursa. Moć podrazumeva kontrolu članova jedne grupe nad članovima druge grupe. Moćna grupa na dvojak način vrši uticaj: ili kroz akciju, tj. ograničavanje slobode i delovanja drugih, ili kogniciju: putem uticaja na njihov um. Ovaj uticaj vrši se na suptilan način, tako da deluje prirodno i prihvatljivo, a ne manipulativno. Kritičkom analizom diskursa utvrđuju se strategije koje dovode do ovakvog ishoda. (Van Dijk, 1993b: 254)

Vodak i Raisigl definišu moć kao „asimetričan odnos među društvenim akterima koji zauzimaju različite društvene pozicije ili pripadaju različitim društvenim grupama“ (2017: 88). Moć dobija svoj legitimitet kroz diskurs, a tekst je poprište društvene borbe jer se u njima nalaze tragovi različitih ideoloških sukoba i težnji za dominacijom i hegemonijom, nastavljaju autori Vodak i Raisigl (2017: 88-89) navodeći primere da se kontrola nad drugima može sprovoditi putem pretnji, obećanja, bliskosti sa autoritetima i sl.

Jezička sredstva koja koriste autorke Lozanić i Stobart ukazuju na promenljive odnose moći (sa)govornika. Na primer, ko je i zbog čega u nadređenom, a ko u podređenom položaju, primeri prekidanja u govoru i da li ona nužno podrazumevaju nepoštovanje sagovornika, sredstva ublažavanja, promena tona, stila, pa i samog jezika (srpski/engleski) koji govornik ili govornica upotrebljava u datoj situaciji.

Diskursi, kao ni ćutanja, nisu jednom zasvagda potčinjeni moći ili pokrenuti protiv nje. Valja uvažiti složeno i nestalno međudejstvo u kom diskurs može u isti mah biti i oruđe i dejstvo moći, ali i prepreka, kamen spoticanja, tačka otpora i polazište za neku suprotnu strategiju. Diskurs prenosi i proizvodi moć; on je pojačava, ali je i potkopava, izlaže, čini lomljivom, i omogućuje postavljanje prepreka pred nju. (Fuko, 2006: 114-115)

Sam diskurs je prema Fukou istovremeno sredstvo kojim se vrši potčinjavanje, ali i sredstvo kojim se njemu suprotstavlja. U predavanju „Poredak diskursa“ iz 1970. godine, Fuko je naveo kako su pravila formiranja diskursa povezana sa društvenom moći, kako su uslovljavana društvenom praksom i kontrolom, te kako je diskurs „politička roba“. Moć, s druge strane, predstavlja koncept perspektive iz koje je posmatramo. Diskurs nije medijum putem kog realizujemo strategiju, već njen resurs (Foucault, 1986: 245-251). Fuko naglašava neizbežnost „mreže“ naših istorijskih i psiholoških determinizama (Čomski i Fuko 2011: 36) koji utiču na pravila kojih ćemo se pridržavati u diskursu; naših društvenih uloga, kvalifikacija, predmeta znanja, konceptualnih okvira,

strategijskih odnosa (Foucault, 1986: 244) i drugih elemenata koji oblikuju odnos diskurs-društvena praksa.

Prilikom istraživanja, potrebno je obratiti pažnju na načine na koje se lingvističke forme upotrebljavaju. Moć se diskurzivno ne očitava samo kroz gramatičku formu, već i kroz kontrolu društvene situacije, na primer, putem žanra teksta. Vodak o moći kaže:

Stalno jedinstvo jezika i drugih društvenih pitanja osigurava da je jezik upleten u društvenu moć na više načina: jezik indeksira moć, izražava moć, uključen je tamo gde postoji prepirka oko moći i gde se moć osporava. Moć ne potiče iz jezika, ali jezik se može koristiti za osporavanje moći, njeno podrivanje, menjanje raspodele moći i na kratki i na dugi rok. Jezik pruža precizno artikulirano sredstvo za razlike u moći unutar hijerarhijskih društvenih struktura (2002: 11).

S obzirom na ovakvu postavku odnosa moći, zaključujemo da moć nije konačna i nepromenljiva kategorija; odnose moći koji se ispoljavaju kroz interakcije autorki u okviru različitih društvenih klasa, hijerarhijskih struktura, jezičkih zajednica, ali i rodnih grupa takođe čitamo iz njihovih diskursa. Kompleksna interakcija autorki sa okolinom otkriva nam ideološke pozicije svih strana, već pomenute odnose moći, ali i složenost identiteta pojedinaca i grupa kao i raznovrsnost komunikativnih i kulturnih potreba uslovljenih trenutnim situacionim kontekstom.

Identitet kao pojam pokreće brojna pitanja koja se tiču aspekta *ličnog identiteta*, kao složene konstrukcije same po sebi, a istovremeno u sistemu odnosa sa drugim pojedincima i društvenim grupama; a sa druge strane, *kolektivnog identiteta* (etničkog, nacionalnog, kulturnog, profesionalnog...) i njihovih uzročno-posledičnih veza. U kojoj meri se identitet kod jedinke menja i usled kakvih okolnosti; pojava krize ili gubljenja identiteta; nametnuti okviri naspram slobodnog izražavanja sebe kroz individualnu i socijalnu konstrukciju, česte su teme istraživanja o identitetu. Filip Malrije navodi: „Govor je jedan složen činilac identiteta. Kroz govor dolazimo do odnosa sa Drugim. Taj odnos kod deteta kao i kod odraslih proističe iz praktičnih ili afektivnih potreba, ali kada se nađe u jeziku ulazi u okvire pogodne za stvaranje individualnog identiteta“ (1982: 32). Pored govora, elemente identiteta čine i druge odlike kao što su: pol, rod, nacionalna pripadnost, jezik i pismo koje pojedinac koristi, obrazovanje koje je stekao, ideologije koje zastupa, profesionalna aktivnost, odnos prema religiji itd. Iz perspektive sociolingvistike, Ranko Bugarski (2010) posmatra pojam identiteta kroz konceptualni okvir koga sačinjavaju *nivoi*, *slojevi* i *stepeni*. U daljoj analizi detaljnije ćemo se baviti pojedinačnim aspektima identiteta autorki Lozanić i Stobart, kao bitnih elemenata njihovih diskurzivnih praksi.

Jezik je važna komponenta identiteta i diskursa pojedinca ili grupe. „Klasična lingvističko-antropološka proučavanja performansi i rituala, socijalizacije i statusa opisuju ne samo vrste govora, već i vrste govornika koji proizvode i reprodukuju partikularne identitete kroz svoju upotrebu jezika“ (Bucholtz and Hall, 2004). Identitet, dakle, možemo dvojako posmatrati kroz pisanu reč: tako što autorke reprodukuju svoj identitet kroz nju, ali i tako što samim pisanjem raščlanjuju, čak i same pred sobom, pojedinačne elemente svog identiteta, istovremeno beležeći zapažanja o identitetima oko sebe – identitetima drugih.

Pismo naglašava i obnavlja procese identizacije; pisac veruje da se izražava kao da je i pre njega postojao jedan smisao, jedno ja, dok u stvari, kad piše, on obavlja „taj pomak od sebe ka sebi koji se sastoji u preuzimanju rizika iznutra da bi rastvorio svoju ličnost“ (N. Brosar I, 82). Pomak od sebe ka sebi po našem mišljenju ne potiče samo iz unutrašnjosti pošto protest protiv svoje ličnosti proističe iz drugih: iz borbe među grupama, protivurečnosti u društvenim odnosima, iz ideoloških sukoba koji podstiču traženje sebe. Čudna je ta pisana reč gde se govornik rekonstruiše govoreći

samom sebi, a u isto vreme govori i protiv stvarnih protivnika od kojih želi da se odvoji, pošto se, on to oseća, isuviše identifikovao sa njima. Pisati, znači boriti se protiv sebe, iščupati se iz sebe, iz sebe – drugoga. (Malrieu, 1982: 33)

Prva odlika identiteta koja je zajednička za autorke Lozanić i Stobart je njihov pol/rod. Simon de Bovoar navodi: „Želim li se definirati, prvo moram izjaviti: »Ja sam žena«. Ta istina čini temelj na kojemu će se izgraditi svaka druga tvrdnja. Nijedan muškarac se nikada ne postavlja ponajprije kao pojedinac određenog spola: to da je čovjek se podrazumijeva.” (de Beauvoir 2016: 13). Džudit Lorber, sociološkinja i profesorka ženskih studija, teoretičarka socijalne konstrukcije rodni razlika definiše rod kao „društveni status, pravnu odrednicu, lični identitet. Kroz društvene procese rodnosti, rodne podele i očekivanja njihovih pratećih normi i uloga su ugrađene u glavne društvene institucije društva, kao što su ekonomija, porodica, država, kultura, religija i zakon – rodni društveni poredak” (2001: 15). Uzevši u obzir istorijski okvir i društvene norme unutar kojih su autorke živele i radile, razumevanje njihovih identiteta i odnosa muško-žensko može se tumačiti kroz koncept moći. Međutim, u procesu redefinisavanja identiteta obe autorke uključuje se mnogo parametara koji su specifični, i koji pokazuju da se rodne odlike stvaraju i menjaju tokom života, u zavisnosti od dinamičnog društveno uslovljenog sistema u kome su. Stoga bi našoj analizi bila bliska teorija performativnosti Džudit Batler koja smatra:

Ako ima nečeg tačnog u tvrdnji Simon de Bovoar po kojem se ženom ne rađa, nego se ženom *postaje*, odatle sledi da je sama žena procesualan termin, postajanje, konstruisanje za koje se ne može s pravom reći da ima početak ili kraj. Kako je, dakle, reč o diskurzivnoj praksi koja je u toku, ona je otvorena za intervenciju i preoznačavanje. (2016: 86)

Žena ne mora nužno da bude u poziciji Drugog, markirana isključivo svojim rodom; o tome da su žene „istovremeno bile i unutar dominantnih struktura i diskursa [na primer] kolonijalizma i izvan njih“ (Kenedi, 2008) pišu Bili Melman, Liza Lou i Sara Mills³. U studijama Debre Tanen, ukazuje se da nijedna konverzijska strategija ne mora da bude u direktnoj korelaciji sa rodom govornika, odnosno, da „nijednu strategiju sve govornice i govornici unutar jedne zajednice ne koriste uvek prema univerzalnoj šemi na skali dominacija-submisivnost” (Filipović, 2018a: 193). Dakle, rod autorki nije jedini činilac koji određuje diskurse autorki Lozanić i Stobart, ali je svakako od velike važnosti.

3.3. Rod kao Drugost

Drugost u diskursu uvek ukazuje na binarni odnos koji pravi razliku na relaciji *mi - oni*, na nejednakost, na stereotipe, na neravnopravnu podelu moći. Pojedinci ili grupe na taj način se klasifikuju prema rasnoj osnovi, etnicitetu, prema rodu, starosnoj dobi itd., dok u svom identitetu utvrđuju pripadanje određenoj grupi ili prisustvo/odsustvo određene odlike.

³ Više o ovoj temi kod: Melman, Billie (1992). *Women's Orients: Englishwomen and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*. London : Palgrave Macmillan

Lowe, Lisa (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca : Cornell University Press

Mills, Sara (1991). *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London and New York : Taylor & Francis Group, Routledge.

Mills, Sara (2004). *Discourse*. The New Critical Idiom Series, Taylor & Francis, Routledge

Mills, Sara (2005). *Gender and Colonial Space*. Manchester : Manchester University Press

Kategorija Drugoga je jednako davna kao i sama svijest. U najprimitivnijim društvima, u najdrevnijim mitologijama, uvijek nailazimo na dvojnost Istoga i Drugoga...No drugost je temeljna kategorija ljudske misli. Nijedan se kolektiv nikada ne definira kao Jedan, a da odmah ne postavi Drugog nasuprot sebi... (de Beauvoir 2016: 14)

Konceptom moći, i njenim društvenim realizacijama, jedna grupa postiže dominaciju, a samim tim i nameće ostalima svoj identitet, svoje vrednosti i svoju istinu. Drugi je stoga u poziciji nedostatka, nedovoljnosti ili neadekvatnosti, a taj „nedostatak” samim svojim identitetom nije u mogućnosti da nadomesti ili promeni. Tako su u poziciji Drugog, veoma često i u domenu javnog diskursa, žene, pripadnici manjina, pripadnici drugih rasa, religija i sl. Ne treba zaboraviti da je rod društveni konstrukt (Filipović, 2018a: 189) i kao takav neodvojiv od diskursne postavke u govornom činu, uslovljen istorijskim kontekstom. O ženi u kategoriji Drugosti piše Simon de Bovoar, potcrtavajući ideju da se *žena ne rađa, već se ženom postaje*. Ali i u svom nastajanju i menjanju, ona je društveno predodređen subjekt:

Humanistička feministička pozicija mogla bi razumeti rod kao *atribut* ličnosti koja je u suštini predodno određena supstancija ili „srž”; nju nazivamo ličnošću (*person*), iako ona denotira univerzalnu sposobnost za mišljenje, moralno odlučivanje ili jezik. Međutim, u društvenoj teoriji roda takva koncepcija ličnosti ustupa mesto antropološkim i istorijskim pozicijama koje rod razumeju kao odnos društveno ustanovljenih subjekata u odredivim kontekstima. Relaciono ili kontekstualno stanovište sugerise da to što jedinka „jeste”, odnosno, što „jeste” rod, uvek mora biti povezano s konstruisanim relacijama koje ga određuju. Kao promenljiv fenomen koji zavisi od konteksta, rod ne denotira neko supstantivno određeno biće, nego relativno mesto ukrštanja specifičnih kulturnih i istorijskih skupova odnosa. (Batler, 2016: 54)

Samom odrednicom *žena*, ona potpada pod set istorijsko-društveno određenih diskursnih relacija. Fuko tvrdi da je diskurs istovremeno i sredstvo opresije, i sredstvo otpora; diskurs posmatramo kao sistem kojim se struktura način na koji percipiramo realnost (Fuko, 2007: 40). Tako na primer, potlačena grupa ili pojedinac mogu pronalaziti opravdanja za stanje podređenosti u kom se nalaze (npr. identitet inferiornosti kolonizovanih u odnosu na kolonizatora (Fanon, 1963)), ili se mogu tom stanju suprotstavljati. *Drugim* su često predstavljani udaljeni narodi, druge rase, nehrišćani i sl., pripisivani su im atributi kojima bi se opravdavalo kolonizovanje i uvođenje/nametanje novih vrednosti i menjanje postojećih identiteta, a kroz pogodan diskurs bi se takvi poduhvati veličali. Žena kao *drugo* je u podređenom položaju, pokorna, poslušna, bez mogućnosti sopstvenog stava ili mišljenja, i sa kao takvom se sa njom i komunicira. „Analiza jezika i roda uključuje interpretaciju upotrebe lingvističkih sredstava... za postizanje društvenih ciljeva“ (Eckert, & McConnell-Ginet 2003: 79). Uprkos promenama na ličnom planu, drugost je često identitetski nepromenljivo obeležje – etničko, rasno, rodno, i kao suštinski uvek isto, predstavlja polaznu osnovu na koju se samo nadovezuju ostale karakteristike. Da li je nužno tako i sa ženskom drugošću?

Žene kao Drugo nisu jednostavan i jednoznačan koncept:

No, ostave li se po strani utemeljivačke fikcije na kojima se gradi pojam subjekta, feminizam se susreće i s jednim političkim problemom kada pretpostavlja da termin *žene* denotira zajednički identitet. Čak i onda kad se javlja u množini, termin *žene* nije stabilan označitelj koji nalaže saglasnost onih koje navodno opisuje i predstavlja, već je postao izvor nevolja, tačka spora, uzrok nemira... Ako neko „jeste” žena, to jamačno neće biti sve što jeste. (Batler, 2016: 43)

Žena može biti i mlada i stara; i obrazovana i neobrazovana; i robinja i gospodarica; i u poziciji moći, i sasvim bez nje. Da bismo ispitali diskurse autorki Lozanić i Stobart, identifikovaćemo i ostalo što njih dve *jesu*, i što je sadržano u njihovim identitetima, istorijskoj pozadini, kulturnim modelima i pozicijama iz kojih su postale spisateljice. Rodna odrednica autorki predstavlja njihovo zajedničko identitesko polazište, stoga ćemo se tokom analize zapitati u kolikoj meri je ona imala uticaja na diskurse Lozanić i Stobart, ali i na to kako su se one suočile sa Drugima oko sebe, i da li su one same predstavljale Drugo u datim prilikama. Daljom analizom, rodni aspekt diskursa autorki sagledaćemo kroz odnose sa Drugima, i identifikovaćemo da li i u kolikoj meri su rodni i drugi elementi uticali na kreiranje osećaja Drugosti u njihovim sopstvenim identitetima.

Kao što Fanon za podređene, kolonizovane narode tvrdi da je potrebno da ponovo pronađu svoje potisnute istorije (Baba, 2004: 30), tako i druge zanemarene istorije pokušavaju da pronađu svoje mesto u opštim, velikim istorijskim narativima. Na primer, partikularne istorije etničkih zajednica, pojedinci koji imaju svoju priču i svoju istinu, viđenje istorije pobeđenih strana, ali i istorija sagledana iz ugla žena iz različitih društvenih pozicija dobijaju svoje mesto na mapi čovekovog (sa)znanja. Dva takva primera su narativi autorki Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam.

3.4. Sociolingvističke narativne mreže

Pojam *narativne mreže* po prvi put upotrebljen je da bi se opisalo kako strukturalni elementi narativa kreiraju unutrašnju mrežu značenja, što doprinosi holističkoj interpretaciji priče (Bearman et al., 1999; Bearman & Stovel, 2000; Gimenez, 2010). Narativna mreža može sadržati grupu priča, tekstova i artefakta (Gimenez, 2010: 207) koji doprinose razumevanju narativa koji analiziramo, a koji se odatle preuzima u sociolingvističku analizu. Složena sociolingvistička narativna mreža, prema Filipović,

...nudi interdisciplinarnan, holistički teorijski pristup i metodološki aparat za tumačenje kompleksne narativne strukture teksta. Ta kompleksna struktura uključuje svestan i/ili nesvestan odabir diskurzivnih sredstava koje autorka ili autor koriste tokom njegovog stvaranja; istorijski trenutak u kome tekst nastaje i u kome se distribuira; biografiju, stavove i ideologije autorke ili autora (i prateće multimodalne sadržaje kroz koje ih upoznajemo); globalne, lokalne i glocalne trendove i politike izdavačkih kuća;... i konačno, tehnološke semiotičke resurse koji nam pomažu u stvaranju značenja i konstrukciji znanja u toku samog čina čitanja. Nijedan književni tekst u ovakvom teorijsko-metodološkom ključu ne može se razumeti niti tumačiti u izolaciji, kao samostalan umetnički predmet čije estetske vrednosti ne koreliraju sa svetom u kome nastaje i u kome se čita. Svako čitanje i samog čitaoca/čitateljku pretvara u aktivan segment sociolingvističke narativne mreže, a proces komunikacije sa tekstom nije pasivan niti prosto reaktivan. Čitanje je zapravo visoko proaktivan čin tokom koga mi predviđamo zaplete i rasplete, ali i stvaramo kompletne mentalne pejzaže novih značenja, prostora i vremena na osnovu sopstvene kompleksne pretrage za informacijama izvan samog teksta, a na osnovu lične radoznalosti i centralizacije, odnosno periferizacije delova narativa. (2018b: 111)

Celokupna analiza podrazumeva kako utvrđivanje zajedničkih čvornih mesta, tako i suprotnosti ili nedoslednosti koje se mogu pojaviti prilikom iščitavanja različitih narativa, otkrivanje diskurzivno značajnih pojedinosti iz biografija autorki i njihove međusobne povezanosti, obuhvata traganje za

informacijama u bibliotekama i arhivama, ali i onlajn sadržaje – tekstualne ili slikovne, čime se ličnosti autorki postavljaju u centralni deo našeg mentalnog pejzaža; povezuju se lokalni i globalni konteksti, pojedinačni, lični narativi unutar društvenih funkcija koje autorke opisuju. Sve ove elemente složene strukture koja čini sociolingvističku narativnu mrežu zaokružićemo osvrtom na sopstveni čin čitanja, kao završnim delom analize.

Sociolingvističke narativne mreže nastaju unutar okvira koji podrazumeva četiri teorijska principa:

1. *(Re)prezentacija*. Ovaj princip podrazumeva da odabrani narativ prezentuje predmet, vrednosti, norme i ponašanje svih koji su uključeni u određeni društveni problem. Stvaranje mreže reprezentativnih tekstova, dokumenata i artefakta oko središnjeg narativa umanjuje mogućnost pogrešnog prezentovanja.
2. *Utvrđivanje mogućnosti krivotvorenja*. Suprotna tumačenja, oprečna mišljenja, izbegavanje selektivnosti podataka, uzimanje u obzir kontradiktornosti, tenzija, suprotstavljanja – analiza narativa ih sve sagledava, kako bi se prikupilo što više argumenata.
3. *Derivacija*. Pre utvrđivanja značaja društvenog problema koji se analizira, Himenes predlaže da interpretacija narativa ocrta odnos neprosrednog konteksta u kom je narativ nastao, samog narativa i njegove publike, kao i mrežu okolnih učesnika i artefakta.
4. *Validacija*. Ukazivanje na značaj središnjeg narativa u odnosu na predstavljeni problem trebalo bi da podrže učesnici u produkciji i recepciji tekstova koji se analiziraju. Validaciju narativa potpomažu svi učesnici, a „guste“ etnografske opservacije olakšavaju ceo proces. (Gimenez 2010: 208)

Na koji način ova četiri principa narativne mreže možemo da primenjujemo u našoj analizi?

Princip (re)prezentacije podrazumeva svedočanstva iz, kao i o Prvom svetskom ratu, preciznije, o aktivnostima dve junakinje, Jelene Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart, autorki dela koja su naša polazna tačka. Ova dva dela predstavljaju društveni aspekt rata iz ličnih perspektiva koje podrazumevaju ideološku, nacionalnu i rodnu podlogu, ali neizostavno i ekonomsku, političku itd. pozadinu ratnih zbivanja. Kroz svoje ličnosti i svoje identitete, autorke propisuju vrednosti i norme kojih se same pridržavaju i koje su im bliske, ali opisuju i tuđe vrednosti i norme sa kojima se saglašavaju ili im se protive, što jasno iskazuju u delima. Sociolingvistička narativna mreža koja se kreira oko diskursa ova dva dela čini centar naše analize, i širi se prema drugim delima autorke Stobart, ali i svedočenjima njenih, kao i savremenika Jelene Lozanić-Frotingam. Među njima su saborci, bolničarke, saradnici, diplomate, prijatelji, filantropi, naučnici itd., koji su bili u neposrednom kontaktu sa autorkama i o tome ostavili pisani trag. Sa druge strane, postoje dokumenti, fotografije, naredbe, novinski članci, izveštaji koji potvrđuju prezentovane podatke u njihovim delima. Na posletku, obeležavanje stogodišnjice Velikog rata probudilo je interesovanje javnosti za ovaj istorijski događaj i period, te su se organizovale izložbe i druga obeležavanja ratnih dana u kojima se pojavljuju potvrde svedočenja obe autorke⁴.

Perspektiva autorki jeste njihovo individualno sagledavanje okolnosti, situacija i događaja. Zarad verodostojnosti podataka, drugačija mišljenja, komentari koji su zabeleženi, kritike ili

⁴ Npr. izložbe „Bolnica Stobart, Kragujevac 1915“ autorke Tatjane Janković održana februara 2019. godine u Maloj galeriji Doma Vojske Srbije u Beogradu; izložba Narodne biblioteke „Vuk Karadžić“ u Kragujevcu iste autorke pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i informisanja i grada Kragujevca; izložba „Kraljevina Srbija i Sjedinjene Američke Države“ autorki Jelice Reljić i Ljubinke Škodrić u organizaciji Arhiva Srbije i saradnje sa Ambasadom SAD u Srbiji, održana avgusta 2018. godine i sl.

nedorečenosti iz teksta nalaze svoje mesto u ovoj analizi, a preuzeti su iz drugih izvora koji čine sociolingvističku narativnu mrežu formiranu oko osnovnog korpusa.

Sociolingvistička narativna mreža povezuje naše početne korpus, utvrđuje mesta koja imaju sličnosti, koja se preklapaju, tačke spajanja, ali i pronalazi različitosti i mesta presecanja. Mrežom se uklapaju i drugi tekstovi koji su direktno ili indirektno u vezi sa osnovnim korpusom ili samim autorkama. Da li ovakvi, lični narativi govore o tome šta znači *biti* neko/nešto ili *postajati* neko/nešto? Autori koji su sproveli prve analize koristeći model narativne mreže (Bearman & Stovel, 2000), smatraju da iako tok narativa podrazumeva promenu, proces i samim tim *postajanje*, narativna struktura istovremeno asocira da pojedinac *jeste* neko ili nešto. Od početnih životnih pozicija, priča se razvija neprekidno, a narativ predstavlja samo jedan isečak koji je zabeležen ili izgovoren. Njime se opisuje proces koji ima svoju strukturu: „Pod narativnom mrežom, podrazumevamo strategiju kojom se prezentuju narativi o istorijama života, kao mreže elemenata” (Bearman & Stovel, 2000: 71). Ovaj postupak poklapa se sa stavom Simon de Bovoar o procesu promene, da se ženom i postaje, pored toga što ona jeste to što je rođenjem. Formiranje novog identiteta kao proces takođe su proučavali Berman i Stovel u svojoj analizi⁵ jedne autobiografske priče, povezujući je sa drugim pričama u nastojanju da se osvetli *postajanje* nečeg, ili menjanje onoga što neko *jeste*.

„Metode narativne mreže omogućavaju istraživaču da sistematično koristi nove strukture podataka (životne priče, učestalost međuzavisnih sekvenci događaja) a da ne mora da izvlači elemente iz njihovog narativnog konteksta” (Bearman & Stovel, 2000: 88), čime nestaje potreba da se ostave praznine u uzročno-posledičnom odnosu određene akcije i društvenog konteksta. Te praznine upravo mogu da se popune izvorima koji se dobijaju mimo osnovnog narativa, npr. članak iz novina iz datog perioda, beleška o događaju u literature, kod drugih autora i sl. Formiranje identiteta je centralno za autore ovog modela narativnih mreža, dok Himenes naglašava da se „lokalno, odnosno lično ne dešava u vakuumu” (2010: 213) i da „Treba da proširimo analitičke mogućnosti koje nude lokalni narativi tako što ćemo ih umrežiti sa kako lokalnim, tako i globalnim društvenim kontekstima u kojima su nastali i gde se vrši njihova konzumacija” (2010: 213).

Povrh toga, deo sociolingvističke narativne mreže postaje i pojedinac-istraživač, koji „plete” mrežu, birajući tekstove i artefakte od kojih će mreža biti sačinjena, kao i njegov lični identitet koji učestvuje u tumačenju dela, društveni kontekst unutar kog iščitava narativ, kao i vremensko-prostorna tačka kada se čitanje i tumačenje odvija.

Tokom procesa građenja i analize narativne mreže, potrebno je proći kroz četiri faze: prikupljanje podataka, analizu podataka, interpretaciju podataka i njihovo objašnjenje (Gimenez, 2010: 210-212). Ove faze nemaju jasno omeđene granice, na primer, tokom prikupljanja podataka, istraživač istovremeno vrši i grubu procenu, analizu ili čak interpretaciju kojom utvrđuje da li će određeni tekst ili podatak biti relevantan za sociolingvističku narativnu mrežu. Dve završne faze, interpretacija i objašnjenje podataka oslanjaju se na različite procese. Interpretacijom otkrivamo značenje određenih odlika teksta u odnosu na kontekst, posmatramo tekst kao društvenu praksu, dok se objašnjenje bazira na ukazivanju na značaj koji tekst ima u širem društveno-kulturnom ili političkom smislu uključujući i vrednovanje teksta od strane svih uključenih u proces nastajanja narativne mreže (Gimenez, 2010: 208-212).

⁵ Bearman, P.S & Stovel, K. (2000). Becoming a Nazi: A model for narrative networks, in *Poetics* 27. pp. 69-90.

4. Istorijska perspektiva u delima

Polazeći od činjenice da su pred nama dva narativa pisana o istom dobu, kakva je uloga njihovih diskursa u ponovnom otkrivanju poglavlja istorije o već napisanim i opisanim događajima? Koliko je dati istorijski momenat važan za sociolingvističku narativnu mrežu koju kreiramo? Šta nam odabir načina pripovedanja govori o autorkama, i da li on utiče na naše viđenje velikih, ili metanarativa o značajnim događajima iz prošlosti? Istoričari postmodernističkog stava, kao što je Manslou, smatraju da istina ne može biti samo jedna, i nije zasnovana isključivo na faktografskim činjenicama. Na individualni doživljaj istorije, ili istine, utiče niz kulturno uslovljenih elemenata autora narativa iz kojih iščitavamo istorijski događaj. Kako oni utiču na autora narativa, tako utiču i na istoričare (i druge istraživače) koji kasnije rekonstruišu događaje; „način na koji konstituišemo znanje o prošlosti direktno utiče na prirodu značenja koje mu dodeljujemo“ (Munslow, 2006: 1). Drugim rečima, vezu narativa (sociolingvističke narativne mreže), istorije i istine Manslou vidi u osnovnoj funkciji istoričara kao nekoga ko treba da razume, a zatim u pisanom obliku poveže događaje sa namerama ljudi u prošlosti, ne zanemarujući pritom da je u glavnoj ulozi stvaranja tog znanja – jezik, tako da koliko je važno *šta* je napisano, važno je i *kako* je to napisano, napominjući da prošlost i pisana istorija nisu jedno isto. (Munslow, 2006: 4-7). Menjajući društvo u kom živi, čovek menja i svoj odnos prema istoriji. Počinje da razvija interesovanje za nove priče, nove istine, iskustva Drugog. U dekonstrukcionističkoj istoriji, sociološki i antropološki aspekti su neodvojivi od same radnje koja se beleži, tako da se prošlost posmatra kao „kompleksan narativni diskurs, i to takav, kako je istakao francuski i kritičar kulture i istoričar Mišel Fuko, koji prihvata da predstavljanje nije transparentan vid komunikacije kojim se adekvatno prenosi razumevanje ili generiše istinito značenje“ (Munslow, 2006: 10). Dakle, prošlost čini višeslojni niz priča utkanih u pojedinačne narative koji se međusobno prepliću, ponekad rasparaju, često i zamrse, ali stvaraju sociolingvističku narativnu mrežu kroz koju pokušavamo da uhvatimo smisao u sadašnjosti.

Autorke Lozanić i Stobart nisu pretendovale da budu istoričarke, ali njihova dela jesu istoriografska. Istorijski narativ definiše se kao diskurs koji sačinjavaju

...individualne izjave o prošlim događajima i/ili iskustvima ljudi ili njihovim delima, koje čitalac može da prati, dok ga autor vuče kroz vreme ka završetku narativa. Svi ovakvi narativi preuređuju događaje i objašnjavaju zašto su se oni desili, ali su prekriveni pretpostavkama istoričara o silama koje deluju na prirodu uzročnosti. One obuhvataju pojedinačne ili kombinovane elemente kao što su rasa, pol, klasa, kultura, vreme, koincidencija, geografija, region, nespretnost političara i tako dalje. Dakle, dok pojedinačne izjave mogu biti tačne ili netačne, narativ kao njihov skup predstavlja više od njihovog zbira. Narativ postaje kompleksna interpretativna vežba koja nije konačno istinita ili ne. (Munslow, 2006: 12)

Manslou smatra da pisana istorija nikada nije samo puko prepričavanje događaja, već da služi distribuciji i upotrebi moći u savremenom društvu. Ovog mišljenja su i Mišel Fuko i Žan-Fransoa Liotar, francuski filozof, sociolog i književni teoretičar koji je i govorio o metanarativu, društveno konstruisanom, politički podržanom master-narativu, koji bi trebalo da ustupi mesto „malim pričama“. Manslou pojašnjava da je počev od 18. veka filozofija liberalnog humanizma, zatim merkantilizma i na kraju tržišno orjentisanog industrijskog kapitalizma u centar interesovanja postavljala muškarca bele rase, iz srednjeg staleža, evrocentričnog, slobodarski nastrojenog, samosvesnog pojedinca – znalca, koji vlada sobom, svojim okruženjem, svojom budućnošću i svojom prošlošću, ali i svojom ženskom partnerkom, poput kolonizatora nad kolonizovanim; i takvo „ja“ smatra se univerzalnim (2000: 4). Međutim, druga „ja“ traže svoj izraz: npr. u glasovima žena, u postkolonijalnom Drugom, kroz pisane narative kojima se daje nova interpretacija poznatih

dogadaja. „Istorija nikada nije samo o prošlosti, uvek je i o sebi u sadašnjosti“ (Munslow, 2000: 5), te je i naše čitanje tih drugih glasova čitanje istorije o sebi, i u sadašnjem trenutku. Takvo čitanje neizostavno se odražava i na našu analizu.

Istoriju Manslou sagledava i kao performativni narativ, tvrdeći da istoričari-autori ne otkrivaju jednoobraznu istoriju, a time ni smisao prošlosti. Umesto toga, oni proizvode različite oblike i značenja za svoje partikularne istorije.

Prošlost se nikada ne može predstaviti onakvom kakva je bila u obliku istorije jer se istoričar-*kao*-autor oslanja na potpuno iste autorske mehanizme, manevre, strategije i šeme kao i svi autori. Pod ovim mislim da istoričari moraju da koriste autorske i narativne tehnike. Ovo je fundamentalna ironija istoričara određene vrste koji veruju da prošlost i poseduje i diktira sopstveni narativ koji se – u rukama i umu razboritog, objektivnog istoričara koji traži istinu – može razumeti, dešifrovati i objasniti onakvim kakav je nekada bio. (Munslow, 2012: 119-120)

Suština tumačenja istorije kao narativa prema Manslou je „da je istorija narativ koji je autorizovan, izveden i izmišljen“, te „da istorija može imati samo status narativne konstrukcije jer istoričari ne mogu znati prošlost osim *kroz* narativni opis“ (2012: 129). Istoričar, odnosno autor, pripoveda i o svom odnosu prema narativu koji kreira.

Čak ni najempatičniji, empirijski dobro upućeni, intuitivni i briljantno pronicljivi istoričar ne može da zna prošlost kakva je zaista bila u smislu mehanizama koji su je 'naterali da funkcioniše', niti mogu da razmišljaju o njoj na bilo kom nivou izvan sopstvenog razmišljanja o pisanju narativa i prakse. (Munslow, 2012: 129)

Prošlost se, prema tome, može shvatiti kao performativni čin nastao u sadašnjosti dok „stvarna priroda“ prošlosti ostaje ontološki nedostupna“ (Munslow, 2012: 123). Performansom Manslou smatra performativne stilove i forme istorijskog izražavanja počev od narativnih kreacija koje pišu faktografski nastrojani autori sputani brojnim ograničenjima, do autora koji se mogu nazvati eksperimentalnim istoričarima; na primer, „istorija se može izvesti na osnovu performansa drugog oblika – recimo feminističkog nasuprot maskulinističkom – sa svim svojim osobenostima i pretpostavkama“ (Munslow, 2012: 124-125). Čin pisanja istorije on vidi kao kulturno diskurzivnu akciju, a ne kao narativ otkrića (2012: 125). Manslou pojašnjava da autor kroz pisanje istorijskog narativa donosi niz odluka: temporalne odluke, odnosno, koje vreme prikazuje i na koji način vreme prevodi u tekst; odlučuje o početku, sredini i završetku svog narativa često bazirano na događaju koji autor proceni značajnim, a što predstavlja i kompozicionu odluku; zatim odabira kako i kome će dati glas, i koliki prostor u svom narativu; koncepti kao što su *klasa*, *rasa*, *pol* itd. takođe nose otisak autorskih odluka autora-istoričara (2012: 121-122). Stoga, u narativima različitih autora isti događaji mogu da budu različito opisani, može da im se pripíše više ili manje značaja, a činjenice, iako su istovetne, mogu da poprime različita objašnjenja i značenja u zavisnosti od konstruisanja pretpostavljene ili željene prošle stvarnosti jednog autora koja se reprezentuje u trenutku pisanja.

U narativima Lozanić i Stobart, ključni „protagonisti“ su one same, tako da one učestvuju u narativnim događajima (performansima) i u prvom licu slikaju svoje 'mentalne pejzaže', kako to objašnjava Bruner (1990). Ove mentalne pejzaže čine emotivna stanja, moralne dileme, namere i motivacija protagonista koji se odvijaju u svesti protagonista narativa, dok se suočavaju sa surovom ratnom realnošću: „Postoji još jedna karakteristika dobro formiranog narativa, ono što sam na drugim mestima nazvao njegovim „dvostrukim pejzažom“. To jest, događaji i radnje u „pretpostavljenom“ stvarnom svetu dešavaju se istovremeno sa mentalnim događajima u svesti protagonista“ (Bruner, 1990: 51). Sa Brunerovim „pretpostavljenim“ svetom, ili individualnom istorijom pojedinca, možemo povući paralelu koja podseća na *prirodu istorije* Mansloua, a koju on

tumači kroz proces autorstva i autorskog performansa iz kog autori-istoričari crpe svoj „narrativni diskurs o prošlosti” (2012: 115).

4.1. Velika Britanija, Amerika, Srbija – temelji borbe za ženska prava kao temelji ideologije autorki Stobart i Lozanić-Frotingam

Kategorija 'žena' je istorijski, diskurzivno konstruisana i to uvek u odnosu na druge kategorije koje se i same menjaju; 'žene' su nepostojan kolektivitet u kojem ženske osobe mogu biti veoma različito pozicionirane, tako da se ne možemo osloniti na tobožnji kontinuitet subjekta koji prepoznajemo kao 'žene'; 'žene' su i sinhronijski i dijahronijski lutajući kolektivitet, dok na individualnom nivou 'biti žena' takođe predstavlja nešto nestalno i ne može da posluži kao ontološki temelj. Pa ipak, mora se podvući da je nestabilnost koja je svojstvena samoj kategoriji, uslov *sine qua non* feminizma koji bi u suprotnom izgubio svoj predmet, razloge za borbu, pa i samu životnost. (Riley 1988: 2-3, cit. u: Zaharijević, 2010: 195)

Kada se pokrene pitanje prava žena, ideju svođenja pojedinaca na istu ravan, bez obzira na njihov pol, posmatramo kao težnju ka jednakosti uskraćenu jednoj grupi od strane druge grupe ljudi. Međutim, početno pitanje, pitanje prava *žena*, istorijski mora da se sagleda kroz potpitanje: kojih žena? Da li su sve žene bile u istom položaju svuda, te su se borile na istovetan način, za iste ciljeve? Naravno, odgovor je negativan. Ali, „Ako nema stabilnog identiteta/temelja/subjekta govora o ženama, kako će uopšte biti moguće političko delovanje u ime žena?“ (Zaharijević, 2010: 196), pitanje je koje se nameće kao nedoumica. Stoga, potrebno je da u kratkim crtama uporedimo kako je na područjima delovanja naših autorki, Stobart i Lozanić, feministička borba za poboljšanje položaja žena započeta, i koji su bili uzori na koje su se one ugledale.

O rđavom položaju žena, i sledstveno tome, o njihovim pravima, pisali su i filozofi – istina izuzetno retko – i filozofkinje. Iako se ovim drugima teško priznaje mesto u istoriji filozofije, poznate su Kristina Pizan (Christine Pisan), Tereza od Avile (Teresa de Avila), Meri Astel (Mary Astell), Meri Vulstonkraft i druge. Njihovi tekstovi ili još nisu mogli zastupati, ili jednostavno nisu zastupali osnovno političko pravo modernog doba, pravo glasa za žene. Međutim, nesumnjivo je da je njihova teorijska upitanost u odnosu na civilizacijske pretpostavke o položaju žena, nepravde ili zahteve za obrazovanje, pripremila i najavila tekst kakav je 1851. napisala H. Tejlor, ili 1869. Dž. S. Mil.

Naravno, u ovom procesu političkog izrastanja nezamenljiva su i paralelna politička angažovanja mnogih, kao na primer Olimp de Guž (Olympe de Gouges) ili Flore Tristan (Flora Tristan). Međutim, ni političko angažovanje po sebi, ni tek samo pisanje o nepravdama, ne mogu imati učinak koji imaju pojmovno sazreli, jasno artikulisani zahtevi, koji su teorijski utemeljeni. (Mil i Mil 1995: 9)

Suprotstavljanje osećaju potčinjenosti i onome ko ga izaziva verovatno datira od prvih odnosa nejednakosti koji su se javili u društvu. Veoma je teško ustanoviti koliko su začeci ideje feminizma sezali daleko u prošlost, kada se te ideje nisu nazivale datim pojmom. Na primer, Meri Vulstonkraft, kao rodonačelnica i predstavnica liberalnog feminizma, u svojoj raspravi još iz 1792. obraća se ženama srednjeg sloja Engleske, upućujući kritiku kako žene često svoj razum koriste da „uglašaju okove, umesto da ih raskinu” (Vulstonkraft, 1994: 135), upozoravajući da „biće koje strpljivo podnosi nepravdu i ćutke trpi uvrede, brzo će i samo postati nepravično, ili nesposobno da

razluči dobro od zla” (Vulstonkraft, 1994: 115). Veoma rano su se definisale težnje koje su postavljene kao ciljevi borbe žena za jednakost u društvenom smislu: među najvažnijim zahtevima jesu jednaka prava koja uživaju muškarci i adekvatno obrazovanje žena. Međutim, apeli, molbe i argumentovanje nisu doneli promenu; neophodno je bilo imati društveni i politički uticaj kako bi se pitanje položaja žena izmenilo.

Neophodnost izlaska žena iz sfere „privatnog“ i aktivnog uključivanja i učestvovanja u politici, u Britaniji po prvi put su javno izneli Ana Viler i Vilijem Tompson kao stav u tekstu iz 1825. godine *Apel jedne polovine ljudske rase, žena, protiv pretenzija druge polovine, muškaraca, da ih zadrže u političkom, a otud i građanskom i kućnom ropstvu* (Appeal of One Half the Human Race, Women, Against the Pretensions of the Other Half, Men, to Retain Them in Political, and Thence in Civil and Domestic, Slavery. Thompson and Wheeler 1825). Oni se zalažu, kao radikalni intelektualci i društveni utopisti tog vremena, da ženama treba omogućiti političko učešće, i da će se time reformisati sveukupni odnosi među polovima (Zaharijević, 2010: 25-26). Prve dve organizacije formirane u Engleskoj bile su Londonsko društvo za žensko pravo glasa na čijem čelu je jedno vreme bio Džon Stjuart Mil, i Nacionalno društvo za žensko pravo glasa sa sedištem u Mančesteru, 1867. godine. Sa istaknutim predstavnicama iz visokog društva kao što su Henrijeta Tejlor Mil i Džozefina Batler, problem se nije fokusirao isključivo na pitanje ženskog prava glasa, već na sveukupne posledice koje društvo trpi usled nejednakih moralnih standarda između žena i muškaraca (Zaharijević, 2010: 102-103).

Feministkinje ranog talasa u Velikoj Britaniji govorile su iz perspektive žena iz srednje klase, koje su bile udate, ali bez ličnih prava. Žene iz nižih slojeva, na primer, imale su prividno veću slobodu nad sopstvenim životom, ali u realnosti siromaštvo im nije davalo mogućnost za realizaciju bilo čega drugog osim borbe za puko preživljavanje (Zaharijević, 2008; Zaharijević, 2010). U Sjedinjenim Američkim Državama, sa druge strane, različita je bila pozicija žena u zavisnosti i od rase i od klase, pa su crkinje dovođene isključivo kao robinje, a sa druge strane belkinje su mogle biti posluga, mogle su biti supruge i kćeri robovlasnika, npr., ali bile su i pripadnice višeg sloja. Svaka od ovih žena imala je različito iskustvo žene u datoj vremensko-prostornoj osi, tako da „žensko pitanje“ nikada nije bilo jednostrano i jednoznačno. Standardna metafora viktorijanskog doba o „ženi u okovima“, u Americi dobija doslovno značenje na prodajnim mestima gde se crno roblje nudilo kupcima okovano lancima (Dubois, 2005; Džonson, 2003; Zaharijević, 2010).

Godine 1840, Svetska konvencija protiv ropstva održana je u Londonu, na kojoj je ženama bilo zabranjen pristup na temelju pola (Zaharijević, 2010: 426). Ovaj događaj bio je prekretnica nakon koje su američke feministkinje Lukrecija Mot i Elizabet Kejdi Stenton odlučile da po povratku u Sjedinjene Američke Države oforme društvo za borbu za prava žena. Osam godina kasnije, održana je prva konvencija u Seneka Folsu o ženskim pravima (Dubois, 2005; Zaharijević, 2010).

Kako je rod društvena konstrukcija zasnovana na biološkoj osnovi pola (Filipović, 2018a: 189, Dojčinović-Nešić, 1993: 11), različitost društvenog percipiranja žene ogleda se i u različitim iskustvima žena. Crkinje su robovale u uslovima koji su ih lišavali bilo kakve humanosti, tretirane su kao roba, imovina gospodara, čak i kada su bile udate. Njihova perspektiva ženskog problema se fundamentalno razlikuje od perspektive bele žene Amerike 19. veka. Jedan od najočiglednijih pokazatelja različitosti tretmana koji su žene doživljavale i od strane drugih žena, a ne samo muškaraca, je rečenica oslobođene ropkinje Sodžorner Trut „Zar ja nisam žena?“ koju je izgovorila na skupu u Ejkronu u Ohaju 1851. godine na Konvenciji o ženskim pravima, pokazavši na svoje grudi okupljenima, (Zaharijević, 2010: 146) pitajući se (i okupljene) da li je čak i za borbu za ženska prava potrebno uklapati se u određeni „ženski kalup“.

Za razliku od Sjedinjenih Američkih Država gde 1848. godina, godina kada je održana konvencija u Seneca Folsu, označava početak organizovanog feminističkog pokreta, za Englesku nije moguće lako ustanoviti precizan datum kad ovaj pokret dobija svoje jasne obrise. Takođe, za razliku od Amerike u kojoj je feminizam nedvosmisleno proistekao iz abolicionističkog pokreta, u Velikoj Britaniji postoji čitav niz manjih, ali značajnih uzroka koji će se susterći u borbi za pravo glasa koju predvode britanske sifražetkinje. Među njima je neophodno navesti zahteve za pravo na imovinu udatih žena⁶, pravo na visoko obrazovanje i načelnu reformu školstva, pravo glasa za vlasnice imovine (svi ovi zahtevi prvi put su jasno formulisani sredinom XIX veka), na šta se nadovezuje sve značajnije prisustvo žena u filantropskim društvima tokom druge polovine XIX veka. Međutim, borba protiv dvostrukog moralnog standarda u engleskom društvu, koja se javlja kao neposredna posledica zakonskog regulisanja prostitucije, imala je presudnog značaja za definisanje feminističkog pokreta kao *pokreta koji govori u ime (svih) žena*. (Zaharijević, 2010: 15)

Odsustvo žena iz domena javnog zapravo potcrtava žensko sveukupno, prividno odsustvo kako u engleskom društvu, tako i u drugim sredinama: „Da siromaštvo ima muški lik, odnosno da se siromašne žene u dominantnim diskursima koji će temeljno uticati i na nastanak onih ranih feminističkih, ne prepoznaju ni kao žene ni kao siromašni, imaće dalekosežne posledice po razvoj feminizma koje se nipošto ne ograničavaju na njegov prvi talas“ (Zaharijević, 2010 : 35). U prilog ovoj tezi ide upravo tvrdnja o dvostrukoj podređenosti crkinja u Americi, koje su bile diskriminisane i kao pripadnice svoje rase i kao žene, a ukoliko uključimo i aspekt društvene lestvice kojoj su žene pripadale, one su bile i trostruko potčinjene, uz rasno i polno, podređene su bile i klasno – drugim ženama, gazdaricama imanja u Americi i sl.

U Americi, prva spisateljica koja ukazuje na potrebu za jednakošću polova bila je Džudit Sardžent Majer koja piše o Amerikankama kao neustrašivim Penelopama koje strpljivo održavaju vatru ognjišta (Zaharijević, 2010: 162). Naime, tokom formiranja američkog društva i udaljavanja od matice Engleske, u sferi vođenja domaćinstva žene su imale ulogu da prenesu na decu „političke vrednosti na kojima nastaje nova nacija“ (Zaharijević, 2010: 163). Čak su se i prvakinje feminističkog pokreta Amerike Lusi Ston i Elizabet Kejdi Stenton u svojim kritikama zakona i odluka koje se donose pozivale na odgovornost donosilaca prema majkama koje su ih vaspitale u drugačijem duhu. „...Amerikankama je kult majki republikanaca bar na ideološkom nivou davao politički relevantnije ingerencije u onom domenu koji im je „po prirodi“ pripadao“ (Zaharijević, 2010: 164).

Industrijsko radništvo u Americi uvrstilo je žene u brojna zanimanja i pre Prvog svetskog rata; na primer, 1890. godine u Americi je evidentirano 4 miliona zaposlenih žena, da bi njih 7,8 miliona bilo je zaposleno 1910. godine, a obrazovne mogućnosti su se proširivale od oblasti medicine, preko prava, umetnosti i nauke; za to vreme, politički napredak nije pratio isti tempo (Džonson, 2003: 593). U 19. veku, Amerikanke su bile zainteresovane za trezvenjačke i abolicionističke pokrete, više nego za konkretno pitanje prava glasa. Što se imovinskih prava tiče, američki doseljenici su prvobitno sledili matricu koja je postojala u Engleskoj, o muškarcu kao

⁶ Muškarac, dakle, *zakonski* odlučuje u ime žene, raspolaže njenim radom ili drugačije stečenom imovinom, raspolaže njenom ličnošću i njenim izravnim plodovima i, konačno, upravlja njenim telom. Sva prava – *pravo glasa, pravo na rad, pravo na posedovanje i nasleđivanje imovine, pravo na razvod i staranje nad potomstvom, i pravo na samostalno regulisanje plodnosti* – koja predstavljaju formalne uslove mogućnosti autonomije žena, sredinom XIX veka ženama *de jure* nisu dostupna. (Zaharijević, 2010: 41)

nosiocu imovinskog prava, ali se to postepeno menjalo i žene su uključivane u pojedinačne zakone, pogotovo u vezi sa trgovinom ili raspolaganjem imovinom dok bu muškarci putovali preko okeana. Ovi zakoni su se isključivo odnosili na bele žene, jer su crnkinje i same smatrane „imovinom“.

Da su američke žene napregle svoju snagu, one bi osigurale pravo glasa do sredine XIX veka. Istorijska analiza navodi na zaključak da je za veliku većinu američkih žena glasanje bilo nisko na listi prioriteta. Američke žene su više volele da imaju evidentnu i zadovoljavajuću kontrolu nad svojim muževima, nego beznačajne šanse odlučivanja u izboru predsednika. (Džonson, 2003: 594).

Treba napomenuti i da je npr. od 1776-1807. godine pravo glasa bilo ženama omogućeno u Njujorku, i sporadično u drugim državama, ali je potom ukinuto i tek 1920. su biračko pravo ponovo osvojile⁷. U Velikoj Britaniji žene su dobile pravo glasa 1918. godine, što se primenjivalo na žene starije od 30 godina koje imaju imovinu, da bi 1928. starosna granica bila pomerena na 21 godinu života. U SFR Jugoslaviji žene su pravo da glasaju dobile 1945. godine, posle Drugog svetskog rata, i to godinu dana posle Francuskinja.

Kao i u Engleskoj, žena u Srbiji dugo je bila pravno gledano obespravljena. Njena stvarna uloga u društvu u većini slučajeva svodila se na rađanje i izvor radne snage. Žene su mahom bile neprosvećene i potčinjene muškim članovima porodice.

Iako je, uglavnom, bila stub porodice i kuće, ovakav njen položaj u srpskom društvu nije bio zakonom priznat i regulisan, već je u odnosu na muškarca još od rođenja tretirana kao „niže biće“, o čijoj su sudbini odlučivali muškarci. Zakonodavac Kneževine i Kraljevine Srbije nije dao ženi politička i građanska prava ni pravo nasleđa, a u pogledu starateljstva nad imovinskim pravima stavljena je u istu grupu sa „zgranutim, ludim i sumanutim“⁸ (Mladenović, 1996: 19).

Interesantan je podatak da je u Srbiji tok evropske misli bio veoma prisutan u društvenim krugovima 19. veka. On je prenošen pre svega putem prevoda tekstova iz strane štampe i literature o raznim društvenim pitanjima, pa tako i o emancipaciji žena:

...čini se gotovo neverovatnim da je i spis *Potčinjenost žena* kod nas prvi put preveden još 1871. godine pod naslovom *Potčinjenost ženskinja*, dakle svega dve godine posle objavljivanja u Engleskoj (1869). Sva je prilika da je tokom svog boravka u Švajcarskoj, Svetozar Marković došao do ovog teksta i 1870. godine ga doneo sa sobom u Srbiju. (Mil i Mil 1995: 9)

Svetozar Marković je bio inicijator objavljivanja ovog dela, dok je Jovan Skerlić obrazlagao značaj objavljivanja u Srbiji time što je ovo prostor „gde je *usled patrijarhalnih ideja* na koje se nakalemilo tursko orientalsko shvatanje žene, *žena bila u potpunom bespravlju*...“ (Mil i Mil 1995: 16), te se unapređenje položaja žena od strane ovih mislioca shvata u smislu interesa celokupnog društva – „nepravda nanešena ženi sveti [se] celom čovečanstvu“ (Mil i Mil 1995: 16-17). Naravno, čitanje ovih dela bilo je dostupno nevelikom krugu pismenih i obrazovanih ljudi tadašnje Srbije. Stavovi engleskog političara i filozofa Džona Stjuarta Mila, izuzetno naprednih za tadašnje vreme, ipak su imali odjeka i uticaja na dalji razvoj Srbije. Značajan je podatak da je Kralj Petar Prvi

⁷ Žensko pravo glasa u svoje izborne programe 1916. i 1918. godine uvele su i Demokratska i Republikanska partija u Sjedinjenim Američkim Državama. Vudro Vilson, na čelu Demokratske partije i predsednik SAD, žensko pravo glasa ozvaničio je kao politiku svoje vlade (Džonson, 2003: 595).

⁸ Građanski zakonik Kraljevine Srbije, Beograd 1845; članovi 244, 396,397.

⁹ italikom naglasila Daša Duhaček u predgovoru knjige

Karađorđević 1868. godine preveo Milov esej „O slobodi”, i štampao ga u Beču sa predgovorom, na osnovu kog će kasnije napisati svoj politički program¹⁰.

Koliko je obrazovanje važno za odnose među ljudima unutar društva, govori zabeleška jedne od prvih žena koje su se borile za jednakost polova: „Boreći se za prava žene, moj glavni argument sazdan je na ovom jednostavnom načelu: ako ona obrazovanjem na bude pripremljena da postane družica muškarcu, zaustaviće napredak znanja i vrline; jer istina mora biti ista za sve, ili neće uticati na opšte ponašanje” (Vulstonkraft, 1994: 33).

Na početku 20. veka, Srbija je imala jednu od najvećih stopa nepismenosti stanovništva; nepismenih žena je bilo oko 93%, pa ipak, bilo je i drugačijih primera. Do početka Prvog svetskog rata procenjuje se da je visokoobrazovanih žena u Srbiji ukupno bilo nešto manje od 100, što procentualno gledano nije malo u poređenju sa brojem obrazovanih žena u razvijenijim evropskim državama. (Trgovčević, 2003: 185, 208). Godine 1900., u Srbiji je bilo 165 ženskih osnovnih škola, 1914. radilo je 12 ženskih gimnazija, 45 ženskih zanatskih škola, dve ženske učiteljske, tri više ženske škole i nekoliko privatnih škola u kojima su mogle da se upišu devojke (Trgovčević, 2003: 189). Svakako, postojao je raskorak između većinskog, neobrazovanog i neemancipovanog stanovništva i građanskog sloja koji je na sebe preuzeo zadatak razvoja i širenja ideje modernizacije društva.

Na osnovu izvora može se utvrditi da su obrazovane žene bile prava retkost, dok su većinu činile neškolorane žene, zaokupljene domaćim poslovima i obavezama. One nisu mnogo razumele aktuelne događaje, ali su imale razvijenu nacionalnu svest, rezultat nasleđa iz duge istorijske prošlosti, borbe za nezavisnost države i dubokog uverenja da za slobodu otadžbine nikakve žrtve nisu velike. (Mladenović, 1996: 22)

U Srbiji 20. veka pitanje položaja žena u društvu pokretalo se na nivou pojedinaca i udruženja. Prvi konkretan politički korak preduzela je Katarina Milovuk, upravnica Više ženske škole, jedna od osnivačica Beogradskog ženskog društva i humanitarna radnica, koja je 1900. godine zatražila od kralja Aleksandra Obrenovića da dozvoli ženama da glasaju, potom se obrativši Beogradskoj opštini sa zahtevom da je upišu u birački spisak (Milanović, 2015: 67). Udruženja su delovala na nivou dobrovoljnog rada, imala su socijalno-humanitarni karakter i vremenom se povećavao njihov broj: prvobitno Žensko društvo podržalo je osnivanja Jevrejskog ženskog društva 1874. godine, Odbora Kneginje Ljubice 1899, Kola srpskih sestara 1903, Materinskog udruženja 1904, Društva „Srpska majka“ 1911. itd. Kao i svuda u svetu, i u Srbiji su ideje napretka žena u društvu zaživele najpre u urbanijim delovima zemlje, u gradovima, i odatle se širile dalje:

Prvi tragovi modernizacije društva vidljivi su bili u gradskim centrima, pre svega u Beogradu. Zahvaljujući delatnosti ženskih društava i radu njihovih mnogobrojnih podružnica, mnoge ideje o ulozi i položaju žene u društvu su se širile i u unutrašnjosti. Tome su značajno doprineli čvrsta hijerarhija na kojoj je počivao rad ženskih društava i gotovo vojnički poredak kada je sprovođenje donetih odluka u pitanju. Mnogobrojni tečajevi koji su organizovani na terenu, pre svega za devojke sa sela, iako nazvani domaćički, jer su ih podučavali o higijeni, pripremi zimnice i drugim stvarima iz oblasti vođenja domaćinstva, takođe su ih dovodili često prvi put do kontakta i sa novim idejama o položaju žene u porodici, društvu. (Milanović, 2015: 66)

¹⁰ <http://www.kucakraljapetra.rs/lat/kralj-petar-i/> pristupljeno sajtu: 26.08.2019. godine

Predstavnice udruženja su se sastajale i dogovarale o zajedničkim aktivnostima, tako da se 1906. godine donela odluka o osnivanju Srpskog narodnog ženskog saveza koji se 1911. priključio Savezu Međunarodne Alijanse. Brojna su imena tadašnjih aktivistkinja, a neke od njih su: Elizabet Besi Hristić, Ani Hristić, Katarina Milovuk, Savka Subbotić, Delfa Ivanić, Mileva Vulović, Stanka Lozanić, Jelena Lozanić itd. (Popović Filipović, 2015: 98, 390)

Tako je okupljena intelektualna elita srpskih žena u Srpskom narodnom ženskom savezu, sledila evropsku, pa tako i svetsku platformu za ženska prava, koja se zalagala za jednakost žena na socijalnom, obrazovnom i kulturnom planu. Po rečima Delfe Ivanić: *cilj koji ih je rukovodio pri stvaranju jednog takvog udruženja, nije bila toliko želja da se učini dobro srpskoj ženi i njenoj stvari, već želja da se koristi Srbiji.* (Popović Filipović, 2015: 390).

Svakako da je i na srpskom kao i na evropskom tlu intelektualna elita shvatala da je poboljšanje položaja i rad na „ženskoj stvari“ istovremeno predstavljalo rad na poboljšanju društvenih odnosa uopšte. Međutim, početkom Velikom rata, sifražetkinje širom Evrope odgodile su akcije koje su sprovodile i nastojanja za koja su se zalagale proširile su na pomoć ranjenima, unesrećenima, na očuvanje nacije i čoveka kao ljudskog bića koje treba da sačuva život u ratnom vohoru. Kako je primetila Stobart: „Ideja o glasačkom pravu za žene, ili pravdi za žene, me ovde ne interesuje; ideja koja, kao posledica mojih malih iskustava, obuhvata i sve druge, neophodnost je glasanja za život, pravdu i ljudski rod.“ (Stobart, 2016: 315-316)

Majka Jelene Lozanić, Stanka Lozanić (1858-1942) postala je predsednica Beogradskog ženskog društva osnovanog 1875. godine, zalažući se za sveukupni napredak položaja žena u Srbiji. Bila je jedna od zaslužnih za pokretanje ženskog časopisa „Domaćica“ (izlazio od 1879-1941, sa prekidom tokom Prvog svetskog rata) koji je sadržao priloge iz književnosti, prevodilaštva, društvene teme i sl. U vreme Prvog balkanskog rata, ovo društvo je otvorilo i finansiralo XV beogradsku rezervnu bolnicu u kojoj je zbrinuto između 1750 i 2500 ranjenika (Popović Filipović, 2015: 102, 400). Jelena Lozanić takođe je pomagala tokom balkanskih ratova, radeći pri domu za ratnu siročad „Sveta Jelena“, a zatim i kao dobrovoljna bolničarka pri sanatorijumu na Vračaru u organizaciji Kola srpskih sestara nakon položenog bolničkog kursa (Popović Filipović, 2015: 401). Prema tome, aktivnosti humanitarnog karaktera kojima su se posvetile i postigle konkretne rezultate i Lozanić, i Stobart, poklapaju se vremenski, odnosno, započinju tokom Prvog balkanskog rata.

Srpski narodni ženski savez u okviru Međunarodnog ženskog saveza iskazivao je svoje političke stavove i upućivao apele, slao svoje predstavnice na međunarodne skupove (kongresi Međunarodnog ženskog saveza održani u Kopenhagenu 1910. i Štokholmu 1911.¹¹ ugostili su Jelenu Lozanić kao predstavnicu Srbije, na kojima je ona iznela stavove o neophodnosti obrazovanja žena i ravnopravnosti obrazovanja dece), a tokom Velikog rata iz Niša 4. aprila 1915. upućen je telegram Saveza u vidu međunarodnog akta kojim se iskazuje zahvalnost udruženjima iz

¹¹Navodeći dva prva učestvovanja naših žena na međunarodnim skupovima, u časopisu *Domaćica* iz marta 1913, broj 3, na strani 67, zabeleženo je: „20. marta 1911 g. Srp. Narod. Žen. Savez bio je član samo Međun. Žen. Alijancije za žensko pravo glasa. Po dolasku Ledi Sanfor u Beograd, koja je održala vrlo iscrpno predavanje o velikim humanim i kulturnim zadacima Međ. Nar. Žen. Saveza, naš Savez stupio je u taj Savez kao njegov član. Taj Međ. Nar. Žen. Savez imao je meseca septembra 1911 g. takođe svoj kongres u Štokholmu, na kome su naš Savez zastupale g-đa Draga Hultkvist i g-đica Jelena Lozanićeva koja je podnela kongresu referat o nastavi u Srbiji i o ustanovama srpske žene.“ https://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_174/1913/09/b009#page/25/mode/1up (pristupljeno: 25.03.2020. god.)

Rusije, Francuske, Engleske i Amerike na moralnoj i materijalnoj podršci srpskom narodu; „apel Srpskog narodnog ženskog saveza, Društva srpskog Crvenog krsta i srpske vlade doprineo je dolasku brojnih savezničkih medicinskih misija, velikog broja medicinskog osoblja, koje je dopremilo znatnu materijalnu pomoć, bolničku opremu i sanitetski materijal“ (Popović Filipović, 2015: 392). Stanka i Jelena Lozanić bile su članice upravnog odbora Saveza, a Jelena je od 1910. bila njegov sekretar, i odgovorna za saradnju sa inostranstvom. Ovaj podatak predstavlja čvrno mesto na kom se ukrštaju aktivnosti Jelene Lozanić i Mejbel Stobart, jer je Stobart ubrzo potom, 21.04.1915. pristigla u Niš u misiju pomoći Srbiji, a za to vreme, Lozanić je sa saradnicima otputovala u Ameriku da bi prikupljala pomoć i slala je u Srbiju u vidu hrane, sanitetskog materijala, odeće i slično.

U obrazovanju gorepomenutih poljskih hirurških bolnica veliki deo materijala i ostalo bio je poreklom iz Amerikanskog Crvenog Krsta i Amerikanskog Potpornog Fonda za Srbe. Pored toga, i mnoštvo drugog materijala dolazilo je prikupljeno u Americi, pri čemu se naročito zauzimale i revnosno trudile G-đa Slavka Grujića, G-đa R. Farnam, i drugi prijatelji od kojih se mnogima ni imena ne znaju. (Stanojević, 1992: 397)

4.2. Aktivna žena u ratu, spisateljica u miru

Anđela Smit, proučavajući iskustva Britanki na istočnom frontu (Smith 2016), dolazi do sledećih zaključaka: pošto su muškarci „okupirali“ zapadni front, žene su videle priliku da iskažu svoj potencijal na istočnom frontu. Beg iz ograničenosti života edvardovske engleske istovremeno bio je i prilika za putovanje; kao što su mnogi mladići pohrlili u rat da vide i dožive nešto novo, ista prilika otvorila se i za žene. Isustvo iz balkanskih ratova dovelo je do toga da su vojni lideri Balkana brzo shvatili značaj ženskih jedinica koje mogu doprineti u ratnim uslovima. Balkan je u to vreme predstavljao mesto koje se tek oslobodilo otomanskog uticaja, etnički i verski raznoliko, sa reputacijom borbenih i agresivnih, necivilizovanih naroda koji imaju i svoje kraljeve i svoja plemena, koji brzo menjaju svoje pozicije, svrstavajući se naizmenično protiv ili uz svoje susede kao (ne)prijatelje. Svakog zapadnog putnika-namernika dočekao bi „Tradicionalni balkanski „haos“ i varvarska gledišta, zajedno sa uzaludnim, detinjastim nastojanjima da se bude civilizovan i postane „deo Evrope“... „vekovima star balkanski princip“ koji se ogleda u tome što ništa nikada ne funkcioniše kako treba“ (Goldsvorti, 2000: 191). Ali, spisateljice koje su izveštavale o Balkanu u godinama pre rata susretale su se sa drugačijom slikom od one koja je bila deo javnog diskursa:

Tokom njihovih putovanja po Balkanu mnogim Britankama je ukazivano poštovanje, dozvoljavano da učestvuju u javnom životu, a pripisivan im je i politički uticaj, što je njihov položaj činilo veoma različitim od onoga koji su imale u svojoj zemlji... Britanke su često bile u prilici da se susretnu s balkanskim političarima, armijskim i verskim vođama, pa čak i članovima kraljevskih porodica. Dok su Britanci obično putovali na Balkan po zvaničnoj dužnosti, Britanke su redovno polazile na put kao obične putnice, da bi se u prilično velikom broju slučajeva vremenom profesionalno vezale za ovo područje i bivale uvučene u zbivanja. (Goldsvorti, 2000: 244)

Mnoge od žena koje su neposredno učestvovala u ratnom sukobu beležile su svoja iskustva i time ispisale novo čitanje istorije Prvog svetskog rata. Žanrovski, ovi zapisi imaju formu autobiografija, memoara, putopisa, dnevnika koji u sebi objedinjuju istorijsko, društveno, samospoznajno, i sl.

Pisma, dnevnici, memoari – na direktan i individualni način reflektuju misli i osećanja neposrednih učesnika rata (Atkin, 2002: 4). Ratni narativi mogu da se čitaju i kao putopisi, kojima se istražuje kao eksterni, tako i unutrašnji svet samih autorki koje pored ratnih zbivanja, ispisuju zapažanja o pejzažu, kulturi, identitetu, polu itd., ali i protivljenju samom konceptu ratovanja.

Teme kao što su rat percipiran u smislu pretnje po ličnu slobodu; pretnje po lični i kolektivni moral; njegovo grubo delovanje na ličnost i kapacitet da se vrednuju ideali lepote i umetnosti; njegov pogubni uticaj na linerni napredak civilizacije i dati vrednosni sistem, omogućile su da se čuju vredni komentari onih koji smatraju da su oštećeni uticajem rata na društvo i kulturu. (Atkin, 2002: 5)

Pisanje ženskih autorki koje su se suočile sa užasima rata, nije odlikovao herojski ton ili veličanje pobjednika naspram poraženih. Naprotiv, one su izabrale da pišu na način kojim će šokirati čitaoce, i uznemiriti ih činjenicom da se „ne mogu okrenuti leđa realnostima rata, koje su u stvarnosti ogavne, a ne herojske” (Hallet, 2016: 236). Ono što nije nailazilo na povoljan prijem kod tadašnje čitalačke publike, jeste rušenje ideološkog koncepta, prikazivanje ratnog stanja kao suočavanja sa lažnom ideologijom (Hallet, 2016: 237), koja je bila preuranjena za godine kada se rat još nije zvanično završio, nasuprot veličanju vojnika-ratnika i njihovih junačkih poduhvata.

Poziv za pomoć koji je Srbija uputila¹² početkom rata naišao je na povoljan odziv, tako da su se lekarke, bolničarke, medicinske sestre sa raznih strana sveta odazvale i otpočela je njihova priča o ratovanju u Srbiji.

Meseca Jula 1914, davno već spremanim prepadom Austrougarske monarhije na našu, u balkanskim ratovima slavom uvenčanu i povećanu, Kraljevinu Srbiju, otpočeo je Svetski Rat. Ovaj rat nas je zatekao sa stanovništvom oko 4,500.000 i sa svega 450 lekara, računajući tu sve ukupno, i vojne i građanske lekare, i stare i mlade, i žene lekare. Naša se vojska ubrzo posle mobilizacije popela na visinu od skoro 500.000. Nema primera u novijoj istoriji, da je tolika vojska sa tako malo lekara pošla u rat, i da je toliko stanovništvo tako jako oskudevalo u lekarima. (Stanojević, 1992: 777)

Urednici časopisa *Suffragist* objavili su u decembru 1914. godine da žene služe u redovima srpske vojske. Zaključili su da „otrcani argument da ženama ne pripadaju politička prava zato što ne služe svojoj zemlji u vreme ratova opovrgnut je na sve načine sadašnjim konfliktom“ (Jensen, 2008: 18), tj. aktivnostima koje su žene preduzele u ratu. Neki su smatrali da su žene na ovaj način osmislile strategiju za dalju borbu u cilju društvenog izjednačavanja sa muškarcima. Našavši se u ovakvom okruženju, prizori o kojima su te žene kasnije pisale bazirali su se ne samo na prepričavanju scena kojima su prisustvovala, već i na koji način su se ta iskustva odrazila na njih same. Mediji su u javnosti prenosile njihove apele za pomoć u opremi ili finansijama, ali i kreirale jedan novi lik žene, ženu koja nije bespomoćna i izgubljena u vihoru rata, koja čeka svog zaštitnika, već nasuprot tome, jaku, odlučnu i nepokolebljivu ratnicu. Na primer, slika koju su novine prikazale o Mejbel Stobart predstavljala je neustrašivu damu na crnom konju, a ta slika formirana je na osnovu

...nebrojenih lokalnih i nacionalnih novinskih izveštaja, kometarišući povlačenje iz Srbije 1915. Stobart je već privukla pažnju medija zbog učešća u Balkanskom ratu

¹² U ratovima 1914-1915 radile su ove strane misije: 4 ruske sa 16 lekara, 153 sestara i 29 bolničara i 6 drugih misija, tri grčke misije, 14 engleskih misija, tri američke. Sve misije imale su 82 lekara i 429 bolničara, sestara i drugih. Došlo je 1915 i velik broj francuskih lekara. Sve ove misije došle su na molbu našeg Crvenog Krsta. (Stanojević, 1992: 836)

tako da se ovaj novi publicitet gradio na već oformljenoj reputaciji. Bila je nazivana 'Engleskom heroinom u Srbiji', i 'Gosp. Stobart, Engleskom heroinom koju vole i blagosiljaju svi Srbi zbog svega što je učinila za njih'. *Tajms* magazin izveštavao je o 'Herojskim britanskim bolničarkama u napadnutoj Srbiji', a *Bristol Inning Tajms* ispričao je 'Priču o dami koja je postala major... odevena u odeću u kojoj je prešla crnogorske i albanske planine' dok je davala intervju. (Smith, 2000: 64)

Kako je i sama Stobart promovisala u svojim govorima i knjigama da žena tek kada direktno učestvuje u ratnom sukobu može o njemu da donosi vrednosni sud, „Učešće u ratu obezbeđuje joj jedan vid političkog integriteta koji pruža autoritet njenim rečima i kao spisateljici i kao govornici. Slika u javnosti koju je kreirala o sebi aktivno je doprinela ovoj privilegovanoj poziciji” (Smith, 2000: 63-64). Prožimanjem svojih dela sa rečima koje je napisala, Stobart je kreirala ubedljivu platformu sa koje promoviše svoje stavove:

Pisanje Stobartove je najmanje uverljivo kad poprima didaktični, polemični stil. Sama njena priča je ta koja zahteva pažnju. Ne upuštajući se ni u kakvu previše očiglednu samopromociju, ona se čitaocu predstavlja kao hrabra, samostalna i zapovedna ličnost. Njeno pripovedanje o osnivanju poljske bolnice u Kragujevcu i o širenju humanitarnog rada među srpskim narodom kroz mrežu dispanzera impresioniraju dokazima o njihovom detaljnom planiranju i očiglednoj efektivnosti. Međutim, njena epska saga o putovanju kroz albanske Alpe kao deo masovnog egzodusa izbeglica koje beže zaista privlači pažnju. Čitali smo kako je insistirala da vodi svoj konvoj na konju; i o tome kako je radila s velikim strpljenjem i odlučnošću kako bi svoju jedinicu držala na okupu, na pravom putu i kako ju je opskrbljivala tokom napornog putovanja preko planina ka sigurnosti. (Hallet, 2016: 39)

Značaj zapisa žena koje su prethodno stekle obrazovanje, koje su se izveštile u javnom izražavanju kroz feminističku borbu ili na drugi način imale priliku da se razviju u elokventne pripadnice društva koje imaju šta da kažu i znaju kako to da iskažu, Hallet (2016) i Smit (2016) vide u njihovom pisanju kao modernističkom izrazu kojim se odbacuje tradicionalno i predočava senzibilitet novog nastupajućeg razdoblja:

Žene su počele da pišu o ratu, privatno i javno, onog dana kada je izbio rat, i u mnogim slučajevima su vrlo dobro pisale. Veliki deo spisa žena poput Etel Bilborou, Eleonor Pemberton i Mejbel Sinkler Stobart pokazuje sveobuhvatno poznavanje književne tradicije dok ispunjavaju stranice književnim motivima koji odražavaju njihovo obrazovanje. Oni pokazuju jasno razumevanje kako jezik funkcioniše i kako se rat razvija, kako tradicionalni oblici njihove prošlosti postepeno prestaju da budu adekvatni za prenošenje novog i strašnog iskustva borbe u dvadesetom veku. (Smith, 2000: 195)

Kako smatra Stobart, da bi žene iznele svoje mišljenje o ratu, ne mogu da o njemu sude samo na osnovu osećanja. Ali, da bi čoveka zaista dirnula ta tragedija, mora je iskusiti iz neposrednog doživljaja. Ona je to osvešćenje proživela tokom Balkanskog rata, i u knjizi *War and Women* navodi da žene više ne treba da budu skrivane ni od istine, ni od težine zadatka, već da svojim instinktom za održanje doprinesu opstanku života.

Ali svet nikada neće naučiti ništa od žena koje znanje stiču tek iz druge ruke. Argument koji potiče samo iz intelekta nemoćan je da uveri čovečanstvo da preduzme nešto. Intelekt je samo dodatak ljudskoj prirodi i zato je neuverljiv za srca mnoštva. Čitave biblioteke naučnih traktata o Pokretu za mir, što bi možda zanimalo moj intelekt, nikada ne bi pokrenule „pravu mene“, u meri u kojoj je jer sam bila

dirnuta osećajem tragedija koje sam videla da se dešavaju svuda u toj balkanskoj ropotarnici. Britanski Crveni krst, slanjem jedinica sastavljenih isključivo od muškaraca kako bi negovali bolesne i ranjene u Bugarskoj, vodio se nesumnjivo najboljim namerama.

Ali oni su reagovali u skladu sa prosvetljenjem od pre pola veka. Zaslepljujuća politika zaštite žena od njihove volje da spoznaju istine, koliko god one bile neprijatne, nije razarajuća samo za žene, već i za zajednicu u celini. Jer ova jedinica Crvenog krsta sastavljena od isključivo muškaraca, označavala je da istaknuta organizacija u Velikoj Britaniji još uvek odiše atmosferom vremena naših prabaka, i ne uspeva da shvati da žene više ne mogu biti zadovoljne nepomičnim plutanjem po površini, već osećaju svojom dužnošću, bez obzira na cenu, da zarone u dubinu života. (Stobart, 1913: 176-177)

Britanke su dakle, preuzele aktivnu ulogu učesnica u ratu. Međutim, samo pisanje o ovim iskustvima predstavljalo je naredni značajan korak za njihovu emancipaciju.

4.2.1. Strepnja od autorstva kod spisateljica

Autorstvo kao autorstvo *žena* prvi je značajni element ovog stvaralaštva. *Rod* autorki pojam je koji će nam poslužiti u daljem tumačenju: „[U ginokritici, pak,] rod predstavlja skup socijalnih, psihičkih i kulturnih uslova u kojima su žene stvarale i koje su transponovale u svoja tekstove“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 26). U ovom radu, u skladu sa Manslovljevim tumačenjem istorije kao performativnog narativa (2012), žensko iskustvo autorki sagledaćemo kao deo univerzalne istorije, a ne kao unapred označeno istorijom *drugog*:

Analiza roda u diskursu takođe uključuje ispitivanje ko-konstruiranosti rodnih odnosa u određenim društvenim situacijama i zajednicama prakse. Načini rodnog delovanja unutar i izvan privatnih i javnih sfera života mogu pokazati ideološke pretpostavke koje utiču na asimetrične odnose moći. Ta značenja izražena u diskursu mogu biti otvorena, suptilna, nedvosmislena ili ambivalentna (Lazar, 2018: 374).

Odnosi moći ogledaju se u svim interakcijama autorki Stobart i Lozanić, s obzirom da su one u sferi javnog delovanja. Njihov rod utiče na događaje koji se opisuju, kao i na diskurse čije su one kokreatorke. Pored feminističke kritike, koja pre svega utvrđuje mizogine načine predstavljanja žena u tzv. muškoj književnosti, „...postoji i vrsta feminističke kritike koja se interesuje za ženu kao pisca – proizvođača smisla teksta. Ova kritika se zanima i za istoriju, teme, žanrove, strukturu, književnosti koju su pisale žene. Ileana Șouvolter naziva ovaj tip feminističke kritike ginokritikom“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 12). Stoga, možemo reći da je naše čitanje i ginokritičko sagledavanje tekstova pred nama, jer podrazumeva specifičan način njihovog tumačenja, usmerenost na same autorke dela. Definisane pojmove pola i roda veoma je važno za ovu kritiku. „Za razliku od pola, koji je biološka činjenica, rod je društvena, kulturna i psihološka činjenica“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 11) i u tom smislu potrebno je sagledati celokupni produkt koji su autorke stvorile, sa svim uslovljenostima društvenog, kulturnog i ličnog aspekta. Ovi elementi čine važan segment strukturne i narativne mreže značenja koja će se razviti u našem sociolingvističkom tumačenju, tako da je pitanje roda autorki od velikog značaja u ovoj analizi.

Pojedine teoretičarke koje se bave proučavanjem ženske književnosti, kao što je Elen Mers, smatraju da dokumenti poput pisama ili dnevnika nisu od važnosti za proučavanje kao što su to dela

nastala iz pera profesionalnih spisateljica ili dela koja su potvrđene literarne vrednosti. Međutim, ukoliko krenemo od početka procesa pisanja žena, bilo da je u pitanju priznato književno delo ili lični napisani dokument, nailazimo na istovetni element: sferu inicijalne ženske ćutnje, koja izaziva *strepnju od autorstva*¹³, primarnu strepnju u ženskom kreativnom procesu (Dojčinović-Nešić, 1993: 71). Prvu knjigu koju je objavila o svojim sećanjima iz balkanskih ratova, *War and Women*, Mejbel Stobart prvobitno nije htela ni da napiše, rekavši sledeće:

Kada su mi po prvi put sugerisali - po povratku sa Balkana - da bi trebalo da napišem knjigu u kojoj bih opisala svoja iskustva tokom rata, bila sam iznenađena. „O, ne! Nikako“, odgovorila sam. „Ali, cela bi bila o meni.“ Uz to, uopšte mi nije palo na pamet da je bilo postignuto nešto „vredno pisanja“. Uradila sam ono zbog čega sam krenula tamo, i misila sam da je tu kraj... Ali onda mi je predloženo, da ukoliko se ovaj poduhvat ne demonstrira *Javnosti*, njegov značaj u smislu lekcije biće izgubljen... Ova knjiga je napisana isključivo sa namerom da pokaže kako žene mogu biti u nezavisnoj službi u Narodnoj odbrani. (Stobart, 1913: xi-xii)

Ove reči potvrđuju ono što je Tili Olsen istakla kao važno u procesu postajanja piscem, da pored sklonosti, okolnosti, vremena, nezaobilazna je i neophodnost „uverenja u važnost onog što neko ima da kaže, u pravo da to kaže“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 58), i upravo je to bilo presudno kod Stobart da prihvati ideju pisanja o svom prvom ratnom iskustvu. Početnu zabrinutost da bi knjiga koju bi napisala govorila o njoj samoj prevladala je svest o tome da takva knjiga zapravo prenosi ideju kojoj se Stobart posvetila – položaju žena koje su radile u sklopu narodne odbrane Britanije. To što žene formalno nisu pripadale službi, njihova isključenost iz institucionalnog prepoznavanja, podstakla je Stobart da se obrati javnosti kroz pisanu reč. Zapravo, i ranije je okupljanje žena oko zajedničke ideje ili interesa, pored rešavanja samog problema, doprinosilo jačanju svesti o potrebi da se potčinjeni položaj menja.

Način na koji su se žene grupisale oko pitanja prostitucije [u Engleskoj] i ukidanja ropstva [u Americi], način na koji su dovele u pitanje preovlađujuće vrednosti i shvatanja slobode i prava, zahtevajući posredno i prevrednovanje ideje ljudskosti, objašnjava kako je narastala svest žena o njihovoj isključenosti iz ideje čoveka i građanina. Ta je svest dala povoda temeljnom sukobu s normom, sukobu koji će usloviti razvoj specifično feminističke moći delovanja krajem XIX veka, ali i danas, uz sve promene koje je ona pretrpela. (Zaharijević, 2010: 204)

Uobličavajući svoje misli i stavove i prenoseći ih na papir, autorka Stobart u svojim knjigama nadmašuje temu žena i rata, i dela poprimaju elemente filozofsko-političkih traktata o prirodi ratovanja i prirodi čoveka, ističući svoj antiratni apel. „Politika je ušla na velika vrata u žensku književnost sa pojavom sifrazetkinja krajem 19. veka“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 63), ili kako Džudit Feterli smatra, ishod politike književnosti kao i ma koje druge politike je moć (Fetterley, 1978) i stoga biti isključen iz književnosti znači biti nemoćan. Samim tim, brisanje autocenzure i postajanje spisateljicom, za ženu znači i osvajanje moći. Pružanje otpora, odolevanje zahtevima za identifikacijom, neslaganje umesto slaganja u čitanju književnosti, jeste, po Džudit Feterli, prvi čin isterivanja muškog načina razmišljanja usađenog u žene (1978: xxii). To je borba protiv indoktrinacije, protiv čitanja sebe kao žrtve, što je uočljivo u delima i Stobart i Lozanić. Osvajanje moći u vidu političko-društvene agende, a zatim osvajanje moći nad čitalačkom publikom, domeni

¹³ Sandra Gilbert i Suzan Grubar ističu da strepnja od autorstva zajednička crta ženske književnosti (Dojčinović-Nešić, 1993: 72). „Gde god je pomenuta nelagodnost žena u stvaranju ili objavljivanju tekstova, sakrivanje iza pseudonima, naročito viđenje nekog simbola, reč je o psihološkom značenju roda i njegovom uticaju na pisanje“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 135).

su koje su naše autorke uspele da dotaknu. Nije iznenađenje što je sledeće bilo i osvajanje prava glasa za žene.

Većina žena bilo kog staleža verovatno se u političkim shvatanjima neće mnogo razlikovati od većine muškaraca istog staleža, osim kad se radi o pitanju koje se na neki način tiče interesa samih žena; a ako je tako, to upravo zahteva pravo na glas žena, kao garancija njima da će se ovo razmatrati na pravedan i ravnopravan način (Mil, 2008: 97).

Značaj čitanja ženskih tekstova iz ugla feminističke kritike, ginokritike i sociolingvistike je u pokušaju revizije poznatih i priznatih istina, koje su „muške“ istine. Vreme u kom su pisale Stobart i Lozanić je vreme drugačije vrste komunikacije, u kome je napisana reč (i odštampana knjiga) imala uticaj koji danas zauzimaju drugi mediji. Iskustva ove vrste u drugim ženama mogla su da probude motivaciju i veru u postizanje ciljeva koji su im bili nedostižni, ili koji su ostavljani na margini događaja. Proučavanje pisane reči može da smešta ženu u centar interesovanja, i skreće pažnju čitaocu da pored ustaljenih modela tumačenja tekstova čiji su autori muškarci, žensko pisanje može da se tumači u novom okviru, u kom bi se uzimale u obzir sve specifičnosti ženskog iskustva pri nastajanju dela. „...pošto je neravnoteža među rodovima uticala na to da životna i profesionalna iskustva žena budu ograničena, njihovo obrazovanje loše i nesistematsko, prepreke u razvijanju talenta velike i često nesavladive, pojam roda u ovim istraživanjima ima i značenje opterećenja, otežavajuće okolnosti“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 52). Na primeru dve autorke iz našeg istraživanja, ova teza se potvrđuje; npr. obrazovanje koje je Stobart imala nije stekla formalnim putem, a Lozanić nije mogla da studira ono što je želela. Tako da su njihovi putevi trasirani rodnom odrednicom, sa nizom uzročno-posledičnih veza. Koliko je sličnosti bilo na tom putu, možemo da iščitamo iz njihovih dela, postavljajući „pitanje o sličnosti literarnih tekstova žena – zajedničkim temama, motivima, simbolima, njihovim međusobnim uticajima“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 52).

Iz tog razloga je važno proučavanje dela spisateljica koje govore o svojim iskustvima kroz istoriju, i obnova interesovanja za takve tekstove. Uprkos brojnim razlikama, iskustvo pojedinačnih žena pripada i kolektivnom ženskom iskustvu i ženskoj kulturnoj celini, i prema Šouvolterovoj, povezujući žene pisce jedne s drugima u vremenu i prostoru, i formirajući „dvoglasni diskurs“ koji reprezentuje „društveno, književno i kulturno nasleđe i prigušenih i onih koji dominiraju“ (Dojčinović- Nešić, 1993: 53).

Na ovaj način, u sklopu sociolingvističke narativne mreže povezujemo globalno i lokalno, podižući na istu ravan univerzalne težnje žena da budu priznate u društvu kao vredne i potrebne članice, i nastojanja da se promeni položaj podređenosti uslovljen njihovom polom.

5. O Mejbel Sinkler Stobart: život i dela

Biografiju Mejbel Sinkler Stobart rekonstruisaćemo na osnovu podataka iz narativa u njenim autorskim delima, koja sadrže autoetnografske zapise: *War and Women. From Experience in the Balkans and Elsewhere* (1913), *Plameni mač u Srbiji i drugde* (2016) i autobiografije *Miracles and Adventures* (1935).

Britanka Mejbel Eni Stobart (Mabel Annie Stobart), devojačko Bolton (Boulton), rođena je 3. februara 1862. godine u Hartfordširu, u Kentu, u uglednoj porodici. Kod kuće je sticala obrazovanje koje je obuhvatalo poznavanje književnosti, stranih jezika, bila je ljubitelj muzike, svirala je klavir, igrala golf, bavila se jahanjem. Opisivana je kao žena izdržljive ali krhke fizičke konstitucije, hrabra, odlučna i nekonvencionalna. Njen prvi suprug bio je Sinkler Kelburn Stobart, sa kojim je imala dva sina, Erika i Lajonela. Kada su izgubili novac na berzi, porodica se preselila u Transval, u Africi 1903. godine, gde su uzgajali konje, a zatim se bavili i trgovinom. Lokalno stanovništvo volelo je i poštovalo Mejbel Stobart, tako da je pozivana da bude arbitar u raspravama, ali i da pomaže stanovništvu medicinskim savetima i na razne druge načine. Prilikom povratka u Englesku 1907. godine, njen suprug umire, a ona posvećuje svoje vreme i energiju formiranju Ženske jedinice za zbrinjavanje bolesnih i ranjenih, čime počinje poglavlje njenog života posvećeno organizovanju pomoći u ratom zahvaćenim područjima – Belgiji, Francuskoj, a naročito na Balkanu, kao i borbi za ostvarivanje ravnopravnog položaja žena u društvu. O ovim nastojanjima i iskustvima napisala je nekoliko dela: *War and Women, From Experience in the Balkans and Elsewhere* objavljeno 1913. godine, traktat o pravima žena ispričan kroz iskustva sa bugarskog fronta u Prvom balkanskom ratu. *Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, iz 1916. godine, svedočanstvo je iz Prvog svetskog rata o rukovođenju poljskom bolnicom i suzbijanju tifusa u Srbiji, otvaranju medicinskih dispanzera, povlačenju preko Crne Gore i Albanije, delo koje istovremeno predstavlja i kulturološku studiju o jednom narodu pred velikim iskušenjima, antiratni apel i kao i prethodna knjiga, spis o potrebi izjednačavanja prava i priznanja žena u javnoj sferi delovanja. Ovo delo preveo je na srpski jezik Branko Momčilović 2016. godine pod naslovom *Plameni mač u Srbiji i drugde*. Stobart je napisala autobiografiju pod nazivom *Miracles and Adventures*, objavljenu 1935. godine. Objavila je i niz članaka u raznovrsnim publikacijama (npr. Publications of the World Peace Foundation, The London Times – “Peace Celebrations and Serbia. The Martyrdom of Our Little Ally“ od 23.08.1919. i sl.), a u poznijem životnom dobu pisala je o temi spiritualizma.

Nakon smrti prvog supruga, ponovo se udala 1911. godine za Džona Grinalga (John Greenhalg), penzionisanog sudiju, ali je odlučila da zadrži prezime prvog supruga. Drugi suprug bio je i njen pratilac na putu po Srbiji, i među njima je postojao „prećutan dogovor da on prihvati podređen položaj u njenim jedinicama“ (Kripner 1986: 33), npr. vršio je dužnost blagajnika. Učestvovao je u obavljanju i drugih poslova u bolnicama koje je Mejbel vodila, i zajedno su se vratili u Englesku krajem decembra 1915, posle nsvakidašnjeg iskustva o kom je kasnije pisala.

Pored dr. Elsi Inglis, dr. Emsli Izabel - Ledi Haton i Evelin Haverfield, Stobartova je nosilac najviših srpskih odlikovanja koja su po prvi put dodeljena strankinjama (Popović Filipović, 2013: 117-118; Popović Filipović, 2015: 189). Za svoj rad tokom rata odlikovana je srpskim Ordenom Belog orla, Ordenom Svetog Save i medaljom Crvenog krsta, zatim, britanskim odlikovanjima Svetog Džona Jerusalimskog i Ordenom *1914 Star*, koji je dodeljivan za zasluge u Francuskoj i Belgiji tokom ratne 1914. godine. Po povratku u Englesku, Stobart je nastavila saradnju sa srpskim Crvenim krstom i Srpskim potpornim fondom, držeći govore i prikupljajući pomoć širom Engleske, Kanade i Amerike.

Dvadesetih godina dvadesetog veka, posvetila se spiritualizmu, postavši predsednik Spiritualističke zajednice u kojoj je takođe uživala poštovanje. Jedan od bliskih prijatelja iz ovog miljea bio joj je i pisac ser Artur Konan Dojl. Do smrti, 7. decembra 1954. godine živela je u Dorsetu, a sahranjena je uz drugog supruga u porti crkve Svetog Nikole u istom gradu (Powell, 2013: 399). Delo *War and Women. From Experience in the Balkans and Elsewhere* posvetila je bugarskoj kraljici Eleonori, a *Plameni mač u Srbiji i drugde* posvetila je vrhovnom komandantu srpske vojske, Nj. V. Aleksandru Karađorđeviću i srpskom narodu.

5.1. Jedna žena i dva rata

Stobart je četiri godine svog života provela sa prvim suprugom u Transvalu u Africi, nakon finansijskog brodoloma koji su doživeli u Engleskoj. Ovo kolonijalno afričko iskustvo¹⁴ je, po rečima Mejbel Stobart, umnogome oblikovalo njen životni stav koji je kasnije primenjivala u svim situacijama, a to je stav koji se može sažeti u latinsku sentencu *Res, non verba* – „Dela, ne reči“. Međutim, po sprovođenju tih dela, shvatila je da i reči imaju veliku moć: prvu knjigu o svojim iskustvima napisala je po nagovoru drugih, a zatim je sama beležila i objavljivala shvativši koliki je značaj i uticaj napisanog. Kako navodi u svojoj knjizi o ratu i ženama, život u Africi je takav da „čovjek mora da se suoči sa stvarnosti, sa krupnim stvarima, pitanjima života i smrti. Niko tamo nema vremena da *piše* o stvarima ili *govori* o stvarima, – čovek mora da *preduzme* stvari“ (Stobart, 1913: 5). Zato je povratak u Englesku za nju predstavljao susret sa pasivnom atmosferom nezadovoljstva među građanima, bez konkretne ideje ili akcije. Svi su pisali ili govorili o dvema pretnjama: nemačkoj invaziji i drugoj pretnji, mogućnosti da žene uđu u Parlament. Opasnost invazije Nemačke i invazije žena, u engleskom društvu viđena je kao „Scila i Haribda zbog koje će, strahovalo se, Britanska imperija da posrne“ (Stobart, 1913: 8). Vešto povezujući ove dve „pretnje“, Stobart izvodi zaključak da, ukoliko su obe tako zastrašujuće, jednu treba upotrebiti da bi se suprotstavilo drugoj. Preciznije, Stobart se zalaže da žene budu prihvaćene u redovima engleske Narodne odbrane kao aktivne učesnice.

Vrativši se iz Afrike, Stobart je ostala bez supruga, ali sa željom i voljom da svoj život posveti društvenom napretku. Slobodnog duha, obrazovana, ova nezavisna svetska putnica posvetila se borbi za ženska prava, ali u svojoj interpretaciji i ispisujući sopstvena pravila. Sufražetski pokret koji je u to vreme bio veoma aktivan u Engleskoj, predstavljao je polaznu tačku i za njene poteze, mada je od samog početka imala sopstvenu viziju načina i razloga za ostvarivanje prava žena. „Situaciju je sagledavala iz sopstvenog ugla“ (Fell & Sharp, 2007: 158) odnosno, zaključila je da kao što aktivnosti koje su u vezi sa odbranom zemlje mogu da budu razlog za ostvarivanje prava na državljanstvo, tako mogu da budu povod za traženje ostalih prava. S druge strane, stavom da žene ne treba da imaju pravo glasa, što su zastupali protivnici sufražetskog pokreta, isticana je činjenica da žene nemaju aktivnu ulogu u državi u toku rata. Podela društva na „zasebne sfere“, na sferu privatnog i javnog, kao društveni fenomen razgraničio je mogućnosti, ali i prava žena i muškaraca. Ovom podelom žene pripadaju i delaju u domenu privatnog, na šta su uslovljene svojom prirodom i biološkom ulogom, dok je muškarcima namenjena sfera javnog. Stobart se nije uklapala u ovu podelu, kao ni mnoge žene tog doba koje su nastojale da osvoje i domen „javnog“ i učine ga

¹⁴ Transval je teritorija severno od reke Val u Južnoafričkoj Republici. U dva navrata, od 1877-1881. i 1902-1910. godine postojala je britanska Kolonija Transval, na severoistoku Južne Afrike. Supružnici Stobart boravili su u Transvalu od 1903-1907. godine.

dostupnim svim ženama, što je podrazumevalo i ostvarivanje niza prava, poput prava na imovinu, nasledstvo, rad, zaradu i mnoga druga.

Godina 1907. značajna je i zbog toga što je jedna druga Engleskinja, bolničarka Florens Najtingejl dobila orden zasluga za svoj doprinos kroz obuku medicinskog osoblja tokom Krimskog rata i organizovanja pomoći za ranjene. Upravo nju Stobart uzima za primer da ukoliko žene žele da ostvare promene, nisu dovoljne samo reči, već treba da pokažu kroz praktičan primer i sopstveno ponašanje društveni značaj onoga za šta se zalažu (Stobart, 1913: 3). Sledeći ovaj stav, već naredne, 1908. godine, ona osniva Ženski konvojni korpus za bolesne i ranjene¹⁵ sa namerom da dokaže kako žene mogu da ostvare značajnu ulogu u ratu. Novina ovog pokreta je u tome što je celokupno osoblje bolničke jedinice sastavljeno isključivo od žena – lekarki, medicinskih sestara i pomoćnog osoblja (Fell & Sharp, 2007: 159). Novina je i to da je bolnica pokretna, tako da može brzo da promeni lokaciju i približi se frontu po potrebi.

Kako navodi, „Moj prvi zadatak bio je da otkrijem da li negde u Teritorijalnoj organizaciji postoji praznina koja bi mogla korisno da se popuni uslugama žena. Pronašla sam moju prazninu u sferi operacija koje se sprovode između bojnog polja i baznih bolnica“ (Stobart, 1913: 8). Prema postojećim pravilima tog vremena, ranjenici dobijaju prvu pomoć, a zatim se prenose do poljskih bolnica, gde često nema dovoljno osoblja, ili se povuku na bazne lokacije, a pravovremena nega u dragocenih prvih nekoliko sati može za ranjenike da predstavlja razliku između života i smrti. Uvaživši predlog da se popuni nedostatak koji je postojao u negovanju ranjenih na potezu bojište – bazna bolnica, osnovan je Women's Convoy Corps – Ženski konvojni korpus (Stobart, 1913: 9) i trogodišnji kurs za obuku budućih članica ove jedinice započeo je sa radom. Kurikulum je obuhvatao predmete kao što su: Prva pomoć, Bolničko lečenje, Kuvanje, Vešeraj, Signalizacija, Vožnja, Jahanje, Čitanje mapa i sl. Tokom obuke, polaznice su se pripremale za stvarne uslove rata; kopale su rovove, spavale u šatorima, učile disciplini i oslanjanju na sebe same. Ukratko, na prelazu iz Viktorijanske epohe u dvadeseti vek, dobijamo sliku jedne žene, koja je napustivši afričku koloniju u kojoj je do tada živela, radikalno menjala britansko društvo: organizovala je kamp za obuku žena u kom se uče, kako se smatralo, „neženstvene“ aktivnosti, a zapravo se buduće učesnice u ratu osposobljavaju za opstanak i rad u takvim uslovima. Sagledavši ovaj podatak, postaje jasnije kako su te dame iskoračile iz aristokratskog miljea i uspevale da prelaze albanske planine tokom povlačenja srpske vojske ili opstaju okružene bolestima i smrću tokom balkanskih ratova. Završivši pripreme, za Stobart uskoro pristize i poziv da demonstrira u praksi ono što je zamislila u teoriji.

U delu *Rat i žene (War and Women, From Experience in the Balkans and Elsewhere* iz 1913. godine) Stobart piše o prvoj akciji koja je sprovedena u delo bolničkom jedinicom sastavljenom isključivo od žena. Na poziv bugarske kraljice Eleonore, bugarskog Crvenog krsta i vojnomedicinskih zvaničnika Bugarske, mobilna bolnička jedinica predvođena Mejbel Stobart krenula je na Balkan, zahvaćen Prvim balkanskim ratom. Sa jedne strane sukoba bile su članice Balkanskog saveza (Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska) protiv Osmanskog carstva sa druge. Rat je trajao od 8. oktobra 1912. do 30. maja 1913. godine. Jedinicu su činile lekarke, medicinske sestre, kuvarice i sl, njih šesnaest sa Mejbel Stobart na čelu u funkciji organizatora i administratora desetonedelnog poduhvata.

Čim je rat buknuo i pojavila se potreba za pomoći, Stobart je odmah prijavila svoju jedinicu, smatrajući da je Florens Najtingejl već „osvojila teritoriju“ za žene bolničarke na frontu. Međutim, odgovor koji je dobila od britanskog Crvenog krsta bio je da „na Balkanu nema posla podesnog za žene“ (Stobart, 1913: 17). Kao da je upravo ova rečenica bila prekretnica u daljem životu i radu Mejbel Stobart; ne samo da je samoinicijativno otputovala na Balkan kako bi se lično uverila da

¹⁵ Women's Sick and Wounded Convoy Corps

tamo obučena bolničarka ili lekarka, ali žena, nema šta da traži, već je narednih nekoliko godina i ratnih sukoba provela upravo na Balkanu. Dala je ostavku na članstvo u Crvenom krstu Britanije, ali i na mesto komandanta Ženskog konvojnog korpusa, čiji je bila osnivač. Njena uverenost u ono što radi ogleda se u tvrdnji: „Svako čija je svest evoluirala na viši stupanj od nivoa svesti meduze nije mogao da se suoči sa balkanskim ratom, tamošnjim ženama i ženama drugde, kao što sam ih ja susretala, a da na njega ova iskustva ne ostave snažne utiske – na ovaj ili onaj način“ (Stobart, 1913: ix-xv). Kroz ovaj pasus Stobart odaje počast ne samo lokalnim ženama koje su izdržale nedaće ratovanja, nespremne i nezaštićene, već i dobrovoljnim učesnicama rata, koje su, kako naglašava, bile disciplinovane i obučene za to. Istovremeno upućuje i kritiku onima koji su ostali ravnodušni prema svemu što je taj sukob izazvao, kako sa ženama koje su propatile kao žrtve ili onima koje su dale doprinos da se te žrtve umanje.

Stobart pravi jasnu distinkciju u svojim delima u vezi sa individualnim karakteristikama ljudi, i ne uzdržava se da otvoreno kaže ukoliko smatra da određena žena nije za rad na frontu, npr. zbog slabe fizičke konstitucije, mladih godina, nedovoljne obučeniosti ili nestabilosti (Stobart, 1913: 18-19). Tako da ona ne vrši *a priori* generalizaciju da sve žene mogu da se uspešno suoče sa istim zahtevima kao muškarci, već i sama određuje kriterijume koje pojedinac treba da zadovolji kako bi ostvario određenu društvenu ulogu. Koristeći retoriku slično Džonu Stjuartu Milu¹⁶, postavlja pitanje da li svaki muškarac koji je poslat kao medicinsko osoblje zato što je muškarac, može da bude dobar izbor ukoliko se od pravila medicinskog poziva on bolje razume u pravila fudbala (Stobart, 1913: 17). Ali istovremeno, oštro kritikuje žene koje olako shvate poziv dobrovoljne bolničarke i koje nisu disciplinovane, čime ugrožavaju ne samo ranjenike, već funkcionisanje čitave bolnice, sebe same, kao i ideju da postoje žene koje su spremne da ulože trud i napor i tu ulogu preuzmu sa odgovornošću i požrtvovanošću. Svojim radom u Bugarskoj,

Gospođa Stobart je bila dvostruki pionir. Prvo i najvažnije, osnovala je ženski odred za transport bolesnika i ranjenika, sanitetsku jedinicu čiji su svi članovi, uključujući i lekarku, bile žene. Godine 1912. ona je odvela taj odred u Bugarsku, gde je pod veoma teškim uslovima tokom balkanskog rata s Turskom osnovala i vodila kompletnu hiruršku bolnicu u Kirklareliju, u blizini linije fronta. Bilo je to prvi put u istoriji da žene lekari i hirurzi služe u frontovskoj bolnici, leče teške rane i vrše složene operacije, dokazujući da su u svakom pogledu podjednako vešte kao i njihove kolege muškarci (Kripner, 1986: 23).

Nakon jednog relativno mirnog perioda, početak 1914. godine Mejbel Stobart dočekala je u Britanskoj Kolumbiji kod sina koji se oženio. Po povratku u Englesku, sastajala se sa sufražetkinjama, i upravo je na jednom takvom skupu dočekala objavu rata Nemačkoj 4. avgusta 1914. godine, „A pošto u njenoj prirodi nije bilo da bude posmatrač, pa čak ni običan učesnik, nego predvodnik, ona je uskoro počela da se obazire za nečim i nekim, što bi predvodila“ (Kripner, 1986: 25). Zapravo, kako navodi u svojoj knjizi *Plameni mač u Srbiji i drugde*, na svoje veliko razočarenje otkrila je da je neophodno potvrditi ono što je pokazao prethodni rat u kom je učestvovala, jer se ponovilo odbijanje britanskog Crvenog krsta da angažuje žene, navodeći da je uspeh u Bugarskoj bio – izuzetak. Smatrajući da je delo univerzalni jezik koji svi mogu da razumeju, odlučila je da ponovo pokrene aktivnost žena u ratnim područjima: „Stoga moram odmah da uđem u arenu jer je moje prethodno ratno iskustvo potvrdilo uverenje da je saradnja žene u ratu

¹⁶ Džon Stjuart Mil u svom delu „Potčinjenost žena“ postavlja pitanje isključenosti polovine ljudske rase iz vodećeg broja unosnih zanimanja ili društvenih funkcija samo na osnovu pola i pita se da li su žene manje sposobne za te poslove „kojima po zakonu imaju pristupa i najgluplji i najprostiji pripadnici drugog pola, a inače koliko god da [žene] jesu sposobne, ti poslovi biće im po zakonu zabranjeni, ne bi li ih sačuvali za isključivu dobrobit muškaraca.“ (Mil, 2008: 92)

od suštinske važnosti za ukidanje rata u budućnosti; to jest, od suštinske važnosti za povratak civilizacije“ (Stobart, 2016: 16).

Prvu bolnicu otvorila je u Briselu, na poziv belgijskog Crvenog krsta. Međutim, ubrzo je uhapšena i sa svojim pratiocima, drugim suprugom i jednim sveštenikom, proglašena za špijuna. Kazna je bila streljanje u roku od dvadesetčetiri časa. Pri izricanju presude, nemački major je rekao „ovo je rat do uništenja“. Kasnije, Stobart navodi da joj je ovo objašnjenje majora pomoglo da prepozna suštinu duha militarizma, i da mu se odlučno suprotstavi, kako delom tako i u pisanoj formi. „Rat cilja da uništi ne ono što je loše već ono što je najbolje“ (Stobart, 2016: 20), i time poništi civilizaciju i napredak. Uspevši da se spasu, vratili su se u Englesku, a zatim ponovo u misiju u Belgiju u Antwerpen, a odatle u Francusku, u Šerbur. Kada je saznala za epidemiju tifusa u Srbiji, odlučila je da se vrati na Balkan. Februara 1915. godine otputovala je u London gde je ostvarila saradnju sa Srpskim potpornim fondom i 1. aprila 1915. zaputila se iz Liverpoola ka Solunu. „U aprilu je stigla bolnica misis Stobert, sastavljena isključivo od 50 žena lekara i bolničarki, sa 55 šatora, 250 kreveta, tri automobila, dvojim bolesničkim kolima, dve kuhinje i drugom opremom“ (Mitrović, 2018: 155). Poverena joj je Treća jedinica Srpskog potpornog fonda. Organizovala je rad bolnice u Kragujevcu, vodila računa o nabavci, uspela da ostvari svoju zamisao o pomoći lokalnom stanovništvu otvaranjem nekoliko dispanzera kraj puteva u Srbiji. Ovom periodu svog učešća u Prvom svetskom ratu, Mejbel Stobart posvećuje prva dva poglavlja knjige *Plameni mač u Srbiji i drugde*. U „Vodiču za čitaoce“, ona objašnjava da se knjiga sastoji iz pet delova. Prvi deo bavi se pripremama i radom u bolnicama u Bugarskoj, Belgiji, Francuskoj i Srbiji. Drugi deo radom dispanzera, treći deo je dnevnik srpskog povlačenja. Autorka navodi da je u njemu opisan „rad jednog malog dela istorijskog mozaika iz dana u dan“ (Stobart, 2016: 9). Četvrti govori o radu žena u ratu, karakteru Srba i nesrećama rata, dok peti deo sadrži mape, pisma i spiskove osoblja. Ograđujući se da knjiga sigurno sadrži mnoge nedostatke, Stobart izražava nadu da „ako sa njenih stranica sija nešto od duha srpskog naroda, ona je poslužila svom cilju“ (2016: 9).

Povlačenjem vojske i naroda, jedinica Stobart podeljena je na dva dela: jedan deo ostao je u Kragujevcu, dok je Stobart sa drugim delom priključena srpskoj vojsci u povlačenju dobivši naziv „Leteća jedinica Stobartove“ (Kripner, 1986: 14). Imenovana je za komandanta jedinice u činu majora i uspešno prevela jedinicu preko crnogorskih i albanskih planina, bez gubitaka u ljudstvu i dezerterstava. Ovaj podvig, sproveden u teškim, zimskim ratnim uslovima, ovenčan je ordenima za hrabrost koje je dobila od srpskih zvaničnika.

5.2. Mejbel Stobart na Balkanu

Lično iskustvo suočavanja Mejbel Stobart sa temama kojima će se baviti u svojim knjigama, a to su rat, Balkan i žene, na autoetnografski, subjektivan i izrazito sugestivan način predočava nam ova autorka već u svom prvom delu *War and Women. From Experience in the Balkans and Elsewhere* (1913). Delove iz ove njene knjige, kao prvi narativ upoznavanja sa Balkanom, čitamo u autoetnografskom ključu.

Stigavši na Balkan 1912. godine, prvo odredište Mejbel Stobart bio je Beograd. Već početni utisci koje je stekla na balkanskom tlu grade sliku o narodima na ovim prostorima, njihovim vrednostima, verovanjima i običajima. Ratno vreme podrazumeva nemile scene koje je i očekivala, prizore bolesnih, osakaćenih, mrtvih ili na samrti i nemoć njihovih bližnjih da im pomognu, kao i slabu opremljenost i obučenost u bolnicama. Istovremeno, nije mogla da ne primeti kako balkanski vojnici svoje rane nose sa ponosom, pa čak da se i nadmeću njima. Obilazeći bolnice pune

ranjenika, Stobart više puta naglašava svoje iznenađenje pred lokalnom ukorenjenom navikom da se otvaranje prozora nerado čini i ukazuje na potrebu da se pored neophodne opreme i ljudstva radi i na obučavanju osoblja. Ipak, za dalju destinaciju ona određuje Sofiju, jer smatra da blizina poprišta na kom su bitke treba da bude prioritet za jedinicu koju će oformiti. Tokom dvadesetčetvoročasovnog putovanja do bugarske prestonice, Stobart se upoznaje sa živopisnim sveštenim licem, kako navodi, srpskim sveštenikom grčke crkve, koga će nazvati predstavnikom „istinskog duha balkanskih naroda“ (Stobart, 1913: 32). Ne promiče joj nesklad između sveštenečkog poziva saputnika i toga da on napušta okolinu Niša, suprugu i trinaestoro dece da bi išao u bitku kao ratnik-volonter. Sveštenik joj odgovara citirajući iz svog primerka Svetog pisma na staroslovenskom, da ljubiti brata svog znači i umreti za njega. Dalje joj pripoveda o vekovoj borbi lokalnih naroda sa Turcima i sopstvenoj borbi uz oružje u jednoj i krst u drugoj ruci.

Ali lekciju iz štedljivosti održao je saputnik – dobri, stari srpski sveštenik grčke crkve – Čeda Šljivić¹⁷, po imenu. Bio je više nego zadovoljen povremenim mršavim porcijama tamnog hleba i sira, koje je poneo sa sobom, i kao da nije poznavao potrebu za pićem. Bio je odličnog raspoloženja, iako je ostavio suprugu i trinaestoro dece i parohiju u blizini Niša, da bi otišao na front – ali ne u svom crkvenom domenu, već u *borbu*. (Stobart, 1913: 27)

Autorka teksta opisuje svog sagovornika potanko, od odeće koju nosi, karakterističnih čarapa, astraganske kape i čakšira, do mantije koju sa lakoćom razgrće kako bi se kretao nesputan materijalom, da bi psihološki opis potvrdio kako je celokupan izgled i stav njenog saputnika podređen borbi za slobodu; od garderobe u kojoj je brzo spreman za pokret, preko oružja u ruci, vere u krst koji nosi na grudima do pesama koje je poneo sa sobom na front da bi podstakao moral budućim saborcima. Pesme koje joj je preveo tokom njihovog razgovora i putovanja, na Stobart su delovale kao odjek Srednjeg veka; „Zaista, u ovim pesmama prototip koji se koristi kao podsticaj herojstvu je taj stari srpski heroj iz četrnaestog veka, Stefan Dušan...“ (Stobart, 1913: 30). Ona izdvaja pesmu o starcu koji govori kraj sinovljevog groba o tome kako će uskoro biti pokraj Stefana Dušana, i da mu obavezno prenese koliko je Turaka ubio pre nego što je i sam pao. Ne čudi što joj se ova pesma urezala u sećenje, jer već u sledećem poglavlju, Stobart navodi kako sreće Bugarku koja plače nad mrtvim sinom, tvrdeći da je razlog njenih suza taj što su joj ostali sinovi suviše mali da bi se i oni borili sa Turcima (Stobart, 1913: 36). Pokušavajući da protumači zašto čovek pred njom „i dalje odiše atmosferom od pre šest vekova“, zaključuje da on, žrtvujući sve – porodicu, poziv, ženu, decu, kao pesnik, sveštenik i ratnik predstavlja trojstvo u balkanskim narodima, formirano sa željom da se dosegne sloboda. Tumačeći iz svoje perspektive, svetlo te slobode jeste za Stobart svetlo Zapadnog sveta.

Kako je zapadni svet uopšte posmatrao Balkan, balkanske narode i sukobe u to vreme?

Činjenicu da je Balkan opisivan kao „drugo“ u odnosu na Evropu nije potrebno posebno dokazivati. U vezi sa Balkanom naglašavano je da njegovi stanovnici ne mare za standarde ponašanja koje je kao normative smislio i propisao civilizovani svet. (Todorova, 1999: 15)

Tokom 19. i početkom 20. veka, utisci putnika i pisaca koji su posetili Balkan (npr. Paulina Irby i Džordžina Makenzi (Paulina Irby i Georgina Mackenzie) autorke putopisa *Travels in the Slavonic Provinces of the Turkey-in-Europe* iz 1867, putopisi Dore d'Istrije, spisi ruske plemkinje Marije F. Karlove, autorke dela *Turska provincija i njeno seosko i gradsko stanovništvo. Putovanje po Makedoniji i Albaniji*, 1870. godine, utisci Amerikanca Artura Daglas Hauden Smita, koji je posetio

¹⁷ U originalnom tekstu: Tsched Schljivitsch

Balkan 1907. god. itd.) o Balkanu pišu tako da Marija Todorova zaključuje: „Balkan ima nedvosmisleno muški imidž: to su predstava o srednjovekovnom viteštvu, oružju i zaverama“ (Todorova, 1999: 34), i „Za razliku od klasičnog orijentalističkog diskursa, koji za potrebe svog predmeta proučavanja pribegava ženskim metaforama, balkanistički diskurs je isključivo muški“ (Todorova, 1999: 35). Vesna Goldsvorti smatra da je književnost o tzv. „imaginarnom Balkanu“ veoma mnogo uticala na formiranje javnog mnjenja na Zapadu: „Popularni romani s radnjom smešteni u izmišljene balkanske kraljevine povlače kontrast između „englestva“ i „evropejstva“, kao i između „englestva“ i „balkanstva“. Biti Englez znači biti nadmoćan u odnosu na oba, dok je „balkanstvo“ prikazano samo kao krajnji, često detinjast, oblik evropske „Drugosti“ (Goldsvorti, 2000: 84)“. Ako bi se orijent predočio pridevima preuzetim iz putopisa, on bi bio: neopipljiv, apstraktan, nehrišćanski, simbol slobode i bogatstva, senzualan, hedonistički, a za razliku od njega, Balkan je: konkretan, siromašan, nemaštovit, lišen misterije i egzotičnosti orijenta. Moglo bi se još dodati: grub, necivilizovan, okrutan, spletkaroški, učmao. Međutim, nekada dolazi do upotrebe istih prideva i za orijent i za Balkan, u zavisnosti od ličnog doživljaja autora putopisa. „Obe kategorije koristile su se kao suprotnost predstavi o Evropi, koja simboliše čistoću, red, samokontrolu, karakter, osećaj za zakon, pravdu, efikasnu administraciju“ (Todorova, 1999: 209). Putopisi i fikcija o Balkanu bili su veoma čitani, tako da ih svakako treba uzeti u obzir kao važan uticaj na diskurs Zapada o Balkanu.

Mišljenje o putničkim i drugim izveštajima kao istorijskim izvorima kreće se od potpunog oduševljenja i preteranog poverenja u njih, posebno za periode u kojima su druge informacije oskudne, do (ređeg) apsolutnog odbacivanja s obrazloženjem da je takva literatura površna i da jedino može da ilustruje nacionalne predrasude. Oba ova ekstremna gledišta posledica su preteranog uopštavanja; ona zanemaruju zasluge i slabosti svakog konkretnog teksta. U današnje vreme, pak, putopisi ne samo što, u duhu najbolje kritičke tradicije, dobijaju dužnu pažnju, već se koriste i kao neophodan materijal za proučavanje drugosti. (Todorova, 1999: 115-116)

Delo Mejbel Stobart, kao i Jelene Lozanić-Frotingam iako nisu po svom žanru putopisi, mogli bi biti iščitavani i kao „materijal za proučavanje drugosti“. Autorke su izmeštene na teritoriju Drugoga, svojevolumino. Obezdomljenost, kao otuđujuć osećaj izmeštanja doma i sveta, uslov je za njihovu ekstrateritorijalnu i međukulturnu inicijaciju:

Biti obezdomljen ne znači biti beskućnik, niti „bezdomno“ može lako da se uklopi u onu poznatu podelu društvenog života na privatnu i javnu sferu [...] U ovom izmeštanju, granice između doma i sveta postaju nejasne; a privatno i javno, na neobičan i tajanstven način, postaju delovi jedno drugoga, namećući nam viziju koja je koliko podeljena toliko i dezorjentišuća. (Baba, 2004: 31)

Nejasna slika koju je Balkan pružao početkom dvadesetog veka bila je na granici predstave o narodima čiji su pripadnici nešto između plemenitog divljaka i primitivnog varvara:

Balkanski mit doprinosi idejama o balkanskom primitivizmu, o narodima koje treba kolonizovati i čijim poslovima treba da upravljaju stranci, ili koji predstavljaju prkosni, nezavisni duh koji se suprotstavlja takvim spoljnim mešanjinama. ...Isti označitelji odnose se na obe predstave, ali sa različitim vrednostima; plemeniti divljak i primitivni varvar nikada nisu daleko jedan od drugog. Dvadeseti vek je svedok ekstremnih primera i pozitivnih i negativnih polova ovih označitelja. (Norris, 1999: 32)

Svedočenja u oba dela Mejbel Stobart govore nešto drugo od slike koja je bila formirana o „divljim ljudima” na Balkanu. Njeni utisci o bugarskom i srpskom vojniku su slični, ona ih predstavlja kao zemljoradnike koji su silom prilika mobilisani da bi branili svoja ognjišta:

Prosečni srpski seljak-vojnici nije ratoboran, divlji, divljak koji voli borbu, kako ga tako često predstavljaju. On ne voli ratovanje, ali voli svim oduševljenjem pesničke prirode svoju porodicu, svoj dom, svoje hektare zemlje i svoju zemlju. Borio se mnogo u prošlosti ali da bi odbranio ono što ima i što ceni. Niko ne može da optuži srpskog vojnika za kukavičluk, a ipak, ova nesklonost ratovanju i njegova ljubav prema domu su toliko izraženi, da je bilo lako razlikovati po žustrom koraku i vedrom izrazu lica, ili po sporom hodu i depresivnom izrazu, da li vojnik u svojoj uniformi, koji sa rancem ide drumom ide kući ili – pošto mu je isteklo desetodnevno odsustvo – ide još jednom u *komandu* (na front). (Stobart, 2016: 36)

U knjizi *War and Women*, ona daje sliku bugarskih vojnika koji, kao da suprotno očekivanom narativu o tipičnim Balkancima, izuzetno vode računa o higijeni:

Ali, fizički, bugarski vojnici bili su izvanredno čisti. Njihova prva žudnja pri prijemu u bolnicu uvek je bila da se operu, pogotovo da im se noge operu. Ako je iz bilo kog razloga svakodnevno rutinsko jutarnje sveobuhvatno pranje bilo odloženo, čak i za četvrt sata, usledile bi žalbe. Kad bi se dovoljno oporavili da se mogu sami prati, u ovoj operaciji bi potanko uživali. Nivo čistoće u kom su pristizali, i pored svega što su izdržali, bio je izvanredan, i uvek razočaram prijatelje koji žele da čuju pikantne priče o animalnom životu na Balkanu. (Stobart, 1913: 146)

Animalno, plemensko, primitivno – bilo je očekivano da se čuje u pričama koje su pripovedali oni koji su posetili Balkan. Boraveći prvo u Africi, a zatim i na Balkanu, Stobart se očigledno mnogo puta susrela sa ljubopitljivošću povodom animalnog, neprosvećenog predstavnika drugačijeg, „Drugog”, u postkolonijalnom diskursu. Sa jedne strane, postkolonijalna „drugost“ je prilično proučavana tema, dok se balkanska „drugost“ kao doživljaj zapadnog sveta naspram Balkana jasno iščitava iz poslednje rečenice prethodnog citata. U knjizi *War and Women* pažljivim čitanjem, još jedna paralela sa kolonijalnim iskustvom neće nam promaći: na početku knjige, britanski Crveni krst smatra da „Balkan nije podesno mesto za ženu” (Stobart, 1913 : 17), dok na kraju knjige, kada rezimira uspeh koji je jedinica postigla u ratu i iznosi ga Crvenom krstu kao dokaz da su pogrešno procenili situaciju, rečenica koja se ponavlja sada dobija još jednu, dodatnu reč, a ta reč nam donosi jednu novu perspektivu; pomenuta rečenica sada glasi „Smatrali smo da Balkan nije podesno mesto za belu ženu“ (Stobart, 1913: 192). Ukoliko je Stobart autentično prenela reči koje su joj bile upućene, Balkan je izjednačen sa Orijentom; na takvom mestu, *bela* žena nema šta da traži. Da li je kolonijalno iskustvo, i paralela sa Balkanom kao sredinom sa očekivanim mentalitetom i odlikama kolonija razlog zbog kog je došlo do inicijalnog odbijanja britanskog Crvenog krsta da pošalje dobrovoljne ženske jedinice iz Britanije na Balkan, ostaje za dalju analizu.

Stobart razbija mitove jedan za drugim: o ženama kao manje sposobnim pripadnicama ljudske rase, o Balkanu kao podneblju primitivizma i ratobornosti, o ratu kao romantičnom poduhvatu. Rat kao sportsko nadmetanje, potraga za avanturom ili dokazivanje pred drugima gubi ovakvu interpretaciju kada se na frontu suoče licem u lice jedna i druga zaraćena strana.

Velika vojna i novinarska klika, u posedu velikih bubnjeva i truba, govorila je, a zatim tapšala, a mi ostali slabo smo i pomirljivo pljeskali. Dok nisam otišla na Balkan, i ja sam pljeskala sa većinom. Naravno, nikad nisam sumnjala da je rat zlo, ali sam se pitala da li možda ima i drugih zala podmuklije prirode. Može li možda biti istina, kao što tvrde militaristi, da „rat izvlači na površinu osobine junaštva i

samo-žrtvovanja koje su inače uspavane” – da se „muževnost naroda oslanja na borbena svojstva njegove muškosti”? Znam sada da su to đavolji argumenti. Znam sada da rat raspiruje, ne osobine junaštva, već crte brutalnosti koje bi inače ležale uspavane – atrofirane zajedno sa dorzalnim nastavkom kod embriona; da rat guši, suzbija, masakrira osobine osnovnih vrednosti za budućnost čovečanstva. (Stobart, 1913: 204)

Ovaj antiratni poklič zabeležen u Prvom balkanskom ratu dobija još jači izraz u njenim spisima iz Prvog svetskog rata. Pišući o iskustvima iz Srbije, Stobart podvlači da je karakter sukoba oslobodilačke prirode kod malih naroda na Balkanu. Ali prvo, kako ona tumači ratne sukobe na Balkanu tokom Prvog balkanskog rata?

Bugarski seljak, iako se dokazao kao vojnik podjednak najboljim vojnicima u Evropi, nije se borio iz strasti ili gladi za zemljom, niti zbog ljubavi prema samoj borbi. Oteran sa svog imanja iz *Ideala*, održan u životu u sumornim rovovima *Idealom*, vrh njegovog bajoneta oštio je *Ideal*. Ideal, što je vodio tolike hiljade seljaka koji su punili bugarske bolnice, iz letargije njihovog poljoprivrednog života i mira njihove domaće sreće, bio je Ideal *Nacije*, intuitivan u svima onima koji imaju pred sobom zadatak da ispune misiju evolucije. Prva faza napretka prema nacionalnosti je Sloboda – a sloboda je nemoguća pod turskom nogom. Stoga Turci moraju da odu. Ovo – Ideal koji je inspirisao Bugare u svom krstaškom ratu protiv Turaka, ostaće njihov Ideal dok ne bude dosegnut. Evropa može, što se tiče Bugarske, da veruje u šta hoće po pitanju pohlepe i lakomosti bugarskog naroda. Evropa će napraviti veliku grešku ako misli da će ovi ljudi ikada napustiti Ideal koji su jednom zamislili. Turci, rekli su, moraju da odu, i Turčin je poražen, ne zbog toga što nema dobrih kvaliteta, – verovatno ima onoliko potencijalnih vrlina koliko i Bugari ili čak kao britanski narod. Turčin je poražen iako izgledi nisu bili izrazito protiv njega, jer više nema Ideal. Njegov stari Ideal – Muhamedanska vera – nije izgrađena na Steni Vremena, već na pesku Vremena, i urušava se plimom napretka. (Stobart, 1913: 171-172)

Ideal slobode predstavljen je kao osnovni motiv sukobljavanja na Balkanu. Stobart u oba rata učestvuje na poziv jedne od suprotstavljenih strana, ali upoznaje predstavnike i obezbeđuje pomoć ranjenicima i zarobljenicima i druge strane. Njene beleške zato sadrže stavove obeju strana koje je čula, a sud koji izvodi u velikom broju primera priznaje kvalitete ili osuđuje greške pojedinaca ili naroda, odnosno, njihovih predstavnika bez obzira na stranu čiji su oni pripadnici. Sa srpskim narodom, Stobart napominje da se prvo upoznala kroz nepovoljne vesti koje su se mogle čitati u britanskim novinama:

Svi Srbi su takođe shvatili da Engleska još uvek samo površno poznaje srpski karakter, i da još uvek ima naviku da ih ocenjuje po nesrećnom činu po kome je britanska publika upoznala njihov narod. O tom činu ona je saznala samo preko novinskih komentara koje su širili njihovi neprijatelji; nikada nisu saznali za olakšavajuće okolnosti. (Stobart, 2016: 207)

„Nesrećni čin” na koji aludira Stobart može da se odnosi se na dva događaja koji su punili stupce britanske štampe: na majski prevrat, 1903. godine, ubistvo Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage, ali i na sarajevski atentat na Franca Ferdinanda. O prvom slučaju i zgražavanju Britanaca nad ovim činom pisala je i Rebeka Vest (1892-1983) u delu *Crno jagnje i sivi soko*¹⁸ i drugi autori tog

¹⁸ Vest, R. (2000). *Crno jagnje i sivi soko*. 4 izdanje, prevod: Nikola Koljević. Beograd : BIGZ.

vremena, kao i Daglas Volš, vozač kamiona u transportnoj jedinici Prve srpske armije. On je objavio svoje memoare iz ratom zahvaćene Srbije u kojima navodi: „Kada je rat počeo, većina nas smatrala je Srbe samo balkanskim varvarima... To grozno ubistvo Aleksandra, poslednjeg iz dinastije Obrenovića, i njegove kraljice Drage, bilo je praktično sve što smo znali o srpskoj istoriji.“ (Momčilović, 1990: 179). Na temelju tog događaja izvodili su se dalji zaključci o celom narodu, koji su zatim menjani daljim tokom istorije. Stobart u prvoj knjizi veoma pohvalno piše o Bugarskoj, da bi u narednoj knjizi, posle iskustva Prvog svetskog rata, zabeležila sledeće: „Ali Engleska nije samo preuveličala mane Srba, već je i preuveličala vrline Bugara, i verovatno nikada nije verovala dok oni nisu prešli srpsku granicu...“ (Stobart, 2016: 207). O uticaju novinskih članaka koji su pisani početkom dvadesetog veka i koji su značajno uticali na formiranje javnog mnjenja o narodima na Balkanu, u svojim memoarima govori i Čedomilj Mijatović (1842-1932), srpski diplomata, ekonomista, ministar finansija, književnik.

Drugog dana po dolasku u Njujork, gđa Pankherst je otišla da poseti nekoliko uticajnih prijatelja, i po povratku me je obavestila da je nekoliko osoba izrazilo zaprepašćenje što je došla u Ameriku da govori u korist Srba koji nisu preterano omiljeni, jer su uzrok ovog užasnog rata. Austrougarske diplomate i konsuli su na sve strane raširili jedan pamflet u kome su pokušali da dokažu da je Srbija izazvala rat, i da su Srbi odgovorni za ubistvo nadvojvode Franje Ferdinanda. Ove tvrdnje je stalno ponavljala nemačka štampa u Sjedinjenim Državama i stvorila je neprijateljske predrasude protiv Srbije u mnogim krajevima. (2008: 223)

On navodi da su sa velikim interesovanjem čitani izveštaji Džejsma Dejvida Barčera, (James David Bouchier, 1850-1920) dugogodišnjeg stalnog dopisnika *Tajmsa* za jugoistočnu Evropu koji je bio poznat po probugarskim stavovima. „Bio je veoma uticajan novinar i dugo je imao odlučujući uticaj na stavove britanskog javnog mnjenja o balkanskim narodima“ (Mijatović, 2008: 197).

Zanimljivo je što u prvoj knjizi o Balkanu napisanoj 1913. godine, Mejbel Stobart Srbiju naziva “Servia”, a opisuje pridevom “Servian”, da bi u drugoj knjizi i sam naslov nosio ispravljeno ime države – “*Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*”, a pridev *srpski*, umesto “Servian”, postaje “Serbian”. Ova na prvi pogled neznatna razlika ima svoje objašnjenje. Prvo, po dolasku na Balkan, Stobart je tek počela sa upoznavanjem zemalja u kojima se obrela, pa je jasno da je dužim boravkom precizno mogla da usvoji način izgovora imena države i naroda. Sa druge strane, briše se negativna markacija koju nosi ime Servia zbog sličnosti sa eng. glagolom *to serve* – služiti, robovati (lat. *Servus* – rob, sluga), što bi asociralo na ropstvo, roba, porobljen narod. Ova promena nije karakteristična isključivo za pisanje Mejbel Stobart, već je bila manifestovana u celokupnom javnom diskursu tadašnjeg vremena. Britanske novine su doprinele ovoj promeni tokom Prvog svetskog rata kako bi se uklonila konotacija servilnosti, ropstva na šta je asocirao način pisanja i izgovora imena “Servia”, a koja je sada saveznička zemlja (Fussell 2013: 191; Norris 1999: 34). „Negde između avgusta 1914. i aprila 1915, ime države [Servia] tiho je „uzdignuto” od strane novina u *Srbija*, i Srbija je i ostala.” (Graves & Hodge, 2009: 8)

Važnost preciznosti u jeziku Stobart nam pruža i kroz primer boravka na teritoriji Trakije, tokom balkanskog rata; po oslobođenju teritorije, ona primećuje da će od sada kafu naručivati ne u turskom, već u balkanskom kafeu (Stobart, 1913: 181). I uopšte, nastojanja balkanskih naroda da osvoje slobodu ona visoko ceni; istrajavanje u idealima, spremnost za žrtvu zarad ostvarivanja prava i pravde, Stobart poistovećuje i sa sopstvenom borbom za prava žena koju vodi dugi niz godina. A u centru tih borbi su – ideali:

U nekom manje značajnom pogledu Srbija možda zaostaje za ostalim nacijama u zapadnoj Evropi, ali je ispred zapadne Evrope u jednoj stvari, koja je od prave važnosti, stvari koja se ne može kopirati ili naučiti od drugih naroda, i koja je ili

urođena ili nedostižna – Srbija je ispred drugih nacija po svojoj sposobnosti da se žrtvuje za ideale. Sve nacije su spremne da se žrtvuju za naciju. Srbija je to učinila običnim žrtvovanjem, ali kada to nije pomoglo, ona je dobrovoljno, radi jednog apstraktnog i duhovnog ideala, učinila najveću žrtvu, žrtvujući svoju zemlju, žrtva za koju druge nacije prinose pretposlednju žrtvu, život. Srpski narod je radije žrtvovao svoju zemlju nego da poklekne pred militarizmom i stranom tiranijom; žrtvovali su svoju zemlju u utopijskom traganju za pravdom, za sebe i drugu slovensku braću, da ostvari njihovo spasenje, u duhovnoj slobodi. Narod sa takvim idealima i sa takvom sposobnošću za žrtvovanje mora da bude dostojan velike budućnosti. (Stobart, 2016: 311)

5.3. Jezik dela i o jeziku u delu: stilaska varijacija i upoznavanje Mejbel Stobart sa novim kulturnim modelom

Van Dijk smatra da se konkretna produkcija teksta i njegovo tumačenje baziraju na tzv. *modelima*, odnosno, mentalnim reprezentacijama iskustava, događaja ili situacija, kao i mišljenja koja imamo o njima; i da su takva znanja oblikovana postojećim znanjem (1993b: 258). U kritičkoj sociolingvistici i kognitivnoj sociolingvistici ovi modeli nazivaju se *kulturnim modelima*. „Pretpostavka kognitivne lingvistike je da postoji niz kognitivnih kulturnih modela koji nam pomažu da izgradimo naše znanje o svetu koje nam omogućava snalaženje u različitim životnim fazama i kontekstima“ (2018a: 24). Strukturisano društveno znanje koje pojedincu omogućava funkcionisanje u okviru date društvene zajednice čini kognitivni kulturni model te zajednice. Bez obzira da li su oni prisutni kod pojedinca na svesnom ili nesvesnom planu, prisutni su kod svih članova date kulture:

Dakle, kulturni modeli su kognitivnog karaktera, odnosno sadrže sve informacije koje su nam potrebne kako bismo obavili bilo kakvu delatnost (jezičku ili nejezičku); drugim rečima, oni pokušavaju da razjasne i opišu složeni niz kognitivnih operacija neophodnih za uspešno delovanje bilo koje osobe u različitim društvenim interakcijama i komunikativnim situacijama unutar jedne govorne zajednice. (Filipović, 2018a: 25)

I Stobart i Lozanić dolaze u novu sredinu, u kojoj se susreću sa lokalnim kognitivnim kulturnim modelom, karakterističnim za društvene zajednice Srbije, odnosno Amerike/Kanade. Kroz primere koji će biti navođeni, upoznaćemo se sa prepoznavanjem zajedničkih karakteristika kulturnih modela ovih naroda koje autorke uočavaju, ali i njihovim specifičnostima. Neki od njih su primeri etnografije govora, kao na primer, recitovanje epskih pesama saputnika Stobartove iz voza. Ovaj primer predstavlja performans, s obzirom da „performansi predstavljaju suštinski deo društvenog i kulturnog bića zajednice, a njihova struktura i sadržaj mogu direktno da se povežu sa različitim komunikativnim situacijama (bilo da se radi o situacijama koje sadrže elemente umetnosti ili o svakodnevnoj interakciji)“ (Filipović, 2018a: 32), odnosno, strukturisani događaj sa specifičnim estetskim i stilskim vrednostima (odeća i ponašanje sveštenika – saputnika iz voza, način na koji govori stihove, činjenica da ostavlja porodicu i ide u borbu, i sl.). Ovakve situacije pomažu autorkama da sagledaju direktivne ciljeve performansa i u njima prepoznaju poželjne moralne i druge vrednosti date zajednice. Takođe, one preispituju razlike u kulturnim modelima dva naroda, npr. kada se Lozanić pita da li bi se gospođe iz Srbije odrekle svojih nasleđenih servisa za ručavanje isto onako kako su to činile Amerikanke, da bi njihovom prodajom skupile novac za humanitarnu pomoć zemlji za koju prvi put čuju.

Analiza kulturnih modela ukazuje nam na „...moguće tačke ukrštanja jezika, kulture, kulturnih modela i kognicije kako bi se u prvi plan stavila mogućnost složenijeg, interdisciplinarnog istraživanja onih koncepata koji bi nas mogli odvesti do detaljnijeg shvatanja kako jezičkih tako i kulturoloških fenomena na nivou zajednice/društva“. (Filipović, 2018a: 41)

Jedna od značajnih karakteristika konteksta diskursa je odnos govornika i slušaoca, odnosno sagovornika, i uloga statusa učesnika u konverzaciji. „U tradicionalnoj sociolingvističkoj interpretaciji, tumačenje odnosa relativne moći ili jednakosti među osobama koje učestvuju u interakciji proučava se prema odabiru formi za obraćanje koje izražavaju različite stepene učtivosti, intimnosti, poštovanja, socijalnih razlika itd.“ (Filipović 2018a: 84). Stoga je potrebno sagledati odnos Mejbel Stobart kroz stilsku varijablu obraćanja, i kako društveni status utiče na nju u kontekstu koji je opisan u delu.

Pri odlučivanju za određenu opciju u procesu komunikativne akcije ili komunikativnog čina postoje jasne društvene implikacije (Bugarski, 1996: 213), a „sam jezik je sadržaj, on pobuđuje lojalnost i neprijateljstva, on je pokazatelj društvenog statusa i ličnih odnosa, on obeležava situacije i teme kao i društvene ciljeve... svake govorne zajednice“ (Bugarski, 1996: 205) pri čemu bismo u našem primeru govornom zajednicom smatrali jedinicu Stobart.

Zabrinuvši se kako će je narednik pozdraviti pri susretu, jer joj je dodeljeno mesto komandanta vojne kolone, Stobart se pitala hoće li je i dalje oslovljavati kao i svi vojnici i narod rečju majka, i da li će to izazvati podsmeh, međutim, i posle dodele ovog čina ona je ostala – „majka“:

Reč „majka“ je u srcima Srba puna utisaka o najboljim osobinama staromodne žene; ne bi škodilo dodati ovome nekoliko utisaka o osobinama autoriteta i moći koje do tada nisu bile povezivane sa ženama. Bio je to rizik, ali sam rizikovala, i nikada nisam imala razloga da zažalim. (Stobart, 2016: 136)

Stobart primećuje na ovom mestu u tekstu odnos moći i diskursa: da moć nije karakteristika koja se pripisuje ženama, ali da imenovanje može da govori o utisku ili odnosu koji sagovornici imaju prema imenovanom. Priroda društvenog odnosa između učesnika u ovom primeru je u samom činu oslovljavanja; vojnici i narod pokazuju afektivnu crtu prema Mejbel Stobart kao nekome ko im čini dobro, ko ima majčinski odnos prema njima, ali istovremeno joj pripisuju autoritet i moć koje Stobart prepoznaje kao novinu u odnosu prema ženama. Stobart kao komandant/majka, dovela je jedinicu do cilja bez dezerterstava ili ljudskih gubitaka, što potvrđuje njen autoritet kao vođe jedinice.

Sociolingvistička konvencija podrazumeva da će se vojnici i ostali prisutni obraćati nadređenoj osobi, u ovom slučaju gospođi Stobart, osobi ženskog pola, koja je u zrelih, pedesetim godinama života, obrazovana, strankinja, sa uvažavanjem. Oni je mogu nazvati komandantom/majorom, jer joj je taj čin dodeljen, i to kao prvi slučaj u srpskoj vojnoj istoriji da je žena postavljena za komandanta operativne jedinice u ratu (Stobart, 2016: 324). Činjenica da su odabrali da je nazivaju „majkom“ objašnjava prirodu njihovog odnosa i vrednosni sud koji su o njoj doneli. Majka – pojam je koji podrazumeva toplinu, brigu, ljubav, požrtvovanost, izaziva uvažavanje. „Majke, koje se ne smatraju vlasništvom, muškarci uvek pominju s poštovanjem i odnose se prema njima sa krajnjim poštovanjem“ (Stobart, 2016: 45), beleži autorka, primetivši da se položaj supruge ili ćerke bitno razlikuje, jer one „pripadaju“ mužu ili ocu. Sa druge strane, biti nazvana „majkom“ iako faktički to ona u datoj situaciji njima nije, u nazvanoj izaziva povratnu reakciju – osećaj dužnosti i obaveze prema tim ljudima. Tako da je prisutna uzročno–posledična zavisnost učesnika u komunikaciji kod oslovljavanja emocionalno obojenim terminima.

Diferencirani način upotrebe diskursa uslovljen je ne samo učesnicima već i situacionim kontekstom; tako da u zavisnosti od nivoa opasnosti u kojoj se nalaze, ponašanja članova jedinice i vojnika, ili efekta koji nastoji da izazove, Stobart svesno menja ton govora. Ona više ili se ljuti, teši ili smiruje, ubeđuje sagovornika ili preti. Takođe, u trenucima kada proceni da bi to izazvalo željeni efekat, upotrebljava srpski u meri koliko joj ograničeno znanje ovog jezika dozvoljava. Katkad je to samo povik na srpskom jeziku: „Kreći! Teraj! Stoj! Čuvaj!“ (Stobart, 2016: 194), a u slučaju da situacija to zahteva, ona se trudi da održi i prigodan govor na srpskom jeziku. Stobart takođe iznosi i svoje iskaze o samom jeziku, čime zalazi u domen tumačenja jezičke ideologije¹⁹. O pojedinim rečima srpskog jezika napisala je svoje stavove:

Nikada ni u jednom jeziku ne postoji reč tako svemoćna, tako dalekosežna kao ova reč „dobro“. Kakva je korist gnjaviti se sa rečnicima izraza, gramatikama i rečnicima; zašto se mučiti da bi se naučio jedan težak jezik, napisan proizvoljnim slovima, kada jedna jednostavna reč može da otvori sva vrata sporazumevanja! Sa „dobro“ na vrhu jezika – svakog jezika – i srpskog i engleskog, kako može da postoji „zbrka jezika“?...Zar je neobično što je između Srba i Engleza vladalo veliko razumevanje? Nesporazumi proističu iz reči. (Stobart, 2016: 53)

Stobart beleži i svoje razmišljanje o jednoj drugoj reči, reči NEMA na srpskom jeziku, koja je imala uticaja na nju tokom povlačenja u istoj meri koliko i reč DOBRO na početku boravka u Srbiji, ali u negativnom kontekstu:

Ima nečeg neopisivo razdražujućeg u toj reči „Nema“. Ona ne znači, na učtiv, izvinjavajući način, „vrlo nam je žao, ali ne može se dobiti“, ili, „Veoma nam je žao, učinio sam što sam mogao, ali nije vredelo.“ Ona znači, „Ne može; neće; ne bih mogao i kad bih hteo; ne bih hteo i kad bih mogao“: Ona izražava sve opstruktivne negative izraza u bilo kom jeziku. Ona je suprotna od „Dobro,“ što znači „U redu, učiniću što mogu.“ „Nema“ znači „Bilo je poteškoća i digao sam ruke.“ Ne možete se boriti protiv „nema“; ona vas udara ispod pojasa; ona predstavlja neaktivnost, ludost, lenjost i ravnodušnost; četvorostruka bolest, kojoj nema leka. A „nema ništa, bogumi“, crnogorski oblik „nema“, bio je čak gori; ona je izazivala božansku potvrdu za tvrdnje za koje ste znali da nisu tačne. (Stobart, 2016: 252)

Svako ko se susreo sa rečju „nema“ bilo u doba rata ili mira, može da razume zbog čega Stobart implicira da ona zapravo predstavlja neaktivnost, ludost, lenjost ili ravnodušnost. Često je „nema“ lakši način, izlaz, opravdanje, a ne stvarno stanje stvari. Potvrdu ovoga Stobart nam daje kroz primere da je tuđe izgovoreno „nema“ nju podstaklo da ono što joj treba potraži sama, i spozna da zapravo „ima“. Njena ogorčenost uzrokovana je time što se ova reč odnosila na vitalne potrebe jedinice, kao što su hrana za ljude i stoku ili ogrev. Neprihvatanje „nema“ kao opcije, i njeno tumačenje ove reči kao opstrukcije, govori nam o nepokolebljivom karakteru Mejbel Stobart, ali i njenoj kritici mentaliteta sa kojim se susrela. Svoju rezigniranost ona u tekstu usmerava ka pojedinačnoj reči/frazi, dok je zapravo to kritika jedne društvene tvorevine, kulturnog obrasca koji je uvidela i kod svojih sunarodnika, i kod naroda na Balkanu. Takav kulturni obrazac programira ponašanje pojedinaca i širi se na grupu, te je Stobart ličnim primerom nastojala da pokaže kako „nema“ često predstavlja doživljaj pojedinca, zasnovan na društvenom kognitivnom kulturnom modelu i ideologiji, a ne stvarno stanje. „Nema kulture bez jezičkog izraza, niti pak ima jezika bez

¹⁹ Kada je reč o jeziku, *jezičke ideologije* se ogledaju ne samo u onome što kažemo ili napišemo (o drugim temama), već i u samim iskazima o jeziku... jezičke ideologije [predstavljaju] sistemske, mentalne (i često implicitne) strukture koje govornicima omogućavaju da razumeju, primenjuju i/ili menjaju jezičke konvencije svoje društvene/kulturne zajednice. (Filipović, 2018a: 22).

kulturnog sadržaja [...] naš doživljaj sveta je uslovljen kulturom, dok je ona sama uveliko profilisana jezikom“ (Bugarski, 2005: 16-17).

Dalje diskutujući o uticaju diskursa, Stobart navodi primere pisama vojnika sa fronta u kojima se o ratu govori afirmativno, ili čak sa stanovišta zabave ili sporta. Treba napomenuti da su mnogi mladi Englezi pošli u rat sa mišlju da je rat „naporan, ali zabavan“ (Fussell, 2013: 26), i da se često povlačila paralela između rata i sporta. U britanskoj štampi govorilo se o „izvanrednom raspoloženju naših momaka“ ili o „najboljoj pucnjavi koju su ikada videli“ (Stobart, 2016: 316) što je dijametralno suprotno antirantnim stavovima koje Stobart zastupa.

U delu je prisutna pozitivna konotacija kada se govori o pripadnicima srpskog naroda i ostalih koji su bili na strani Saveznika, dok je druga strana – neprijateljska strana, a to su nemačka vojska, austro–ugarska vojska i bugarska vojska, i povremeni napadi Arbanasa/Albanaca tokom povlačenja. Pozitivne i negativne markacije se javljaju u tekstu sa karakterističnim primerima: *tama* centralnih sila, *zločinački* napad, *smrtonosni* topovi, *prijateljski* oficir određene vojske, *hrabra* naša vojska i sl.:

„...uporedih ovog srpskog majora sa našim đavolskim nemačkim majorom u Tongru“. (Stobart, 2016: 196)

„...Niš [su] zauzeli Bugari; zastave dobrodošlice koje smo videli sada dočekuju dobrodošlicom naše neprijatelje“. (Stobart, 2016: 189)

„...Centralne sile, najveći eksponenti militarizma, moraju biti pobeđene“. (Stobart, 2016: 197)

„Nisam se iznenadila što austrijskom neprijatelju nije pružen jači otpor“. (Stobart, 2016: 270)

„O srpskim vojnicima, vozarima i bolničkom osoblju, mogu da govorim samo pohvalno“. (Stobart, 2016: 290).

„Šarmantan gest, tipičan za srpsko kavaljerstvo“. (Stobart, 2016: 275)

Međutim, pozitivne i negativne markacije u tekstu nisu nepromenljive: ukoliko smatra potrebnim, Stobartova iznosi i primere koji odstupaju od prethodnih tvrdnji, tj. negativna markacija sada je primenjena na savezničke propuste:

„Neki naši volovi su hramali i utvrdih da je to zato što su ljudi nemarno propustili da im stave nove potkove“. (Stobart, 2016: 200).

„Ne verujem u telesno kažnjavanje ali nisam mogla da naučim srpske vojnike apstraktnim razlozima zašto je poslušnost neophodna, a poslušnost je od suštinske važnosti“. (Stobart, 2016: 200).

„Gde su, pitali smo se, Francuzi i Englezi?...ponekad sam gotovo poželela, po prvi put u životu, da nisam Engleskinja“. (Stobart, 2016: 190).

Autorka na ovaj način postiže objektivnost, ne prikazuje pristrasnu, crno-belu sliku koja bi se odnosila na „naše“ i „njihove“, već govori o delima, o pojedinačnim propustima ili dobrim potezima, istovremeno ne ostavljajući prazninu u donošenju vrednosnog suda.

Ona pominje i četrdeset austrijskih zarobljenika (Stobart, 2016: 55) koji su pomagali u težim fizičkim poslovima i u bolnici, a da niko ni u jednom trenutku nije posumnjao kako bi oni mogli da učine nešto loše. Bolnicom su upravljale žene, fizički znatno slabije od njih, a niko zarobljenike nije čuvao ili nadzirao. O zarobljenicima i odnosu Srba prema njima piše i Rut Farnam:

Gledajući unazad i poredeći ponašanje zatvorenika različitih nacionalnosti, ono što mi je ostavilo najjači utisak dok sam bila u Srbiji 1915. godine bio je trag krajnjeg i spokojnog zadovoljstva na licima austrijskih zatvorenika; i 1916. sumnjičav, ali rasterećen izraz lica Bugara, kad su ustanovili da su još živi i nepovređeni pošto su ih Srbijanci zarobili. (1918: 64)

O zverstvima koji su zabeleženi tokom Prvog svetskog rata pisali su ratni izveštači, a među najpoznatijima je Arčibald Rajs (1875-1929), švajcarski forenzičar, kriminolog, publicista koji je obelodanio svoja istraživanja o zločinima nad srpskim stanovništvom²⁰. Iz tog razloga je bila prisutna strepnja kod zarobljenika suprotne strane i iznenađenje što je osveta izostala. Kada je prvobitni strah kod zarobljenika iščezao, počela je saradnja zbog potreba bolnice, kako navodi Stobart. Ovakav odnos među zaraćenim stranama pokazuje svu izveštačenost i besmisao rata.

Stobartova predano beleži nazive gradova i mesta kroz koja prolaze, sa opisima karakteristika ljudi koje susreće, jela koja se poslužuju ili odeće koja se nosi, ili samog predela i varoši, čime se ispisuje precizna geografska ruta povlačenja ali i leksikalizovana toponimska mapa kao izraz lokalnih kulturnih odlika. Tako na primer, prilikom povlačenja i dobijanja hrane od jednog Albanca, ona detaljno opisuje albansku narodnu nošnju, kao i čuđenje Albanca zašto u jedinici Stobart svako jede iz svog tanjira, a ne iz zajedničke posude.

Takođe beleži i datume što doprinosi jasnoj predstavi kod čitaoca o tempu kojim se kolona kretala i preciznom istorijskom trenutku, hronologiji određenih događaja. Navođenje ovakvih podataka doprinosi uverljivosti njenog pripovedanja.

Humor nije mnogo zastupljen u delima koja se bave ratnom tematikom, ali ga svakako ima, naročito kao crtice svakodnevnih doživljaja koje su autori iskusili. Komentar šefa stanice u Bugarskoj daje komičnu notu napetoj sceni sudara voza pri kome su sa police popadali, kako se mislilo, zagubljeni koferi: „Madam...Vaš prtljag – nestrpljiv da Vam se pridruži“ (Stobart, 1913: 210). I igra reči bila je povod za smeh u tom turobnom vremenu: prilikom jednog zaglavlivanja u blatu, Stobart nije mogla sama da izvuče noge pa joj je u pomoć pritekao prevodilac Vujić, povlačeći joj noge iz blata. To je izazvalo komičan efekat zbog engleskog idioma “You're pulling my leg“ – u smislu šaliti se s nekim, zadirkivati ga (Stobart, 2016: 281). Drugom zgodom, tokom vožnje, vozač je prosuo po sebi med koji je poneo usput, a na salvu psovki koje je izrekao na srpskom jeziku povodom toga, iako ga nije razumela, Stobart komentariše: „ne mislim da je hvalio pejzaž.“ (Stobart, 2016: 107).

„Tradicionalno muški lingvistički rezervat“ - skaredan jezik, kako ga naziva Alisija Ostrajker (Dojčinović-Nešić, 1993: 174) Mejbel Stobart smatra nekarakterističnim za žene; međutim, ona navodi izuzetno teške životne situacije u kojima žena naprosto mora da sebi da oduška kroz ovakav govor, ali dodaje da žena to radi „tiho“, stavljajući na sopstveni govor jednu vrstu autocenzure, svesti o tome da ženi to ili nije dozvoljeno, ili nije primereno:

Ali šuma je bila loša koliko i sve sa čim smo se do tada suočili – strma, klizava, sa stenama, kamenjem, stablima oborenim preko staze, i niskim granama iznad glave koje su nas udarale u lice. To je bilo dovoljno da čak i jedna žena počne da psuje, i nijedna žena ne bi bila ljudsko biće kad ne bi povremeno tiho rekla „do đavola“. (Stobart, 2016: 247)

²⁰ O Prvom svetskom ratu i svom radu u Srbiji Arčibald Rajs napisao je knjigu: Rajs, R. A. (1928). *Šta sam video i proživio u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*. Beograd : Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Motivacioni govori kojima Stobart pribegava u trenucima kada vojnici klonu duhom posebno su zanimljivi. Usled očigledne retoričke veštine koju poseduje, Stobart strukturira ove govore primenjujući opšte principe besedništva i iskazuje saosećanje sa vojnicima; poziva na trezvenost; apeluje na njihovo rodoljublje; vrednuje dosadašnje napore koje su podneli; ističe svoj primer i poziva ih da joj pomognu kao što je ona došla da pomogne njima; i na kraju, stavlja na tas sa jedne strane njihovo rodoljublje a sopstveno sa druge, pitajući ih neće valjda biti manje patriote od nje – strankinje:

Do sada su se sjajno pokazali; zar ne žele da sačuvaju takvo ponašanje neokaljanim do kraja? A onda lični momenat. Zar je moj zadatak lak? Zar žele da ga učine težim? Zar nisam došla iz daleka da pomognem njihovoj zemlji, i neće valjda da budu lošiji patrioti od jedne strankinje iz tuđe zemlje? Zar nisam delila sa njima – pre nego što sam mogla nešto više da kažem, moj glas je ugušilo horsko „Da! Da! Majka! Da! Da!“ (Stobart, 2016: 238)

Ovakvim govorima vraćala je mir i poverenje u krajnji uspeh kretanja kroz klance i sneg. Neretko su njeni govori bili i u funkciji ubeđivanja vojnika da moraju da ostave za sobom deo stvari: „Dok sam govorila, kao krv crveno sunce se dizalo iznad planina. Rekla sam da se sada moramo pripremiti na neugodnosti i teškoće; iako mnogo napuštamo, možemo i moramo da poneseemo sa sobom dobru volju i hrabar duh; to će više koristiti Srbiji od raznih masti i zavoja koje ostavljamo za sobom...“ (Stobart, 2016: 241). Vojnici bi je saslušali, i „...neposlušnost ovih osećajnih, detinjastih, nežnih seljačkih vojnika je nestala.“ (Stobart, 2016: 238)

5.4. Priroda kao deo narativa Mejbel Stobart

Narativ o ratu ispisan kroz sopstveno iskustvo obuhvata predstavljanje događaja kako su se odvijali pred autorom, sa svim tumačenjima i sagledavanjima autora kao pojedinca, ali i spleta njegovih stavova, interesovanja, vrednosnog sistema i drugih važnih faktora koji utiču na vizuru autora kao pripovedača. Različiti diskursi mogu da se posmatraju kao načini predstavljanja sveta onakvim kakav jeste, ili kakvim ga mi vidimo, ali i kao sredstvo kojim se projektuju, zamišljaju, predstavljaju mogući svetovi različiti od stvarnog sveta, kao i nastojanja da se izvrše promene u određenom smeru (Fairclough, 2004: 124). Autorka Mejbel Stobart tumači svet koji vidi pred sobom, i svesna je da je to predstava nje kao pojedinačnog posmatrača. Ona reč *priroda* piše velikim početnim slovom P, bilo da se radi o životnoj okolini ili prirodi čoveka, i analizira njenu datost čoveku i čovekovo menjanje sebe, i prirode same. „Lepota prirode zavisi za svakoga od nas od onoga što naš um učitava u nju,“ (Stobart, 2016: 261) tvrdi autorka, i svesna svog individualnog pogleda na okolinu, zapisuje utiske.

Fusel smatra da je generacija mladih Britanaca pred Prvi svetski rat bila jedinstvena, da je verovala u napredak i umetnost i u to da je tehnologija bezopasna. Nije bilo televizije ni radio programa, čitala su se književna dela sa snažnom moralizatorskom porukom, zatim dela Konrada, Kiplinga ili Hardija, a u jezik još uvek nisu prodrle reči karakteristične za ratna dejstva (taktika, strategija, izraz „ničija zemlja“ i sl.) (Fussell, 2013). Međutim, ubrzo će tehnološki napredak dobiti svoje mračne oblike u vidu mitraljeza, bojnog otrova ili tenkova, koji su po prvi put upotrebljeni tokom ovog rata. Poražavajući efekti rata po ceo svet, pa tako i Britaniju, dobijaju svoju interpretaciju kroz univerzalnu frazu da je „cvet mladosti izginuo u ovom besmislenom ratu“. Cvet, najčešći simbol britanske poezije, pregažen je i u metaforičnom smislu: „Ako je suprotnost ratu mir, suprotnost ratnom iskustvu su pastoralni trenuci. Pošto se rat odvija na

otvorenom i uvek u prirodi, njen simbolički status je krajnje antipastoralan“, (Fussell, 2013: 251). Opisivati ratna iskustva zato je neodvojivo od opisa posledica ostavljenih i na prirodu, a ne samo na ljude. Takođe, ratom zahvaćena priroda sagledava se drugačijim očima, što ćemo uvideti kroz primere autorke Stobart. Lojd Džordž, britanski državnik smatrao je da kad bi se rat mogao opisati preciznim jezikom, ljudi bi insistirali da se on odmah zaustavi (Fussell, 2013: 190).

Alin Haukins smatra da u engleskoj istoriji i kulturi predstava života na selu i vrednovanje ruralnog u odnosu na urbano ima velikog uticaja na poimanje engleskog identiteta. On navodi da je elita engleskog društva, koja je uobličavala ono što je bilo značajno za englesku kulturu neposredno pre Prvog svetskog rata, promovisala tzv. „modernu ruralističku ideologiju“ (Morli i Robins, 2003: 157), kojom je selo proglašeno prirodnom sredinom za razvoj čoveka, dok se smatralo da život u urbanoj sredini podstiče negativne osobine u ljudima.

Kakav je model idealnog pejzaža engleske, ali i privlačnog pejzaža uopšte, prema ovoj ideologiji?

On izgleda kao da se talasa, prošaran šumovitim oblastima, a živice ga dele u polja. Njegova brda su glatka i gola, a ne divlja i stenovita. Njegove reke teku i žubore umesto da poniru i jure. Što je još značajnije, njegovu socijalnu strukturu čini selo sa svojim zelenim pašnjakom koji je javno dobro i crkvom koja je odmah tu, sa svojom idealnom arhitekturom kuća sagrađenih od kamena ili u kombinaciji kamena i drveta, pokrivenih krovinom. (Morli i Robins, 2003: 158)

Sa ovom idealizovanom slikom engleskog pejzaža kao najpoželjnijeg mesta za život i boravak utkanom u individualne identitete, putovanje jedinice Stobart u novu sredinu i susret sa novim, nepoznatim predelima pritom zahvaćenih ratom, svakako su uslovlila predosećaj da će zemlja Srbija pružiti sliku koja odstupa od idealizovanog prostora; kako Stobart navodi, neki od članova jedinice Stobart nikada nisu ni putovali van Engleske (Stobart, 2016: 31). Stoga, očekivanja svakako da nisu bila povoljna. Međutim, prvi utisci o Srbiji koje su članovi jedinice stekli gledajući kroz prozor voza bili su prijatni:

Kraj kroz koji smo prolazili je bio veličanstven; planine, reke, klanci i živopisne kuće – jednospratne, od cigala od blata sušenih na suncu – sa čistim vazduhom, toplim suncem i voćkama u cvetu. Povremeno neko oronulo selo, ili novi most koji je zamenio stari kojeg su uništili Bugari pri upadu, ili sveži grobovi onih koji su poginuli prilikom poslednjeg upada, podsećali su da će se čovek u svojim ubilačkim poslovima postarati da uživanje u prirodi dugo ne bude deo našeg programa. (Stobart, 2016: 32)

I zaista, opise predela koji slede kroz celokupno delo možemo sagledati gradacijom: od početnih vedrih susreta sa živopisnim selima, obasjanih blagim aprilskim suncem, voćnjacima u cvetu i cvećem, kojih je i dalje bilo uprkos tome što je rat već otpočeo, preko letnjeg perioda koji istovremeno otkriva bogatstvo predela Srbije, ali i jasno ukazuje na efekte rata, do finalne, mnogo sumornije slike u drugoj polovini knjige.

Za vreme vožnje do Natalinaca videli smo nešto od lepote srpske prirode. Planine pokrivene javorovim, bukovim i hrastovim šumama; plodne doline sa žitom koje zri – pšenicom i ječmom, i beskrajnim poljima dostojanstvenog kukuruza, čije su visoke, zelene stabljike sa velikim lišćem grlile upola sakrivene žute klipove. I voćnjaci, voćnjaci, sve vreme šljivici purpurne šljive... Bili smo iznenađeni kada smo videli koliko zemlje su obradile žene, zbog stalno odsutnih muževa... Na jednom usamljenom brežuljku, koji dominira čitavim krajem, blistala je predivna crkva od

belog mermera prema sjajnom plavetnilu neba, srebrnom na suncu koje je drugde bilo oblačno. (Stobart 2016: 91)

Opisi prirode Stobartove otkrivaju koliko su za nju prizori na koje nailazi značajni, asociirajući je svojom lepotom na domovinu, ali i zbog simbolike koju nose, jer priroda reaguje na sve što čovek čini. U prilog ovoj tvrdnji može se navesti epizoda kada je major Protić, čuvši da Stobartova voli cveće i ima svoj vrt u Engleskoj, odlučio da zasadi ispred svakog šatora u logoru jedinice cveće kako bi je podsećalo na otadžbinu (Stobart, 2016: 43). Međutim, pored radosti zbog cvetnih leja, Stobartovu su one istovremeno podsećale na male grobne humke. Čak je prema njenom opisu i kukavica „...po ceo dan, a ponekad i noću, kukala na pravom engleskom – poruku iz našeg engleskog proleća“ (Stobart, 2016: 35). Kroz opise polja koja su obrađena, Stobartova se dotiče i teme uloge žena u ratu. Žene sa sela su, preuzevši na sebe i takozvane muške poslove, održavale poljoprivredne useve i sprečavale da se oni zaparlože. U brojnim deskripcijama na koje nailazimo u delu, možemo čitati autorkinu poruku da sama priroda negoduje zbog onoga što se na zemlji odvija.

Zalazak sunca je te večeri ignorisao svoje uobičajene levantinske ograničenosti, i bio je raskošan, sa plamtećim bojama crvene i zlatne, i neodređene zelene po čitavom nebu: saglasje prirode u duru. A kao da otpevaju, planine su odgovarale bojama koje su se odbijale od neba i zemlje i svega što je u njima.

Kasnije, kada je dnevni red završen i dok sam ležala na na svom šatorskom ležaju – sa šatorskim otvorom širom otvorenim – zagledana u crnu zavesu noći, pokušavajući da vidim stvari koje su nevidljive, pojavio se mesec ploveći preko neba, zalazeći u mase olujnih oblaka i izlazeći iz njih. Njegov telegram je kao i obično u molu. „Radost i boja su prolazne“, bila je njegova šifrovana poruka. „Lepota je smrt, a smrt je senka i tuga. Senka jedne duge noći se približava. Rosa smrti je u vazduhu“. (Stobart, 2016:108-109)

Naredni opisi koji se nižu u delu poprimaju elemente samog toka radnje: menjanje vremenskih uslova kako godina odmiče odražava se i na uslove života otežavajući ih, a zahuktavanje ratnog sukoba dovodi do povlačenja jedinice u nepristupačne, zavejane planine koje su smrtonosne koliko i sama borba: „One [planine] kao da su se već stidele onoga što nam spremaju, i krile su se iza guste magle oblaka i kiše“ (Stobart, 2016: 239). Pogoršanje vremenskih uslova donosi probleme pri putovanju, pre svega zbog nepostojanja odgovarajućih puteva, jer put je i kroz Srbiju većinom bio preobražen u „...tu lepljivu i klizavu supstancu koja se eufemistično naziva blatom“ (Stobart, 2016: 91) a kroz planinski deo „Više nije bilo određenog puta; čitava zemlja je sada bila jedna neugažena staza, koja je vodila iz propasti ili ka njoj“ (Stobart, 2016: 245). Celokupno povlačenje kroz Srbiju, Crnu Goru i Albaniju dobija u autorkinom izrazu svoja obeležja kroz sagledavanje scena iz prirode koja ih okružuje.

Ne znam da li sam više mrzela putovanje danju ili noću. Po danu, ništa od užasa koji vas okružuje nije prepušteno mašti, ali noću je bilo dodatnih teškoća. Jer, nezavisno od opasnosti neprijatelja, putevi, ili staze, bili su puni rizika i opasnosti, čak i kada su po danu bili unapred vidljivi. Ali bili su opasni kada ste pri svetlosti malog fenjera morali da otkrivete rupe, krupno kamenje, oboreno drveće, strmine, ili srušene mostove. (Stobart, 2016: 182-183)

Meseci koje je provela vodeći jedinicu predstavljali su suživot ne samo sa ljudima, već i sa celokupnom prirodom, jer retki su bili trenuci provedeni u zatvorenom prostoru. Logorovalo se na planinama, na obodima šuma, marševi su neprekidno trajali danima i noćima, po snegu, kiši i vetru. Kako su ljudi usput umirali, tako su i životinje doživljavale istu sudbinu:

Mesec je otkrio i sliku neme i beznadežne bede koja se ne zaboravlja. Osim naše pogrebne povorke, ništa živo, čak ni čuveni kosovi, nije se moglo videti milju za miljom, milju za miljom, u čitavom tom velikom prostranstvu dok na jednoj krivini puta ne ugledah, na stotinak metara levo od nas, do gležnjeva u snegu, napuštenog jer nije više mogao da vuče, jednog mršavog dorata. Bio je suviše slab da se kreće, a znao je da ako legne neće nikada ustati, i da će podleći sporoj smrti od zime i gladi. Zato je stojao, zureći u prazno, znajući da neće doći nikakva pomoć. Bila je to beda koja je delovala na čoveka, i shvatih da je beda mnogih od nas koji pate u ovom ratu, gotovo isto tako nema kao beda te jadne životinje. (Stobart, 2016: 215)

Životinje su delile sudbinu ljudi, pre svega konji i volovi koje je jedinica imala, i njihova bezglasna patnja navodi Stobart da se zapita zašto čovek svoj glas ne upotrebi da ga podigne i usprotivi se užasima rata. Putujući, usput bi jedinica nailazila na poneku seljanku ili seljanina koji su još imali po koju životinju u domaćinstvu. I pored radosti kada bi kupili ovcu da bi se prehranili, Stobart ne propušta da iskaže sažaljenje nad životinjom koja će izgubiti život. Čak primećuje tokom hoda rovčicu koja je veštim manevrom po zemlji izbegla kopita i stopala i tako se sačuvala. Priroda tako u svim svojim oblicima čini neodvojivi deo narativa o ratnim danima Mejbel Stobart. Istovremeno, sve napetija ratna situacija dobija svoj puni zamah u opisima neba, planina i zemlje koju gaze, a koja postaje sve surovija i nepristupačnija.

Tada primetih da nije samo naša padina bleštala od logorskih vatri već i da su svetla između drveća na planini preko puta, od koje smo bili odvojeni dolinom širokom dvestotinak metara, takođe logorske vatre, a ne, kako sam zamišljala, zvezde. Gde se logorske vatre završavaju, a gde počinju zvezde? Da li još uvek postoje takve stvari kao što su zvezde? Ili zemlja potpuno zaklanja nebo? (Stobart, 2016: 244)

Okolinu Stobart doživljava svim čulima, upijajući boje i zvukove oko sebe i tumačeći ih kao simbole. Boje su izuzetno česte u njenim opisima – ponekad vedre, a ponekad zloslutne, ali one jasno označavaju događaje koji slede: „Celog proleća i leta živice su bile pune cveća u veselim bojama, ali sada su bile pokrivene burjanom sa crnim semenjem... živice su već bile u crnini zbog prizora čiji će svedoci uskoro biti.“ (Stobart, 2016: 108) Stobart ispisuje sav užas kom je prisustvovala kroz tumačenje prirode, stvarajući sliku za koju je svesna da nije stvarna. Ona sama navodi da lepota prirode zavisi od onoga ko je posmatra i svega što um posmatrača učitava u datom trenutku, tako da gledajući prizor lepog krajolika, svesno ga svodi na doživljaj smrti i pogreba, stvarajući potresnu belešku o događaju i mestu kroz niz antiteza, poređenja, metafora i personifikacija:

Do večeri bili smo među vrhovima brda. Planine Crne Gore i Albanije bile su svuda oko nas, gole, strme i negostoljubive stene, povremeno sa mračnim šumama bukve i jele. Veličanstvene, predivne, a veličina vidika nesumnjivo izvanredna, ali moje srce je odbijalo da hvali taj kovčeg nade. Kako mogu planine da budu tako lepe ako okružuju takvu tugu? Kako njihov vazduh može da okrepljuje kada nosi ne miris cveća niti dašak mora već smrad nepokopanih mrtvih? Kao što prazne školjke na brdima otkrivaju prisustvo morske vode u prošlosti, tako će kosti ljudi na ovim planinama u budućnosti pokazivati talas ljudskog života, koji je tekao na zapad, prema obali. Reka je u Andrijevići bila zelena kada smo je videli, boje koju nijedan slikar ne bi umeo da napravi. Ali ja je uporedih sa zelenom satenskom trakom, što je odvratna stvar. Reka je padala u divnim kaskadama, i saosećajnom uhu je trebalo da zvuči kao svirka u isprekidanim akordima struna prirode; ali ja sam čula samo udaranje dečjih pesnica po klaviru. A boje sutona među vrhovima bregova za mene su bile pogrebne boje umirućeg sunca, a grimizno svetlucanje koje se polako širilo

preko mrtvog belog snega bilo je krvava mrlja koja se nikada neće istopiti. (Stobart, 2016: 261)

Predivni „kovčeg nade“ ka kom se povorka kreće su negostoljubive planine u daljini koje se istovremeno označavaju i kao spas i kao moguća smrt. One su zaista i uzele danak u ljudstvu; otuda će „kosti ljudi kao talas ljudskog života“ svedočiti o prolasku ljudi ovim predelom, kosti koje će ostati kao istorijski spomenik, svedok vremena nalik na školjke koje se pronalaze vekovima kasnije na mestima gde je nekada bilo more. Taj prizor stvara tegobnu sliku pred očima posmatrača, a autorka je upotpunjuje podsticajima još jednog čula: ona poredi zvuk reke sa bukom udaraca dečjih pesnica po klaviru. Ovakva disonanca izaziva neprijatnost pri slušanju, ali i prizor udaranja po dirkama, koje inače stvaraju prijatnu melodiju, ostvaruje kod čitaoca autorkinu zamisao – da predoči nedopustivost destruktivnog ljudskog delovanja koje preobražava prirodne lepote u kovčeg, a prijatne zvuke iz prirode nalik na melodije u čijim zvucima se uživa u zaglušujuću buku. Čitavu scenu obasjavaju „pogrebne boje umirućeg sunca“. Ako se sunce svakog jutra rađa, na završetku ovakvog dana, ono prema autorki i umire, ostavljajući svoje zrake na „mrtvom belom snegu“ kao krvavu mrlju. Sa umiranjem Čoveka, umire i priroda.

5.5. Osvešćivanje identiteta: Srbija i Britanija

Identitet kao pojam upotrebljava se u različitim konceptima i tumačenjima. U sociolingvističkim istraživanjima, njemu treba pristupati kao kompleksnoj kategoriji, „koja osobe određuje u socijalno-istorijsko-kulturnom kontekstu i koja sadrži kako dijahronijsku (etničku, religijsku, rasnu itd.) tako i sinhronijsku (rodnu, profesionalnu, nacionalnu, transnacionalnu itd.) komponentu“ (Filipović, 2018a: 23). Čitati delo bez uvida u to ko je njegov autor i u kakvom okruženju je delo nastajalo, neće nam dati adekvatnu sliku o narativu, niti ćemo moći da tumačimo delo u svim njegovim nijansama; autorov je

...identitet neizostavno složen od niza komponenti, jer se socijalni prostor konstituiše ukrštanjem i preklapanjem različito zasnovanih društvenih grupa, koje sačinjavaju isto tako višestruko okarakterisani pojedinci, pa je otuda tu zapravo reč o skupovima parcijalnih identiteta čiji zbir obrazuje apstraktnu celinu koju možemo uslovno nazvati ukupnim identitetom date ljudske grupe ili jedinice. (Bugarski, 2010: 13)

Pojam identiteta Bugarski dalje razmatra kroz konceptualni okvir i razlaže ga na *nivoe*, *slojeve* i *stepene*. Nivoi identiteta (identitet kao humanitet, biološki nivo, pri čemu bi lingvistički korelat bio ljudski jezik); (identitet kao kolektivitet, sociološki nivo, lingvistički korelat: poseban jezik/jezički varijetet); (identitet kao individualitet, psihološki nivo, lingvistički korelat: idiolekt, tj. govor pojedinca) u ovom istraživanju su nam značajni. Autorke analiziranih dela, koje su izmeštene iz svog uobičajenog životnog prostora postaju svesne sopstvenih identitetskih profila²¹, veoma precizno ih skicirajući kroz delo, koristeći se i identitetskim slojevima (etnički, nacionalni, konfesionalni...) i stepenima (jak, srednji, slab). Kroz opisivanja mesta, ljudi, događaja i sopstvenih uloga u njima, obe autorke daju odgovore na pitanja koja su ključna u otkrivanju identiteta: (1) Kako je vidim druge? (2) Kako ja vidim sebe? (3) Kako drugi vide mene? (4) Kako drugi vide sebe? (Bugarski, 2010: 17).

²¹ Identitetski profil je skup prominentnih obeležja u vezi s identitetom koji u najvećoj meri karakterišu nekog pojedinca, a koji se mogu predstaviti u obliku matrica sa ukrštenim slojevima i stepenima. (Bugarski, 2010: 16)

5.5.1. Kako Mejbel Stobart vidi druge

Autorka dela *Plameni mač u Srbiji i drugde* primećuje: „Ljudi su bezlični dok ih ne upoznate,“ (Stobart, 2016: 286). Narode Balkana ona je imala prilike da upozna i u njenim zabeleškama dosta je primera kako ona vidi ove narode.

Srpski narod ona predstavlja ne kao ratoboran, već željan slobode. Tipičnog predstavnika naroda ona opisuje kroz sliku seljaka, koji je silom prilika postao vojnik-ratnik. Susrećući se sa vojnicima koje je upoznala u bolnici, za njih beleži:

Naši ranjenici su bili najšarmantniji pacijenti koje možete zamisliti, i uvek je bilo zadovoljstvo ući u odeljenje i razgovarati sa njima. Bili su žive inteligencije, sa divnim smislom za humor, i potpunim odsustvom vulgarnosti ili prostakluka. Bili su veoma učtivi, puni obzira i taktični u ponašanju prema sestrama, i prema nama ženama u celini, i tako puni ljubavi i zahvalnosti za ukazanu pomoć da je bilo teško shvatiti da oni nisu oficiri već seljaci, koji malo poznaju svet van sopstvene nacionalne istorije. (Stobart, 2016: 36)

Poznavanje nacionalne istorije u Srbiji prenosilo se generacijama kroz junačke pesme i balade o kojima Stobart takođe piše, kao i o drugim etnografskim elementima, npr. igri u kolu i o guslama. Primećuje da i igra i pesma odražavaju duh tragične istorije. Koliko je rat dominantan marker u životu srpskog naroda, navodi kroz primer žene koja je došla u dispanzer i na pitanje koliko joj je godina, ona odgovara „Da vidimo u kome ratu sam se rodila?“ (Stobart, 2016: 96). Zatim, slušala je o verovanjima, ili kako Stobart kaže, „primitivnim idejama“ kojih ima među srpskim vojnicima. U jednom razgovoru sa vojnicima o grmljavini, Stobart etnografski skicira obrazac verovanja, tumačenja i ponašanja naroda u skladu sa ovom prirodnom pojavom: „Među srpskim vojnicima još su preovladavale mnoge primitivne ideje. Jednog dana, posle jedne jake grmljavine...upitah ljude u jednom bolničkom odeljenju šta je po njima poreklo grmljavine. ‘Mora da Bog nešto radi na nebu’, odgovori jedan. ‘Mi radimo na zemlji, a on mora da radi gore, zato stvara grmljavinu i munje. Ne može da sedi tamo i da ne radi ništa’...” (Stobart, 2016: 50). Usledilo je detaljno objašnjenje vojnika o sv. Iliji i verovanju o tome kako se obreo na nebu, uz predviđanje da grmljavina i munje predskazuju da će biti prolivanja krvi. Stobart tumači da nije neobično što se u Srbiji stvara veza između vremena i politike, jer je žestina osnova oba. Trope haosa i nazadnost koje su karakterisale diskurs o srpskom društvu, u novom kontekstu britanskog pisanja o Prvom svetskom ratu poprimaju promene u vidu sagledavanja srpskog društva kao neiskvarenog, jednostavnog, spontanog i u suživotu s prirodom (Hammond, 2002: 70).

Ona detaljno opisuje utiske o lokalnim običajima, na primer, obeležavanje slave majora Protića, pažljivo posmatrajući obred uz sveću, žito, vino, sveštenika, ali primetivši i da žena nije deo blagoslovene ceremonije. Kritiku zbog nebrige o kulturnom nasleđu iskazuje kada je čula da će freske iz 15. veka u jednoj crkvi biti okrečene jer su u lošem stanju. „Jedno obeležje duhovnosti biće uništeno“ (Stobart, 2016: 120), negoduje autorka.

Upoređujući srpske i engleske običaje i naravi, Stobart primećuje da za verske obrede i ceremonije srpski seljak nema vremena, a da je u Engleskoj situacija obrnuta, i pita se da li se izgubilo iz vida ono što čini osnovu ove dve zajedničke vere (Stobart, 2016: 49). Posle pogreba jedne od medicinskih sestara, komentariše lepotu pravoslavne službe, i da je „saosećajnija nego hladne, neosetljive pogrebne molitve našeg engleskog obreda, sa njegovim teorijama o prahu i pepelu“. (Stobart, 2016: 73)

Na frontu, tražeći drva za ogrev, zaključuje da bi „srpski vojnik prodao dušu za drva za vatru, kao što bi naši vozači za dobar gutljaj pića“ (Stobart, 2016: 233). Primitila je takođe i razliku u disciplini i odnosima unutar vojski: da je nemačka disciplina suviše kruta, srpska suviše labava, odnosno, da se vojnici i oficiri u srpskoj vojsci mešaju i slobodno družu (Stobart, 2016: 103) i zapitala se da li to narušava disciplinu.

Raspored sedenja za stolom u Srbiji bio je takav da žene sede na jednom kraju, a muškarci za drugim krajem stola, što Stobart nije prihvatila, a srpski oficiri su joj izlazili u susret i sedeli sa njom. „Srbi imaju divan smisao za humor,“ (Stobart, 2016: 102) takođe je pribeležila.

O srpskom idealu slobode, ali i nepristizanju Saveznika u pomoć, navela je sledeće:

Uverenost sa kojom Srbi veruju da će Engleska, kada shvati ideal za koji se Srbija bori, pružiti ne samo mali prst već i celu šaku prijateljstva, dirnula me je gotovo više nego njihove patnje. I ako kao nacija ne ispunimo očekivanja da ćemo mi, koji smo stekli sopstvenu slobodu, pomoći Srbima da steknu svoju, nećemo nikada moći da pogledamo u lice jednu demokratsku zemlju. (Stobart, 2016: 207)

Sekretar vojne bolnice, poreklom Rus, bio je oštar u svom komentaru rekavši da Saveznika nema jer Francuzi sede kod kuće i piju pelinkovac, a Englezi viski, što je Stobart ocenila kao nepravedno (Stobart, 2016: 218). Međutim, kada je nestala nada da će Saveznici stići u pomoć i da će putovanje morati da se nastavi pešice preko crnogorskih i albanskih planina, „otkrivena je sva veličina tragedije srpskog naroda“ (Stobart, 2016: 242), a Stobart se osećala postićeno. Kao i u prethodnom primeru, u kom Stobart brani Saveznike jer smatra da nije pravedno reći da oni ne učestvuju u ratnim naporima, ona reaguje i kada neko optužuje srpske vojnike i obrazlaže svoje stavove:

Ali jedan naš Englez je s prezirom govorio o lenjosti srpskog vojnika, pa ga podsetih da se juče, kad je imao nevolju sa svojim konjem, zbog blata i kiše, naljutio za trenutak, pa ga upitah da li bi voleo da se o njegovom karakteru sudi na osnovu njegovog tadašnjeg ponašanja samo zbog male nevolje? Srpski vojnik je, pored takvih malih nevolja, patio zbog nevolja koje mi britanski ostrvljani možemo samo da zamislimo. Englez je za trenutak zaboravio sve to, i on se složi sa mnom da je držanje srpskih vojnika u svim ovim okolnostima sjajno. (Stobart, 2016: 265)

Na ovaj način Stobart predočava ne samo sagovorniku već i čitaocu važnost sagledavanja okolnosti koje dovode do određenih reakcija i pojava, i perspektive iz koje se određena tema posmatra. Na posletku, Stobart vidi više, zajedničke ciljeve koje saveznici imaju sa balkanskim narodom, i objašnjava ih na sledeći način:

Shvatila sam da Kiplingovo „Istok je Istok, a Zapad Zapad, i ovo dvoje se nikada neće sresti“ ne važi za istok i zapad Evrope. Zapad Evrope mora da se ujedini sa slovenskim delom istoka, kao zaštita od tame Centralnih sila. Ovaj rat jasno pokazuje pred svešću istoka, kao i zapada Evrope, činjenicu da je logično nemoguće da čovečanstvo istovremeno zadrži dva suprotstavljena standarda ponašanja, za pojedince, visoku moralnost, u kojoj se poštuju život, čast i pravda; a za nacije, ciničan nemoral, u kome se ubijanje, beščasće i nepravda nameću kao najviše vrline. Moramo da podignemo međunarodni standard ili ćemo neizbežno poniziti individualni standard ljudske pravde i nepravde. (Stobart, 2016: 196)

5.5.2. Kako Mejbel Stobart vidi žene na Balkanu

Opisi položaja žene na Balkanu iz ugla autorke Stobart su dvojaki; ona povremeno navodi zapažanja o društvenoj ulozi lokalne žene, ali bazirano na sopstvenom iskustvu, piše i o položaju žene kao strankinje na Balkanu.

Opisujući obeležavanje dana porodične slave kod Srba, autorka primećuje da je žena „brižljivo izostavljena iz cele procedure” (Stobart, 2016: 43). Svojom otvorenom prirodom, Stobart je postavila direktno pitanje domaćici kako ona doživljava to što je uključena u spremanje hrane, ali ne i u čin samog obeležavanja slave (uzimanje slavskog kolača u ruke, presecanje...), što kod pomenute izaziva iznenađenje. To nam kazuje da ova žena nije do tada bila u prilici da kritički sagleda sopstveni položaj u braku, porodici ili društvu i da sam pomen mogućnosti preispitivanja datog stanja stvari izaziva čuđenje. Primetivši da to „nije bio odgovarajući trenutak za feminističku propagandu”, zaključuje da je malo trenutaka uopšte i pogodno za nju.

Dalje, Stobart navodi da je u Srbiji žena ili ćerka smatrana vlasništvom muža ili oca, da je u podređenom položaju, što nije bilo neuobičajeno i za druge zemlje tog vremena. Sa druge strane, zapaža da je doprinos žena u ratu u Srbiji itekako primećen:

Ali u nečem Srbi su ispred drugih evropskih naroda u poštovanju prema ženama. Major Protić mi je rekao da vlada namerava da oda priznanje seljankama koje su, radeći na imanjima tokom dugog odsustva svojih muškaraca, spasle zemlju od gladi. Naša vlada bi mogla da nauči nešto iz ovoga. Ko može da kaže da nema ženskog pokreta u Srbiji? To je ženski pokret, koji pokreću muškarci. (Stobart, 2016: 45)

I sama Stobart pokazuje iznenađenje kada je na putu ka Natalincima povodom otvaranja još jednog dispanzera videla koliko su zemlje obradile žene u odsustvu muškaraca (Stobart, 2016: 91). Uzevši u obzir ideale kojima se Stobart vodila sprovodeći svoje ratne aktivnosti, major Protić je iskazao upravo ono što je Stobart želela da postigne i čuje u svojoj zemlji: priznanje ženama da su punopravne, jednake i dorasle svim životnim zadacima, da je to takođe izraz partiotizma, i da on ne može da bude „rezervisan” samo za muškarce.

Među stanovništvom Srbije Stobart susreće mnogo žena koje vode izolovan, neprosvećen život. U selu Vučju upoznaje bračni par Arnauta, i u razgovoru sa ženom saznaje da je ona nepismena i da nikada u životu nije išla van svog sela (Stobart, 2016: 259). Iako je sufražetski pokret dobio svoj izraz i u Srbiji pre rata, deluje da Stobart nije bila upoznata sa tim. Ona primećuje da „...iako se srpske žene nisu uključile u aktivnost njihovih sestara na Zapadu, one saosećaju, i ne sumnjam da će, kad se rat završi, njihov život biti po uzoru na zapadni pre nego – kao ranije – na istočni stil.“ (Stobart, 2016: 130). Ova beleška napisana je kao utisak pri susretu sa starijom ženom koja nosi tursku kapicu na glavi, na jugoistoku Srbije, gde su sporije napredovale aktivnosti žena sufražetkinja nego u gradu, npr. Beogradu, u kom su prava žena bila aktuelna i pre Prvog svetskog rata kroz aktivnosti Ani Hristić, Stanke i Jelene Lozanić, Delfe Ivanić itd²².

Lekarke i medicinske sestre koje su boravile u Srbiji tih ratnih dana brzo su stekle naklonost stanovništva. Sahrana medicinske sestre Lorne Feris (1887 – 1915), Engleskinje, po mnogo čemu je bila iskorak u datom vremenu i prostoru. Sestra Feris, preminula od tifusa 4. jula 1915. godine, jedna je od retkih koje su se izrazito trudile da nauče srpski jezik; bila je verena i trebalo je da se uda po završetku misije. Vlasti grada Kragujevca u znak zahvalnosti odlučile su

²² Više o ovoj temi kod Trgovčević Lj. i Popović Filipović S.

da preminulu medicinsku sestru sahrane uz vojne počasti. Duvački orkestar princa regenta svirao je posmrtnu muziku dok je povorka sačinjena od bolničkog osoblja, inostranih atašea, vojnika i zahvalnog naroda pratila preminulu sestru Feris u njenom „srpskom kovčegu“ do groblja. „Sada, kada je mrtva, u prolazu je pozdravljaju oficiri i vojnici. Pitala sam se da li je *malo* zadovoljna ovom posmrtnom počašću, i da li je neophodno sačuvati počasti za žene tek kada umru“ (Stobart, 2016: 69) – razmišljala je Stobart. Crkvena služba koja je priređena za Feris bila je anglikanska, ali održana u srpskoj, pravoslavnoj crkvi, uz posebnu dozvolu koju je dao beogradski mitropolit za takav izuzetak, pokazavši da različite vere i nacije mogu da se usaglase oko plemenitog čina.

Nikada ranije u istoriji crkve nije jedan anglikanski obred obavljen u pravoslavnoj crkvi. Nadala sam se da je ovo značajno za budućnost kada će politički savezi značiti jedinstvo, ne samo ovozemaljske već i duhovne politike. Ovo je, međutim, pokazalo veliku širinu pogleda srpskog mitropolita i lokalnog sveštenika u Kragujevcu. (Stobart, 2016: 70)

O radu žena lekara ima dosta svedočenja, kao i zabeleženih reakcija pacijenata na njih: „žene [su] izrazile zadovoljstvo što je lekar njihovog pola, a i muškarci su ustanovili da je veština žena ravna veštini muškaraca, a da njihova nežnost i saosećajnost sigurno nije bila manja“ (Stobart 2016: 112).

Tokom rada u dispanzerima i povlačenja, Stobart susreće ljude različitih sudbina i na različitim društvenim pozicijama, i komentariše njihove prilike. Mnogi su prema pokretnim bolnicama prvo imali veliku dozu nepoverenja, da bi kasnije uvideli da se pomoć zaista dobija, i dolazili su u tolikom broju da su otvarani novi dispanzeri. Primeri sujeverja ili lažnih uverenja dobijaju komičnu notu u zapisima Stobart; od žene koja insistira da bude operisana iako anamneza pokazuje da boluje od iščašenog ramena, iznenađenja pacijentkinje zašto lekarke traže da se isplazi jezik kada ih boli koleno, preko čuđenja seljanki zašto lekarke ne koriste mišje gnezdo u lečenju glavobolje do onih koji po izlečenju ne žele da odu iz bolnice zbog dobrih uslova smeštaja i hrane. Na žalost, nabrojani su i primeri kada pomoć nije mogla da da željene rezultate ili nije bila data blagovremeno. Dispanzeri koji su otvarani za potrebe stanovništva predstavljali su izuzetan potez koji je spasao mnoge živote, i zabeležen je kao značajan doprinos ratnih napora jedinice Stobart.

U nekoliko navrata, autorka dotiče temu ženskog izgleda u ratu, podesnog odevanja i uslova u kojima one sada žive i rade. Posle brojnih kišnih dana na putu, suknje koje su nosile članice jedinice Stobart bile su natopljene vodom; prema rečima autorke, nakon što bi prevazišle osećaj stida, prevladao je utisak da je to glupo i čak nepristojno, i odbacile su suknje. Na njeno iznenađenje, muškarci – vojnici i oficiri taj čin uopšte nisu dočekali sa negodovanjem, i time učvrstili njen stav da je praktičnost u ovom segmentu važnija od dekorativnosti ili ispunjavanja forme: „Pitanje rada žena je u velikoj meri pitanje odevanja“ (Stobart, 2016: 53). Ovaj stav se svakako pokazao korisnim jer su usledili dani provedeni u sedlu, u blatu, na hladnoći, i obeležje ženstvenosti koje bi predstavljao odevni predmet ne bi služio svrsi. To je i pre putovanja jasno stavila do znanja budućim članicama jedinice Stobart, gotovo prekorno im govoreći da će minduše i haljine biti nepodesne za rad na terenu (Stobart, 2016: 65). Isto ovo uverenje iskazala je na kursu Dobrovoljnih ženskih jedinica prve pomoći koji je organizovala pre rata, smatrajući da je apsurd da žene u živopisnim skerletnim tunikama, jahaćim suknjama i šlemovima skupljaju ranjenike po bojištu (Kripner, 1986: 19).

Iznenađenje za Stobart bio je predlog pukovnika Genčića²³ da joj se pri povlačenju jedinice i vojske poveri zapovedništvo nad kolonom, tj. da bez nadzora srpskih oficira u

²³ Pukovnik dr Lazar Genčić, načelnik Srpskog vojnog saniteta 1912-1916.

potpunosti preuzme brigu nad materijalom, opremom i ljudstvom. Pukovnikove reči su glasile da je to „prvi put u istoriji da je takav položaj ponuđen jednoj ženi; ali novo vreme, novi običaji“ (Stobart, 2016: 126). Srpski pukovnik izrazio je uverenje da je ona sposobna za takav zadatak. Stobart se pitala da li je moguće da ovakve reči mogu čuti u Srbiji, koja je stotinama godina bila pod turskom vlašću i turskoj tradiciji u pogledu žena i prokomentarisala: „Rekla sam da cenim ukazano poverenje i izrazih nadu da ću se pokazati dostojna njega, i zadovoljstvo što mogu makar malo da pokažem simpatiju koja postoji između našeg i srpskog naroda“ (Stobart, 2016: 126). Čak ni britanski ministar, ser Čarls de Gras, nije krio interesovanje kada je čuo kakav zadatak je poveren Mejbel Stobart, da je prekomandovana u srpsku vojsku kao zapovednik i da je to u rangu čina majora (Stobart, 2016: 151). Ono što je želela da ostvari u svojoj zemlji, da jedna žena zadobije puno poverenje koje podrazumeva da može da joj se poveri ozbiljan, vojni zadatak, kojim bi ona posledično stekla pravo učestvovanja i u kreiranju politike te zemlje, ponuđeno joj je u drugoj zemlji, i to na Balkanu.

Izazov je prihvatila i vodila kolonu, imajući na umu da kao žena, po prvi put na takvom položaju, mora da se dokaže. Vojni komandant Božidar Terzić poslao je jedinici četiri konja, i Stobart je odlučila da uvek jaše na čelu konvoja. Pažljivo je slušala vojna uputstva; da ne bi načinila povredu odgovornosti, ne primer, odolela je iskušenju da uprkos zabrani pošalje grupu na bojno polje i pokupi ranjenike (Stobart, 2016: 177) i nastojala da se pridržava naređenja koja su stizala depešom. O uspehu ovog poduhvata rečito govore dokumenta na kraju knjige, prepiske pukovnika Genčića i komandanta Terzića o njenim izuzetnim zaslugama, večnoj zahvalnosti srpskog naroda i nemerljivom uspehu koji se ogleda u činjenici da je jedina koja je uspela da celokupno ljudstvo predvodi putem od 800 milja bez gubitaka i bez dezerterstva. Pukovnik Genčić tvrdi: „Ubedili ste sve da žena može da savlada i izdrži sve ratne teškoće i da kao komandant jedne medicinske jedinice možete da spasite sve osoblje i da istovremeno obavljate koristan rad dok se vraćate u svoju veliku otadžbinu.“ (Stobart, 2016: 325)

Tokom celog poduhvata, Mejbel Stobart ne propušta da navede zasluge svojih saradnica, od kuvarice do lekarki, tako da na jednom mestu pohvaljuje i žene koje su vozile automobile prešavši izuzetno opasnu deonicu puta: „A šta je sa srčanošću žene vozača? Bila je dobra kao kod muškaraca. A to dovoljno govori. I bezbedno smo savladali opasnost“ (Stobart, 2016: 169).

5.5.3. Kako Mejbel Stobart vidi sebe

Prikazujući odnose sa drugima, Stobart često prikazuje i sebe, svoje osobine i stavove. Svoju intelektualnu i religioznu crtu otvoreno pokazuje već i kroz naslov dela – *plameni mač* je kao motiv uzet iz Knjige postanja, iii, 22-24. U Knjizi postanja iii opisuju se posledice čovekovog buntovništva. Čovek je izgnan iz raja, i baca poslednji pogled na njega. Pošto je sagrešio, čoveku više nije dozvoljeno da postane besmrtno tako što bi jeo plodove Drveta života. Heruvim, koji se na ovom mestu po prvi put pominje u Starom zavetu, postavljen je da čuva stražu i brani čoveku povratak u raj na putu do Drveta života. Pre samog uvoda u knjigu, iz pomenutog stiha preuzeta je sintagma Plameni mač za naslov dela Mejbel Stobart. Ova biblijska referenca uporedo na engleskom i srpskom jeziku glasi:

“So he drove out the man;
and he placed at the east of the garden of Eden Cherubims,
and a flaming sword which turned every way,

to keep the way of the tree of life.” (Genesis iii. 24.)²⁴

„I izgnav čovjeka postavi pred vrtom Edenskim heruvima
s plamenijem mačem, koji se vijaše i tamo i amo,
da čuva put ka drvetu od života.” (prevod na srpski jezik: Daničić/Karadžić, 1865/1847²⁵)

U mitološkom predstavljanju, plameni mač je simbol snažnih, destruktivnih sila. Drvo života, nasuprot tome, obećava novo rađanje, duhovni razvoj, stvaranje i čest je simbol kod Stobart. Plameni mač i drvo života predstavljaju dve suprotne snage koje se sudaraju u svom iskonskom obliku u formi rata. „Namerna referenca Stobartove na Biblijski mač, kojim je zabranjen povratak u raj ljudskom rodu, izražava njen osećaj da ratovanje predstavlja pad iz milosti. Njena poruka je jasna: ljudsko društvo – kojim upravlja muškarac, postalo je militantno i time, opasno destruktivno”. (Hallet, 2016: 3)

Žene koje su obrazovane kroz 19. u 20. vek, kao neizostavni deo literature čitale su Bibliju. Otuda reference i simboli na koje se iz nje pozivaju, međutim, treba dublje sagledati uticaj religioznih propovedi na poimanje žena o sopstvenom mestu u društvu. I prve „prave” feministkinje, borkinje ženskog pokreta su izvor ali i utehu zbog težine svoje borbe i prepreka na koje su nailazile crpele iz Svetog pisma. Boreći se najpre u abolicionističkom pokretu a potom i u pokretu za prava žena, pozivale su i na jednakost svih ljudi kao uslov za iskupljenje od greha i obnovu Božjeg stvaranja. Prvo teorijsko delo feminizma *Odbrana prava žena* Meri Volstonkraft je dobrim delom inspirisano činjenicom da ona dolazi iz zajednice hrišćanskih nekonformista, svojevrsne kontrakulturne grupe u odnosu na dominantnu anglikansku kulturu. U okolnostima artikulacije ovih ženskih glasova, rađaju se različiti oblici interpretacije Biblije od strane žena.

Neke od njih, kao čuvena Florence Nighthingel, nisu imale razvijen osećaj ženskog identiteta, što je verovatno posledica i povoljnog društvenog statusa koje su imale. Druge su pak, artikulisale jasnije ženske glasove, što ukazuje da je i sam koncept rodnog identiteta odn. ženskog hrišćanskog identiteta slojevit i da daje različite refleksije, pitanja i odgovore. Uprkos tome, sama činjenica da su žene pisale biblijske pouke u kojima su ne samo interpretirale tekst već i propovedale, ukazuje na revolucionarnost ovog čina koji se dešava u okvirima patrijarhalnog poretka i ideologije o dve sfere po kojoj ženama nije mesto u javnosti. (Popov-Momčinović, 2011: 98).

Jedno od mogućih čitanja Miltonovog „Izgubljenog raja“²⁶ (John Milton, *Paradise Lost*, 1667.) je kroz ideju o muškarcu-stvaraocu i povezivanje pobune Satane sa Evinom potrebom da se pobuni protiv patrijarhalnog poretka, što je izazivalo posledični osećaj griže savesti kod čitateljki. Miltonov uticaj bio je snažan na buduće spisateljice koje su prihvatale Miltonovu poruku o drugosti žene, izazivajući u njima, npr, strah od autorstva. U svojoj biografiji, Stobart navodi da je čitala Miliona (1935: 14) te bismo mogli da povežemo njen strah od autorstva sa ovim tumačenjem. Iskoračenje iz rodne drugosti Stobartove možemo pratiti i na ličnom planu, i u njenom autorstvu. Na ličnom planu, značajan je podatak da je pokazala suprotstavljane ustaljenom načinu polaganja bračnog zaveta prilikom sklapanja njenog drugog braka 1911. godine, kada je odbila da izgovori reči „poslušnost“ (obedience) žene prema mužu (Stobart, 1935: 86) protiveći se svešteniku, odnosno, protiveći se podređenom položaju koji se supruzi nameće od

²⁴ <https://www.kingjamesbibleonline.org/Genesis-3-24/> (pristupljeno: 16.08.2020.).

²⁵ <https://svetopismo.pouke.org/biblija.php?lang=i-jekav&lang2=&book=1&chap=3> (pristupljeno: 16.08.2020.).

²⁶ Više o ovoj temi u: Dojčinović-Nešić, B. (1993). *Ginokritika*, str. 74-77 i 115.

strane crkve. Takođe, u svom tumačenju čina biblijskog sagrešenja, ona kušanje sa Drveta saznanja smatra odvažnim potezom:

Sveto pismo kaže da je najpre žena imala hrabrosti da proba Drvo saznanja Dobra i Zla (simbol zore ljudske svesti). Tu ženu su optuživali i Bog i čovek; ali čovek sigurno ne bi, i kad bi mogao, da se vrati stanju podsvesnog života iz koga ga je ona oslobodila, a Bog, ako je svemoćan, dopustio to oslobađanje. (Stobart, 2016: 317).

Prema tome, ženu ona ne smatra grešnom, već osvešćenom, a to osvešćenje-oslobođenje je „dopustio“ sam Bog. Na ovaj način, Stobart se ne udaljava od religioznog čitaoca, već u njegovoj veri pronalazi potvrdu ispravnosti ženinog puta.

U delu *Plameni mač u Srbiji i drugde*, prizore borbi Stobart prikazuje mitološkim i religijskim sredstvima:

Začu se glas sove u bukvi; od naleta vetra zadrhtaše stabla šljive, i ja se setih komešanja u dudovima – opomena Davidu da dolazi neprijatelj. Tutnjava, nalik na topovsku paljbu, razleže se planinama. Tresak kao od eksplozije hiljadu bombi odjeknu gore – Torovi topovi, milosrdniji od ljudskih – a onda odmah poče kiša, silovita, obrušavajući se kao da su se srušile ustave neba. Sevanje, kao plameni mač, koji udara neviđenog neprijatelja. A onda tišina, nenadna kao i napad, i mirna noć. (Stobart, 2016: 109)

Opis grmljavine i nevremena počinje opomenom Davidu da stiže neprijatelj; David će se suočiti sa Golijatom, mnogo nadmoćnijim suparnikom. Tor, mitološki predstavnik groma oglašava se poput topovske paljbe, ali božji topovi su milosrdniji nego ljudski – napominje Stobart. Brojna su mesta u tekstu koja predstavljaju kontemplaciju nad božjom voljom, čovečijom verom i surovosti koja je na zemlji. Autorka naglašava da ne gubi nadu, ni veru u Boga, i pokušava na razne načine da obrazloži zbog čega čovek ne treba da se preda očaju ili odbaci religiju.

Tokom povlačenja, Stobart je vodila intelektualne razgovore sa artiljerijskim majorom i naglasila da ih nikada neće zaboraviti. Teme razgovora doticale su se filozofije i verskog pitanja, preispitali su pitanja smrti, onostranog života, svemoći Boga, njegovog bezuslovnog postojanja i sl., oboje svesni da su to rasprave bez argumenata. I pored Božje volje, Stobart naglašava da čovek nije nemoćan:

Ostaviti sebe u božjim rukama je često izgovor za neaktivnost; kao posledica, nađemo se u rukama nekog generala. Autokratska vladavina ustupa mesto demokratskoj vladavini, na zemlji; da nije i naše gledište o autokratskom Bogu osuđeno da nestane? Ako je nebesko kraljevstvo u nama, i Nebeski kralj mora biti tamo, vladajući ne u samotnoj slavi, u praznom prostoru, već u svakom od nas. (Stobart, 2016: 195)

Stobart okrivljuje neaktivnost, pasivnost kojoj je *dobro* sklono. „Dominantna misao u mome umu je bila da je svet nereligiozan. Zločini – po čitavoj Evropi su trijumfovali stravični zločini, a pobornici vere su ćutali. Jer molitva je dim osim ako nije odlučnost, a religija je samo osećanje ako nije povezana sa akcijom. „Neka bude *volja Tvoja*“ je idealna molitva“ (Stobart, 2016: 194). Način na koji se čovek neaktivnosti može suprotstaviti je u sledećem pasusu: „I ostaćemo nemi dok ne skupimo hrabrost da istrgnemo plameni mač iz ruku heruvima koji čuva Drvo života. Rečnici nam kažu da je heruvim drugorazredni anđeo, stoga ne treba da bude teško, samo ako je napad odlučan“ (Stobart, 2016: 215).

Gledajući mrtve ljude pokraj puta, njih na stotine, i iako je to postalo svakodnevni prizor, ona beleži: „Ali nisam nikada postala neosetljiva prema stvarima koje sam videla. Nasuprot, srce mi je postajalo nežnije i bila sam sve više ljuta na sistem svetske vlade koji dozvoljava ovim drugorazrednim anđelima da obmanjuju čovečanstvo i drže ga podalje od Drveta života, mašući plamenim mačem“ (Stobart, 2016: 265). Znajući da je predratna literatura koja je dopirala do širokih slojeva stanovništva imala u sebi religioznu notu; znajući da su ljudi pre rata bili bogobojažljivi i sa pažnjom slušali poruke sa propovedaonice, Stobart koristi propovednu retoriku da kritikuje političko delovanje svetskih vladara, preplićući u svom obraćanju čitaocu naizgled nespojivo – sistem svetske vlade i anđele pred vratima raja, zapravo pitajući zašto vladajući sistem omogućava toliko stradanje. Autorka pokušava da kod čitaoca izazove svest o paraleli političkog delovanja, militarizma i stradanja naroda; da iako je „volja božja“, ne treba joj se pasivno predati, već naprotiv, uticati na odluke koje na zemlji donosi čovek, a ne bog. Time se i ova religiozna žena vodi: verujući u boga, ona ne prihvata slepu pokornost i potčinjenost ni kao žena, ni kao učesnik rata.

Pokorna i nema tuga za Stobart je najteža. Žaleći nad sudbinom izgadnelog konja koji je zastao i zureći u prazno čekao smrt, zabeležila je da je beda ljudi koji pate u ratu „gotovo isto tako nema kao beda te jadne životinje.“ (Stobart, 2016: 215). Na narednom mestu u delu ona navodi: „Tuga kada je glasna dovoljno je žalosna, ali tuga koja se podnosi ćutke odaje napetiju tragediju. Da je jad u ovim slomljenim srcima bio izražen kroz jedan jedini krik, taj krik bi, uhvaćen i odjekujući kroz planine, verovatno probio uši samog Boga“ (Stobart, 2016: 194).

Na putu srpske golgote, stigavši do Podgorice, uz ogromne žrtve, osvrnuvši se na planine i na „Sodomu i Gomoru“ koje su ostale iza njih, Stobart navodi kako se setila Lotove žene²⁷ i nastavila sa kolonom dalje:

Da, osvrnula sam se i ugledala viziju koju bi u stara vremena zvali natprirodnom. Jer, iznad crnih planina, od vrha do podnožja, blistala je duga, i ispod svojih blistavih boja sakrila grozotu golih stena. Protezala se od neba do zemlje i napravila put od neba čak do ove surove zemlje. I u njoj sam videla znamenje Zaveta kojeg je davno Bog sklopio između sebe i sveg živog, da On neće uništiti živa stvorenja na zemlji. Videla sam i razumela. Božji Zavet još uvek važi. Nada je čuvala ulaz čak i u to Čistilište. Stoga ne smemo zaboraviti prošlost koja je pohranjena u ovim planinama. Sećanje na tu prošlost moramo nositi sa sobom kao vatru iz koje ćemo zapaliti protiv-vatru, protiv plamenog mača koji sada uništava živa bića koja su na zemlji i sprečava im pristup Drvetu života. (Stobart, 2016: 274)

U ovim religijskim obojenim odlomcima, Drvo života Stobartove označava izvor večnog života u raju, vezu zemaljskog i nebeskog. Božju milost zamenila je božja surovost, te Stobart komentariše:

Zar je čudno što srpski seljak zaboravlja da vidi božju ruku u svim svojim patnjama?...Čak i oni od nas koji su se trudili da prilježno traže Boga, nisu ga uvek nalazili; ali mi smo možda kao igrači u igri „pronađi naprstak“, ne možemo da nađemo Boga jer je on na suviše upadljivom mestu – u našim srcima. (Stobart, 2016: 48)

Međutim, kada mu dođe sudnji čas, Srbin se priseti Boga, „Jer srpski vojnik je kao i mnogi od nas, ne mari mnogo da izgovara molitve za života, ali mu je veoma stalo da se iznad njega mrtvog

²⁷ Prema Biblijskoj priči, Lotova žena se uprkos upozorenju da se ne okreće pri odlasku iz grada Sodome, osvrnula i time prekršila božju naredbu, pa se pretvorila u stub soli.

izgovore molitve“ (Stobart, 2016: 167). Znajući to, Stobart navodi primere kada bi upalila sveću, stavila visibabe na improvizovanu humku ili se pomolila za mrtvog vojnika koji bi zaspao u snegu. Jašući noću sa konvojem, pitala se često gde je, u svom ovom paklu, Bog? Sebe je ohrabivala u takvim trenucima prisećajući se molitve, „Kroz glavu mi prođoše reči Psalmopevca, „Da, mada ću hodati dolinom senke smrti, neću se bojati zla, jer Ti si sa mnom“ – i uvek je i bio,“ (Stobart, 2016: 192) zaključuje autorka.

U domenu religije, Stobart navodi brojne nijanse između Srbije i Engleske koje su dublje od razlike u samim religijskim praksama; od obreda, preko muzike, tako i do arhitekture crkava, i u svakoj novoj pojedinosti ona otkriva značenje. Stobart primećuje da iako je stajanje koje je obaveza u pravoslavnoj svetinji neugodna, odsustvo klupa crkvama daje drugačiji utisak u zatvorenom prostoru u odnosu na protestantske. Ona prispituje i sam običaj građenja crkava, komentarišući da „Ogradimo mali prostor zidovima od mermera, cigle ili kamena, i mislimo da smo zatvorili Boga“ (Stobart, 2016: 92), nasuprot ideji da obožavanje Boga treba da bude univerzalno, i prema viziji Novog Jerusalima sv. Jovana – bez crkava. „Sve u prirodi je upravljeno prema nebu, izuzev čoveka, koji gleda u zemlju“ (Stobart, 2016: 255), primećuje autorka.

Pored religioznosti, Mejbel Stobart sebi pripisuje i druge karakteristike, kao što su ponos ili odlučnost, dajući primere: „...ne smem, zbog sopstvenog ponosa, da izlažem kolonu nepotrebnom riziku“. (Stobart, 2016: 206)

„Bila sam besna; neću dozvoliti da budem pobeđena“. (Stobart, 2016: 278)

Pošto je sve teže bilo tokom putovanja nabaviti hranu, Stobart opisuje jedno jutro, i svoju usmerenost ka ciljevima: „Stoga sam grubo probudila Sandforda i poslala ga da u obližnjim selima potraži hranu za stoku. Sigurno me je mrzeo. Ali ja nisam nikada želela da budem popularna; popularnost je kočnica na točku napora“. (Stobart, 2016: 217)

U ratnim okolnostima, Stobart se suočava sa brojnim situacijama u kojima mora da se posluži sredstvima kao što su ucena, podmićivanje ili pretnja; takav primer je navela pri odbijanju jednog crnogorskog predsednika opštine da dozvoli lokalnom seljaku prodaju sena za potrebe vojske, na šta je Stobart zapretila da će ovaj slučaj dospeti u engleske novine kao primer postupanja prema saveznicima, na šta je predsednik opštine odmah rekao da su se pogrešno razumeli (Stobart, 2016: 268) i dozvolio prodaju sena. U narednom primeru, tražeći prostorije za ponočište, uspela je da ih dobije uz komentar „Dovrših ovo omekšavanje držanja malim mitom...“ (Stobart, 2016: 286). Povlačenje je često bilo napeto i zbog nemogućnosti da se jedinica priključi koloni koja se kretala, a svako zaostajanje bilo je opasno. „Narednik, koji je trebalo da viče i protestuje, bio je nemaran i patio je od predusretljivosti, a ljubaznost, mada korisna na prijemima u vrtu, nije delotvorno oružje u vojsci koja se povlači“ (Stobart, 2016: 192). Stobart je često na sebe preuzimala zadatak da jedinicu ubaci u glavni tok kretanja kolone molbama, ranije sklopljenim poznanstvima ili nametljivošću.

Jedna od napetih scena odvijala se kada je vojnik uzeo njene rukavice i bič i udaljio se sa njima, ali na povik drugog člana jedinice, ovaj je uperio pušku u njih. Na to, i drugi vojnik uperio je svoju pušku na prvog, u samoodbrani. Shvatajući koliko je u uslovima gladi i očaja lako pokleknuti, Stobart je dala znak ljudima da budu mirni, prišla vojniku koji je držao njene stvari i na srpskom jeziku, što je bolje umela, rekla da ne treba da se puca i ovde (jer se u daljini čula grmljavina austrijskih topova koji su se približavali) i hladnokrvno zatražila svoje stvari natrag. Vojnik ih joj je vratio i mirno se udaljio, čime je izbegnuta tragedija (Stobart, 2016: 255). Pretnju, ucenu, viku ili staloženo iznošenje činjenica ona koristi kao verbalna „oružja“ kako bi svojoj jedinici obezbedila bolje uslove ili puko preživljavanje u pojedinim situacijama.

Zanimljivu epizodu Stobart piše kada je prvi put bila u privatnoj poseti srpskoj porodici i bilo joj ponuđeno „slatko“. Ne znajući pravila ponašanja, a svesna kulturoloških razlika, Stobart ispisuje čitavu stranicu sa gotovo filmskom scenom njenog toka misli u datom trenutku, grozničavog promišljanja o tome šta se prema običajima radi sa vodom, da li da je pije ili umoči prste u nju, da li kašičicu treba da odloži na poslužavnik ili stavi u džep kao suvenir, da li da se posluži dva puta i sl, dok je pomno prate svi prisutni kao i kritičko oko devojke koja poslužuje (Stobart, 2016: 95). Stobart pokazuje u ovom primeru neočekivanu dozu nesigurnosti i strepnje da se ne osramoti.

5.5.4. Kako drugi vide Mejbel Stobart

Sociolingvistička narativna mreža nije potpuna bez uključivanja tekstova koji potvrđuju/opovrgavaju sadržaj dela koja analiziramo, koji daju uvid u ličnosti autorki Stobart i Lozanić, a čiji autori su i sami učesnici, odnosno, činoci društvene prakse kojom se bavimo. Sociolingvistička narativna mreža prepliće se zapisima raznih autora iz Prvog svetskog rata, i ženskih i muških, koji beleže iste događaje, navode iste ličnosti i datume, i potvrđuju strukturne elemente narativa kreirajući mrežu značenja kojom interpretiramo priču (Bearman et al., 1999; Bearman & Stovel, 2000).

Gordon Gordon-Smit bio je tokom Prvog svetskog rata dopisnik iz Srbije za nekoliko magazina (*Daily Graphic, Manchester Guardian, New York Tribune*). U svojoj knjizi on beleži o Mejbel Stobart:

Učinak jedinice koju je vodila gđa Sent Kler Stobart jednako je sjajan kao i prethodne dve. Gđa Stobart je veteran rada u ratu. Bila je na čelu Ženske vojne bolnice u Prvom balkanskom ratu, prve čije su celokupno osoblje činile žene. Nalazila se u Kirklareliju i zbrinula je 729 bugarskih i turskih ranjenika. Po izbijanju ovog rata, gđa Stobart je organizovala ambulantu u Belgiji. Bila je od velike pomoći u Briselu i Antvrepenu, u kojem je ostala i tokom opsade. Posle evakuacije Antverpena, na zahtev francuske vlade, bolnica se preselila u Šerbur, gde je gđa Stobart radila četiri meseca.

Onda je stigao poziv za pomoć Srbiji koja je bila pogođena epidemijom tifusa. Gđa Stobart se odmah odazvala, i u aprilu 1915. osnovala je u Kragujevcu veliku bolnicu pod šatorima... Jednoga dana gđa Stobart stajala je pokraj puta i razgovarala sa jednim oficirom, dok su putem prolazili seljaci jadnog i bolesnog izgleda. „Ko vodi brigu o seljacima iz okoline?“, upitala je. Odgovor je glasio „Niko. Naši doktori, bar oni koji su nam preostali, neophodni su na frontu, a mnogi su umrli od tifusa; ne uspevamo da brinemo o tim sirotim ljudima, a stanje u nekim selima je očajno.“ Gđa Stobart je smesta odlučila da organizuje dispanzersku službu za pomoć civilima...

U oktobru je započela austrougarska ofanziva, i sav rad sa civilima u bolnici je morao da se obustavi. Gđa Stobart, kojoj se srpska vlada obratila ranije, zamoljena je tada da preuzme komandu nad poljskom bolnicom na frontu. Dobila je čin majora u srpskoj vojsci i postavljena je da komanduje takozvanom prvom srpsko-engleskom poljskom bolnicom...

...Svoju povorku gđa Stobart je provela bezbedno, bez zastoja i bez ijednog slučaja neposlušnosti – što predstavlja izuzetan uspeh za bilo kog komandanta, ali

naročito za ženu. Bez ikakvog oružja, samo uz pomoć moralne snage i uticaja – gđa Stobart je vodila svoje ljude, ne samo žene, nego i brojne muškarce, srpske pomoćnike – jašući na čelu kolone, hrabreći ih i pomažući im... Kolona je stigla u Skadar 20. decembra, jedanaest nedelja pošto je krenula iz Kragujevca. S obzirom na to da više nije bilo posla, gđa Stobart je u Skadru predala svoju komandu, a prestolonaslednik i i vojne vlasti izrazili su joj zahvalnost. (Gordon-Smit, 2016: 206-209)

O odnosu srpskih vojnika i jedinice u celini bilo je više govora u prethodnom poglavlju, kroz analizu Stobart i njenog imenovanja kao „majke“. Jedinica je funkcionisala dobro. Međutim, iz pojedinih izvora saznajemo i da nije sve uvek teklo glatko tokom ratnih dana, da je bilo i nesporazuma i sukobljavanja. Monika Kripner, autorka koja se bavila ulogom žena u Prvom svetskom ratu, u više navrata kritikuje odluke Stobartove i poziva se na zapise iz njenog dnevnika *Miracles and Adventures* (1935), ali i drugih učesnica u ratu:

Iako je gospođa Stobart bila vrlo hrabra i neustrašivo je jahala po ceo dan blizu vatrene linije ne obazirući se na ličnu bezbednost, ona je umela da bude i veoma svojeglava kada su u pitanju bili drugi, pa ponekad nije vodila računa ni o najosnovnijim uslovima potrebnim za obavljanje teškog lekarskog posla. Jedanput, kada je sva medicinska oprema već bila zapakovana i spremna za polazak u zoru, ona je usred noći primila grupu teških ranjenika, umesto da pusti da ih odvedu u obližnje vojno previjalište.

Do otvorenog sukoba nije došlo, samo do sitnijih poremećaja u odnosima. Lekarke medicinske sestre i bolničarke bile su disciplinovane radnice predane svom poslu. One su nesumnjivo poštovala velika dostignuća gospođe Stobart u balkanskom ratu i bile su spremne da joj progledaju kroz prste. Ne može se reći ni da su one same bile uvek krotke – većinom su to bile takođe osobe snažne volje i nezavisna duha, a s obzirom na to da su bile pod stalnim pritiskom teških okolnosti, morale su često biti preosetljive i preterano kritične. (Kripner, 1986: 139)

Stvarna moć i uticaj Mejbel Stobart bili su i predmet preispitivanja:

Gospođa Stobart jeste bila zapovednik jedinice, ali ona nije imala onu bespogovornu vlast kakvu ima major nad svojim vojnicima. Dok su vojna disciplina i autoritet oficira – bez obzira na to koliko on bio glup ili koliko su mu naredbe idiotske – apsolutni i podrazumevaju stroge kazne za neposlušne, vlast gospođe Stobart, mada stvarna, bila je mnogo privremenija i zavisila je od samodiscipline, dobre volje i odanosti njenog britanskog osoblja. To što su je srpski vojnici u njenom odred bezuslovno slušali nije bilo čudno, jer trebalo je samo izvestiti pukovnika Terzića o bilo kakvoj nepokornosti s njihove strane, pa bi se u toj stvari postupilo na drastičan vojni način. Ali ako bi je neka britanska bolničarka ili lekarka kritikovala, ili joj se čak suprotstavila, ona nije imala nikakve moći da joj dosudi bilo kakvu kaznu. Sve što je mogla da učini bilo je da sebi da oduška u svim dnevniku... (Kripner, 1986: 139-140)

Stobart je donosila odluke na licu mesta, vodeći se trenutnom potrebom, možda i zanemariivši hijerarhijski poredak. Sukobi i neslaganja bili su neizbežni u takvoj situaciji. Kripner beleži:

Ser Ralf Padžet se jako ljutio što je gospođa Stobart donela, kako je smatrao, nesmotrenu odluku da odjuri na front s toliko dragocene opreme i s osobljem, a da ga nije obavestila o tome. Za tu jedinicu nesumnjivo je saznao u Nišu od ser Čarlsa des Graza, britanskog izaslanika u Srbiji, kojega je gospođa Stobart ranije posetila da bi

razgovarala s njim o svojoj novoj dužnosti. Posle jedne od retkih dostava pošte, gospođa Stobart je zabeležila u svoj dnevnik²⁸: „Jedno sitničavo [pismo] od Padžeta u vezi s mojom nekorektnošću što nisam tračila dragocene dane savetujući se s njim pre postavljanja za zapovednika poljske bolnice. Napisala sam mu umirujuće pismo.“

Ipak, predviđajući da će Padžet uputiti kritike na njeno ponašanje Britanskom ministarstvu spoljnih poslova, i u želji da opravda svoj postupak, gospođa Stobart je preduzela jedan neobičan korak. Zapis u njenom dnevniku za sledeći dan glasi: „Referent me je odveo kod komandanta u vezi s telegramom za Ed. Greja, vladu, itd.“ Ona je izgleda mimoišla ser Ralfa i poslala telegram neposredno ministru spoljnih poslova. To delimično objašnjava zašto Padžet, u svom podužem izveštaju o britanskim jedinicama u Srbiji, malo govori o „letećoj poljskoj bolnici“. Nesumnjivo je imao nameru da svoje komentare iznese u oštrom usmenom izveštaju po svom povratku. (Kripner, 1986: 138)

Bolničarka Mejbel Dirmer piše o higijenskim merama koje je Stobart preduzela: „Obimna predostrožnost koja se preduzima u velikoj meri umanjuje opasnost...Gospođa Stobart je čvrsto rešena da iz ovoga izađe ne izgubivši nijednu od nas i danonoćno radi na merama predostrožnosti“ (Kripner, 1986:76). Uprkos ovolikoj brizi, epidemija je izbila i u ovoj bolničkoj jedinici, obolelo je sedamnaest članova među kojima je bila i Stobart koja se oporavila, dok je jedna od preminulih bila upravo Mejbel Dirmer.

O ideji otvaranja dispanzera uz puteve u Srbiji, Monika Kripner je zabeležila: „To humano i maštovito rešenje za pružanje medicinske pomoći zanemarenom seoskom življu bilo je najveći doprinos gospođe Stobart srpskom narodu“ (Kripner, 1986: 82). Dispanzeri su otvoreni na šest lokacija i o svakom ponaosob Stobart je pisala u svojoj knjizi, o biranju lokacije za podizanje šatora, prirodi koja okružuje mesto, i brojnim ljudima kojima je dispanzer bio jedini spas – oko sto ljudi je dnevno bilo pregledano, a lekarske su ponekad obavljale i kućne posete bolesnicima koji nisu mogli da ustanu iz kreveta.

Luj Tomson, francuski lekar koji se povlačio sa srpskim življem i vojskom od Šapca do Skadra, vodio je dnevnik u kome je beležio utiske iz Srbije, ali i poznanstva sa drugim humanitarnim misijama koje je susretao.

Osmog aprila 1915, u šest sati uveče, jedan parobrod pomorskog prevoza, Lotis, krenuo je iz Marseja, odvozeći nas trideset lekara francuske misije. Na brodu su, takođe, bile dve engleske misije, od kojih je jedna gospođe Stobart, koja je istom završila izvanredno dobrotvorno delo u Belgiji i severnoj Francuskoj. Sticajem okolnosti, ponovo ću naći nekoliko njenih članova u kritičnim časovima povratka. (Tomson, 2016: 27)

I njegova knjiga objavljena je po povratku iz ratne misije 1916. godine, kao i *Plameni mač*, za zainteresovanu evropsku čitalačku publiku. Takve knjige predstavljale su izvor informacija o Srbiji, njenoj istoriji, težnjama, narodu, navikama i običajima (Tomson, 2016: 27). Navodeći primer kada jednom putniku iz pretrpanog prtljaga ispadaju gusle kao jedini predmet za koji se vlasnik odlučio da ponese sa sobom pri polasku iz Srbije, Tomson nam predočava kako je Srbija sve morala da napusti, izuzev svoje tradicije. Tomson primećuje i beleži iste elemente kao i Stobart: razornu moć reči *nema* (2016: 140), živopisan i elastičan duh srpskog naroda, ali i odsustvo strpljenja, marljivosti i osobine koje su kako navodi, potekle iz duge turske dominacije

²⁸ Kripner citira iz autobiografije Stobart, M. (1935). *Miracles and Adventures. An Autobiography*. London: Rider & Co.

nad ovom narodom. Pri poslednjem susretu sa jedinicom Stobart pre povlačenja, on beleži: „Nedelja, dvadeset peti oktobra. U ranom jutru, stižemo u Kragujevac. Na ulazu u grad sretamo Engleskinje iz misije Stobart koje se spremaju da evakušu svoje bolnice“ (Tomson, 2016: 72). U *Plamenom maču* Stobart govori o tome kako je medicinska sestra Džindžer Klifton slučajno upucana (Stobart, 2016: 58, 216), ali se kasnije oporavila. O istom događaju svedoči i Tomson: „Sretamo članove misije Stobart. U Raškoj se jednoj njihovoj bolničarki u pluće zario izgubljeni metak srpskog vojnika koji se svađao sa svojim drugom. Njeno stanje je teško i ostala je tamo sa jednom lekarkom i jednom bolničarkom“ (Tomson, 2016: 106).

Veoma je interesantan i jedan komentar Tomsona o opremljenosti misije Stobart automobilima: „Uz to, znao sam da su engleske misije imale automobile; još mi se činilo, ako ih i mi imamo, to bi bilo dobro za naš ugled“ (Tomson, 2016: 26). Na ovom mestu identitet pisca, Francuza, muškarca, izbija u prvi plan naspram engleske misije sastavljene od žena, a koja je bolje opremljena. Rivalitet koji u sebi podvlači da je opremljenost misije pitanje ne samo potrebe, već i *ugleda*, izdiže se na ravan kako nacije, tako i roda.

Još jedan zabeleženi utisak o pisanju i radu Stobartove glasi:

U knjizi *Women of the War*, koja se pojavila 1917, čiji je uvod napisao bivši premijer H. H. Askvit, Barbara MekLaren opisala je Stobart ovako:

Nijedna žena nije videla rat iz veće blizine i iz ranovrsnijih polja delovanja od gospođe St. Kler Stobart i niko nije napornije radio da pomogne bolesnima i ranjenima... Svuda je tražila i nalazila priliku da odigra ulogu u aktuelnoj kampanji – ulogu kakvu ni jedna žena pre nije imala.

Ovaj opis je bio odgovarajući jer odražava namere i uverenja Stobartove u smislu uloge žena za vreme rata. (Atkin, 2002: 152)

Anđela Smit potcrtava da jezička paralela *dama-major* vrši inverziju očekivanih rodnih uloga i naglašava autoritativnu figuru Stobartove. Dama na crnom konju, koja predvodi jedinicu, predstavlja konvencionalnu sliku heroja primenjenu na žensku osobu, što pojačava utisak na čitaoca (Smith, 2000: 64). Jedan britanski novinar je na sledeći način pokušao da 'balansira' mušku i žensku predstavu herojstva, opisavši Stobartovu: „Nije stilska figura ako kažem da nikada nisam upoznao hrabriju ženu ili neku sa jačom ličnošću uprkos njenom izraženo ženstvenom šarmu. Ona je tip koji istrajava, ne samo zahvaljujući pukoj sposobnosti, već, vrlinom pouzdanja koje izaziva u drugima“ (Smith, 2000: 65).

Članica Kola srpskih sestara, Jelena Lazarević, povodom Meseca engleske kulture a na poziv Stanke Lozanić (majke Jelene Lozanić) napisala je 1929. godine knjigu o ženama koje su pomagale Srbiji ili pronosile svetom njeno ime: *Engleskinje u srpskom narodu*. U knjizi se nalazi i poglavlje posvećeno gospođi Stobart. Pored faktografskih podata, u knjizi je zabeleženo i sledeće:

Za komandira bolnice naimenovana je g-đa Stobart. Gosp. Dr Genčić veli: „kad sam, kao načelnik Saniteta Vrhovne Komande, podneo Vojvodi Putniku na potpis rešenje o naimenovanju g-đe Stobart za komandira te poljske bolnice, Vojvoda Putnik nije se ni najmanje premišljao da stavi svoj potpis na rešenje, pošto je g-đa Stobart svojim radom stekla svako poštovanje i poverenje.“

Tako je jedna žena, prva žena, bila postavljena za komandira jedne operativne sanitetske jedinice u našoj Operativnoj Vojsci. Ovo poverenje g-đa Stobart umela je, u toku ratnih događaja, potpuno da opravda. Poljska bolnica g-đe Stobart pridodata je Šumadiskoj Diviziji I poziva, kojom je tada komandovao Đeneralštabni Pukovnik g. Božidar Terzić. (Lazarević, 1929: 198)

I dalje:

Sem toga, za vreme Svetskog Rata, održala je u Engleskoj 34 konferencije o Srbiji i o Srpskoj vojsci, koje su uticale na simpatije i poznavanje Srpskog Naroda u Engleskoj.

G-đa Stobart, koja nije bila ni lekar ni bolničarka, htela je i želela da pomogne jednom Narodu koji je, kao Srpski Narod, pretrpeo toliko nepravdi, i s tolikom veličinom duše, koliku je retko koji narod pokazao.

G-đa Stobart je svoju dužnost ispunila do kraja, pateći se zajedno s nama. Podnoseći sve teškoće jednog svirepog rata, dala je redak primer potonjim naraštajima kako se jedna strankinja može da žrtvuje u službi sestre Samarićanke, pa je stoga zaslužila ovo naše javno priznanje. (Lazarević, 1929: 200)

Rut Farnam, Amerikanka koja je blisko saradivala sa Jelenom Lozanić, takođe je bila upoznata sa aktivnostima Mejbel Stobart i o tome unela belešku u svoju knjigu:

Gospođa Sinkler Stobart, divna Engleskinja, uspostavila je ambulante duž puteva gde bi žene i deca mogli da se leče. Ali, koliko god da je vredelo njen rad, bio je samo kap u moru užasnih potreba. Samo za slučajevne tifusa pomoć se morala pružiti na drugom mestu, jer je naravno bilo neophodno da se ova bolest u potpunosti iskoreni. (Farnam, 1918: 86)

Od istorijskog značaja je prepiska Mejbel Stobart i Jovana Jovanovića Pižona (1869-1939) srpskog diplomate, vanrednog profesora prava na Velikoj školi, sekretara Ministarstva finansija, prevodioca, a za vreme Prvog svetskog rata, i poslanika Kraljevine Srbije u Londonu 1915-1916. god. Prepiska se čuva u Arhivu Jugoslavije²⁹. Pored prepiske iz 1926. godine, i drugih dokumenata na engleskom i francuskom jeziku, među ovom građom nalazi se i fotokopija naslovne stranice knjige Mejbel Stobart *Ancient Lights* iz 1923. godine kao i objedinjene recenzije iz tadašnje štampe o ovom njenom delu koje se bavi tumačenjem Biblije. Takođe, u svom *Dnevniku*, Pižon beleži: „28.II1917. M. St-Claire Stobart Predlaže da napiše knjigu o Dinastiji – kraljevoj kući srpskoj, istorijski i sadašnji razvoj. Primio sam predlog i obećao material” (Jovanović, 2015: 249). Daljih podataka o ovom dogovoru nema.

O značaju i uticaju koje su aktivnosti Mejbel Stobart imale u Srbiji pisano je povodom obeležavanja stogodišnjice Prvog svetskog rata. Monografija *Bolnica Stobart*³⁰ objavljena 2018. godine donosi nam tri svedočanstva o Prvom svetskom ratu pripadnica misije Stobart, organizovanih u tri celine kao sastavnih delova knjige. Prvi deo su dnevničke beleške Monike Stenli, zadužene za službu kuhinje i nabavku hrane, nazvane „Moj dnevnik u Srbiji: 1. april – 1. novembar 1915.“ (Monica M. Stanley, *My Diary In Serbia. April 1, 1915 – Nov. 1, 1915*. London, 1916). Drugi deo knjige, „Pisma iz bolnice Stobart“, autorstvo je već pominjane Mejbel Dirmer (Mabel Dearmer, *Letters From A Field Hospital with a memoir of the author by Stephen Gwynn*. London, 1915). Tokom boravka u Srbiji i zaduženja u poljskoj bolnici Stobart, Dirmer je pisala pisma prijatelju Stivenu Gvinu o svakodnevnim događajima, razmišljanjima i iskustvima. Treći deo čine memoari Oliv Oldridž (Olive M. Aldridge, *The Retreat from Serbia, Through Montenegro and Albania*. London, 1916), zadužene za kuhinju vitanovačkog dispanzera, koja je u svom autorskom segmentu pod nazivom „Povlačenje iz Srbije, kroz Crnu Goru i Albaniju“

²⁹ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, u daljem tekstu: AJ, 80-70-325

³⁰ *Bolnica Stobart* / [urednik i priređivač Tatjana Janković ; prevod s engleskog Marija Nikolić]. – Kragujevac : Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 2018 (Beograd : Donat graf). – 278 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Zbirka Biblioteka Skitija / [Narodna biblioteka "Vuk Karadžić", Kragujevac] ; knj. 12). – ISBN 978-86-83007-76-9

opisala pomenute događaje, sa osvrtom na srpsku istoriju i, kao i prethodne dve autorke, navodila svoja zapažanja o Srbiji i njenom narodu, kao i potrebi da se javnost upozna sa teškom situacijom u ovoj zemlji.

Neodvojivu celinu uz knjigu čini prateći katalog izložbe „Bolnica Stobart – Kragujevac 1915“³¹, kojim se vizuelno dočarava izgled pojedinih delova grada, pristigle humanitarne misije iz Engleske i Škotske, mape, fotografije znamenitih ličnosti, ali i dokumenta usklađivanja rada misija i odluka srpskih vlasti. Ličnu notu daju dopisne karte članica misije, rukom ispisane, suveniri o čijem poreklu čitamo u knjizi, fotografije povlačenja kroz Albaniju i utisci Britanki o Srbiji i srpskom narodu.

U svojoj autobiografiji *Miracles and Adventures*, Stobart kaže kako je želela da pokaže svetu da predratna procena karaktera Srba nije bila istinita (1935: 340). Prisećajući se kako je pisala knjigu *Plameni mač*, Stobart napominje da su engleske i američke recenzije ove knjige bile izvanredne, što nije očekivala. Ali ono što ju je mnogo više začudilo, o čemu takođe piše u autobiografiji, je prekor predsedavajućeg Srpskog potpornog fonda, zbog „prekoračenja dužnosti“, jer je predvođeci jedinicu, navodno, izložila njene članove nepotrebnom riziku:

Nikada neći zaboraviti taj intervju sa predsedavajućim. Misleći da je moja dužnost da se smesta po povratku javim u sedište, otišla sam u London narednog jutra po dolasku kući, i nakon tri meseca nedaća i gladovanja koji su sami po sebi zavredeli, neko bi pomislio, saosećanje, ja sam se suočila sa kritikom. (Stobart, 1935: 340-341)

Uzimajući u obzir da je Stobart jedinicu dovela do odredišta bez žrtava, za šta je dobila pohvale predstavnika vojnog vrha Srbije, da je tokom povlačenja pratila instrukcije komande na samom terenu u uslovima u kojima se odluke i ne donose samovoljno i individualno, ovakav doček i komentar je više nego iznenađujuć. Jedino objašnjenje je u doslednosti stava koji je iskazan početkom rata, koji se uprkos velikom uspehu koji su žene njene jedinice postigle, zapravo nije promenio, a to je da – žena nema šta tamo (na Balkanu, na ratištu) da traži. Ovo Stobartovu jeste razočaralo, ali nije pokolebalo. Ona je nastavila svoja zalaganja da sprovodi na način sličan načinu Jelene Lozanić – tako što je držala predavanja širom Engleske o svom iskustvu i Srbiji u ratu. Zatim je dobila dozvolu Ministarstva informisanja da predavanja može da drži i preko okeana, na tlu Amerike i Kanade. Na put ka Sjedinjenim Državama otisnula se 15. avgusta 1917. godine.

U Kanadi na jednom od predavanja još jednom ukrštaju se niti naše sociolingvističke narativne mreže i stvaraju još jedno značajno čvorno mesto: bio je to susret naše dve autorke, Jelene Lozanić i Mejbel Stobart. Mesto susreta bio je Portaž la Preri, provincija Manitoba, a susret se odigrao 22. oktobra 1917. godine. Jelena Lozanić-Frotingam u svojoj knjizi navodi:

Na jednom čaju sam se upoznala sa gospođom Kler Stobart. Ona je naš veliki prijatelj. Bila je sa svojom bolničkom misijom u Kragujevcu. Imala je i svoju bolnicu u Kragujevcu: „Bolnica škotskih žena“³². Prilikom njene posete Americi

³¹ *Bolnica Stobart : Kragujevac 1915* : [katalog izložbe] / autor izložbe i kataloga Tatjana Janković; [prevod sa engleskog Marija Nikolić]. – Kragujevac : Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 2018 (Beograd : Donat graf). – 36 str. : fotogr. ; 21 h 30 cm. – ISBN 978-86-83007-77-6

³² Po tumačenju dr Elsi Inglis, odrednica „škotski“ u nazivu organizacije upućivala je da je inicijativa potekla iz Škotske, a „Škotskim ženama“ su pripadale žene iz Engleske, Velsa, Irske, Kanade i Australije. Bolnica škotskih žena za službu u inostranstvu bila je jedno od brojnih društava koja su tokom 19. veka u Evropi formirana u duhu građanskog prosvetiteljstva i filantropije, a istovremeno su se bavila i političkim osnaživanjem i organizovanjem žena. (Vujošević, 2016: 628)

imala sam utisak da je veoma inteligentna i razborita osoba, da nas Srbe neopisivo ceni i da se divila velikom junaštvu i rodoljublju našeg vojnika.

Ledi Ekins, žena ovdašnjeg guvernera, bila je ljubazna da me pozove na večeru. Guverner je inteligentan, okretan i lukav političar. Večera je bila mala, intimna, posle koje smo svi išli na jedan skup na kome sam ja govorila. Skup je bio u prezbiterijanskoj crkvi gde je g-đa Stobart održala veoma lepo predavanje o Srbiji. Govorila je lako i bez ustezanja, na vrlo prijatan način. Osećala se njena iskrena ljubav za Srbiju, kao i duboko poštovanje prema srpskom narodu. Prijektovala je svoje slike, koje su pokazivale njen rad u Kragujevcu i povlačenje njene misije kroz Crnu Goru. (Lozanić-Frothingham, 1970: 193)

O ovom konkretnom susretu Stobart nema zabelešku u svojoj autobiografiji. Putovanje i rad po Americi i Kanadi ona opisuje uopšteno, nabroja gradove u kojima je gostovala kao i anegdote sa predavanja, naglasivši da je sredstva u iznosu od 4000 funti koja su tokom predavanja sakupljena predala srpskom Crvenom krstu u Londonu. O američkoj i kanadskoj publici pred kojima je govorila, ustanovila je sve što je u svojim analizama navodila i Jelena Lozanić:

Iz ličnog iskustva mogu da potvrdim činjenicu da američku publiku, bez obzira kojoj političkoj struji pripada, čine najinteligentniji, najentuzijastičniji i najzahvalniji slušaoci na svetu. Američko gostoprimstvo toliko je dobro poznato da je nepotrebno pominjati ga. Isto važi, kao što znamo, i za kanadsko gostoprimstvo. Čini se da je razlika između kanadske i američke publike ta, što se dobrodošlica podrazumeva unutar granica Britanskog Komonvelta, dok se u Sjedinjenim Državama engleski govornik uslovno prihvata dok se ne odvaže težina onoga što govori. Zatim, ukoliko procene da Vam ne nedostaje naprednih ideala, ljudske saosećajnosti, i ako mogu da dodam, kao važne dopune, smisla za humor, primaju Vas u svoja velika srca toplinom koja Vas greje do kraja života. (Stobart, 1935: 347)

Ni ne znajući to, Stobart je na ovaj način odala priznanje uspehu sa kojim je Lozanić animirala publiku širom Amerike i Kanade tokom svojih putovanja.

Za vreme boravka srpske ratne Misije u Americi 1917. godine, Jelena Lozanić je ponovo saradivala sa Mejbel Stobart. Ovaj susret predstavlja još jedno čvorište u narativnoj mreži naše sociolingvističke analize dela: „Naš je Odbor održao sednicu na kojoj su bili g. i g-đa Stobart. Rešeno je da g-đa Stobart govori u ime našeg Odbora“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 204).

U svojoj knjizi, ona zaključuje o Mejbel Stobart:

Posle ručka prilazili su mi mnogi članovi i članice Lige, raspitujući se o Srbiji. Više njih mi je reklo da su ovde mis Berk i gospođa St. Keler Stobart prve zainteresovale svet za Srbe. Srbi, zaista, nikad neće znati kakvu su propagandu za nas vodile ove dve žene i šta su sve učinile za ugled i slavu srpskog imena. Takva vrsta propagande, koja potiče od privatnih osoba i sasvim spontano, iz čistog uverenja i iskrenog divljenja prema izvanrednim osobinama srpskog naroda, čine nesravnjeno veći i jači utisak na svet no bilo kakva organizovana akcija poslatih zvaničnih ličnosti od strane naše države. (Lozanić-Frothingham, 1970: 279-280)

Nakon Prvog svetskog rata, Mejbel Stobart je dva puta dolazila u Beograd, 1919. i 1926. godine. Prilikom ovih dolazaka posetila je Jovana Jovanovića Pižona, i susrela se sa brojnim visokim zvaničnicima. Takođe, „Zamoljena sam da održim Predavanje na Univerzitetu u Beogradu, i ja sam odvažno izabrala da mi tema bude „Spiritualizam“. Izazvala je više interesovanja nego što sam pretpostavljala, ali Srbi su uvek intelektualno prijemčivi novim idejama” (Stobart, 1935:

366). Prijem na koji je naišla u Beogradu bio je na svim nivoima izuzetno srdačan. „Oba puta me je dočekaao kralj Aleksandar uz toplu dobrodošlicu u Dvoru. Predložio je nešto što, avaj, nisam uspela da ostvarim. Ponudio je da na proleće obilazim dalmatinsku obalu, za koju bi mi obezbedio automobil i sve druge potrebe” (Stobart, 1935: 366). Medicinski i vojni zvaničnici, sa kojima je radila tokom rata, takođe su je izuzetno srdačno dočekali. „Ali Srbi, ili, kako ih sada moramo zvati, Jugo-Sloveni, izuzetno su zahvalni ljudi, i odužili su se svojom privrženošću, iznova i iznova, za malenu uslugu koju sam im pružila u vreme kada su bili u nevolji” (Stobart, 1935: 366), skromno zaključuje autorka.

5.6. Antiratni apel Mejbel Stobart – pacifizam u okviru feminističkog diskursa

O samom ratu, njegovom početku, toku i završetku pisano je na brojne načine. O povodima, razlozima, teritorijalnim pretenzijama i dalje se pišu radovi, jer militarizam koji zahvati toliki broj država i ljudi zahteva podrobno tumačenje istoričara, politikologa, i stručnjaka iz drugih oblasti. Početkom rata, prisutni su bili i glasovi koji su se zalagali za izbegavanje, prestanak sukoba i pacifizam. „Veliki rat 1914-1918 bio je prvi 'moderni' rat, kako u realnosti tako i u popularnoj imaginaciji. Obuhvatao je više sfera čovekovog iskustva od, verovatno, bilo kog prethodnog sukoba. Čitave populacije bile su zaokupljene njime i prikazivale su mnoštvo nijansi kroz svoje reakcije na njega – uključujući, razume se, protivljenje” (Atkin, 2002: 2).

Atkin smatra da se ne može govoriti o 'tipičnom' antiratnom govoru, već da on zavisi od govornika – od toga da li ga izgovaraju političari, „obični” ljudi, pripadnici kvekerske zajednice, nezavisne Laburističke partije ili npr. filozof i matematičar Bertran Rasel, kao i da se razlikuje antiratni govor od konkretnih dela pojedinca: „Ljudi koji su prezirali rat mogli su istovremeno biti viđeni kako učestvuju u sukobu zarad neke svrhe – [floskule da je Veliki rat] 'rat koji će okončati sve ratove' ili 'borbu za slobodu', na primer.“ (2002: 6)

Pored gotovo tri miliona dobrovoljaca u Velikoj Britaniji koji su se javili vojsci do septembra 1915, Atkin napominje da su mnogi u borbu krenuli iz straha, osećaja dužnosti ili pripadnosti, ali i da je postojao određen broj muškaraca (njih 3964) koji su odlučili da odbiju da budu mobilisani uz prigovor savesti (2002: 6-10). Ženama je govoreno da im nije mesto na borbenim linijama, i uopšte u raspravama o ratu.

Veliki rat, većina bi se saglasila u to doba, bio je *muška* kreacija. Političari, državnici i kraljevi su ga stvorili, a vojnici se borili i održali ga... Zahvaljujući svom statusu u društvu u celini, žene su nužno funkcionisale unutar drugačijeg kulturnog miljea od onog muškog – čak i kada su bile iz zajedničkog, prosvetnog, liberalnog okruženja... ali žene su potekle iz različitih okvira i konteksta – uključujući političku agitaciju povezanu sa specifičnim političkim ciljevima – čija je motivacija da protestuju, suočivši se sa osobenostima rata, postala individualnija po karakteru a manje deo organizovanog 'pokreta' ili podložna propagandi države u ratu. (Atkin, 2002: 131)

Kristabel Pankhurst na primer, rat je opisala kao „nus-proizvod civilizacije koja se opasno nakrivila zbog tereta muških mišljenja i dela” (Atkin, 2002: 132). Sifražetkinje su iznosile svoj stav iz ugla feminizma, i na sebe su preuzele krupan zadatak, aktivno učešće u ratu. Rut Farnam, Amerikanka, smatrala je: „Danas ne može postojati reč kao što je „pacifista“. U ratu smo. Muškarci i žene koji žive pod zaštitom američke zastave i polažu pravo na privilegije američkog državljanstva mogu biti samo jedno od dve stvari – patriota ili Izdajnik!” (Farnam, 1918: 9).

Odgovor na pitanje zašto toliko govori o ratu, Mejbel Stobart u svojoj autobiografiji započinje predstavljanjem pisma koje je objavljeno u *Dejli Njuzu* 5. avgusta 1914. godine (dan nakon što je Velika Britanija ušla u rat) u kome ona tvrdi da je suština sukoba u duplim standardima moralnosti; jednom standardu za pojedince i drugom za narode, i nastavlja, da danas smatra da su ti standardi različiti za žene i muškarce. Takođe, ona informiše čitaoce o članku "Women's protest against War. Great Peace Rally in London. Representative Voice of Europe". Na ovom skupu u Londonu aktivistkinje su iskazale svoj protest protiv rata, a jedna od govornica bila je i Mejbel Stobart. Dakle, pred rat Stobart je javno istupala zagovarajući mir. Međutim, kako je neko ko zagovara mir potom postao aktivni učesnik rata? U prvom poglavlju knjige *Plameni mač* o dolasku i radu u Srbiji, Stobart iznosi objašnjenje koji glasi da je prethodno ratno iskustvo potvrdilo njeno uverenje kako je saradnja žene u ratu od suštinske važnosti za ukidanje rata u budućnosti (2016: 16). Ovo je i osnovni razlog njenog učestvovanja u ratu.

Kao sifražetkinja, Stobart je svojim delima, a pogotovo u knjigama *War and Women* i *Plameni mač u Srbiji i drugde* navodila razloge za prihvatanje izjednačavanja sposobnosti žena sa muškarcima i u ratnim okolnostima. Pa ipak, ona nije zagovornica ratovanja. Kroz celokupni sastav njenog feminističkog diskursa prožet je pacifizam, nastojanje da muško viđenje rata, onako kako ga ona doživljava, militarističko i krajnje nasilno, podredi ženskom principu očuvanja života: „Brigu o životu, pre i posle rođenja, Bog i čovek su dodelili ženi. Žena je do sada štitila život pojedinaca; zar ne sme sada, u jednoj široj sferi, takođe da zaštiti apstraktni život ljudskog roda?” (Stobart, 2016: 316-317). Kao jedan od ciljeva ove knjige, Stobart je nameravala da predstavi nešto od onoga što žene osećaju prema ratu. Taj osećaj nije osećaj straha, već neuspeha društva u celini pred oduzimanjem života, neuspeh da „zaštiti svoje članove od sopstvenih divljijih elemenata” (Stobart, 2016: 312).

Rat za Stobart predstavlja negaciju civilizacije i napretka, nazadovanje u smislu ideala, duhovnosti, morala, takmičenje u brzini i veštini ubijanja. Kako je ranije naglašeno, idealizovana slika ratnika kao viteza i ratovanja kao gospodskog čina u potpunosti je raspršena i Stobart je potencira kao antitezu omoga šta rat zaista jeste:

Slava, avantura, viteštvo, koji su nekada pozlaćivali užase rata, nestali su. Rat je sada krvavi posao; posao za mesare, ne za uzvišenu gospodu. Moderan militarizam uključuje mučenja i eksperimentisanje, ne samo onih koji se bore, već i neboraćkog dela stanovništva, na način koji bi zaprepastio čak i junake Starog zaveta.

Rat nije samo sukob suparničkih vojski. Rat je, danas, sukob opremljenih armija i neopremljenih žena i dece, sa posledicama koje su svirepe i ponižavajuće; između opremljenih vojski i neopremljene civilizacije, sa poraznim posledicama po civilizaciju. (Stobart, 2016: 315).

Kroz četvrti deo knjige, Stobart sumira i izvodi zaključke o angažovanju žena u ratnim sukobima. Ona smatra da žene pored angažovanja u osnovnim ratnim bolnicama i na podređenim položajima, mogu da odgovore i komandnim dužnostima, i u pokretnim bolnicama na frontu što je sve dokazala njena jedinica Stobart. Sa druge strane, militarizam, prema Stobart, ima u ženama svog najjačeg protivnika, ne zato što se žene plaše da se suoče sa smrću, već zato što imaju hrabrosti da se suoče sa životom i dužnostima koje on nosi. Ona razvija teoriju o ratu kao porazu društva jer nije uspelo u svojoj osnovnoj funkciji – da sačuva život. (Stobart, 2016: 312).

U očima žene, rat znači negaciju civilizacije i napretka. Od kakve je koristi briga i trud uloženi u nauku, umetnost, kulturu, obrazovanje ako, na komandu militarista, oni i njihovi posvećenici periodično budu uništeni.

Civilizacija, kako su nas učili, znači napredovanje ljudskog roda u idealima, duhovnim i moralnim. Civilizacija, kako uče našu decu, znači napredak u pronalazačenju mašina za uništavanje života – jedine stvari na svetu koja se ne može stvoriti mašinama (Reč „artiljerija“, u svom sadašnjem ubilačkom značenju, izvedena je od latinskog „ars“, „artis“, umetnost!). (Stobart, 2016: 313)

Na priču jednog čoveka kako je video da je 800 ljudi iz rova bilo ubijeno za tri minuta, Stobart razmišlja koliko je ženama bilo potrebno godina strpljenja, ljubavi, odanosti i žrtvovanja da odgajaju svoje sinove, a da oni za tri minuta budu razneti. Potresnu sliku pruža nam i njeno nailaženje na otvoren grob sa nagomilanim leševima, povrh kojih je ležalo telo čoveka finih crta lica, prekrivenog muvama, i nikoga ko bi te muve oterao. Stobart je pomislila na majku tog mladića, koja ga možda zamišlja kao heroja, dok on postaje hrana za muve. Ljuta na mesec što je osvetleo ovaj stravični prizor i omogućio joj da ga ugleda, ona je izrekla:

Upalio je [mesec] svu svetlost da pokaže meni, jednoj ženi, da mi pokaže *to*, i druge neizrecive stvari. Brzo sam se udaljila, dok su mi suze pekle oči, srdita, proklinjući u srcu postupke koji dovode do ovakvih događaja. Ali sam se setila da je neoplakan – sam – i nje radi, njegove majke radi, vratih se i klekoh pored grobnice da prospem oko njega, kao što bi ona to učinila, misli ljubavi i, o Bože! Kako je teško bez Vere i Nade. „Ti nisi sam!“ Viknula sam glasno, da zvezde i mesec, i Bog, ako je blizu, čuju i shvate. „Nisi sam, jer srca svih majki sveta su s tobom – u tvom otvorenom grobu – i jednog dana će spasti tebe i sve njihove sinove od – muva.“ (Stobart, 2016: 314-315)

U predgovoru knjige, Stobart navodi da se ljudski rod suočava sa izborom evolucije ili regresije. Militarizam je prema njenom mišljenju zaslužan za zastoj civilizacije, a da su u sprečavanju toga žene dužne da daju svoj doprinos (Stobart, 2016: 151-153).

Antiratno osećanje mnogih Britanaca po svom kontekstu je humanističko, estetsko i moralno, pored uobičajenih protivljenja baziranih na religioznim ili političkim osnovama. (Atkin, 2002: 2). Pojam humanizam Atkin koristi dvojako, kao filozofsko-etički stav naklonosti prema svim ljudima, ali i u njegovom

...više formalnom značenju, u smislu Klasičnih studija i književnosti i intelektualnog reda koji podrazumeva da su ljudski razum i ljudski interesi na prvom mestu. Strah zbog opstanka ove kulture i estetike, posmatrane kao linearni progres od antičke Grčke i Rima do Renesanse, inspirisao je mnoge da se suprotstave destruktivnim silama rata (Atkin, 2002: 4).

Tako je i sa Stobart. Ona govori o ovim destruktivnim silama i iz političkog, i religioznog, i humanističkog ugla u obe Atkinove varijante. Ona smatra da „Demokratija, u koju su pacifisti polagali velike nade, omanula je kao zaštitna društvena snaga; ali demokratija nije još demokratija, jer se sastoji samo od muškaraca, a demokratski muškarci se ne razlikuju od drugih ljudi po instinktu“ (Stobart, 2016: 317). Istovremeno, ona nije isključiva, svesna da su pojedinci različiti po svojim uvrenjima i nastojanjima, te se pita: „Da li bi mudrost žene dovela do goreg ponora od ovoga?“ (Stobart, 2016: 314). Stobart potcrtava tragičnost namere da bilo koji Čovek obdaren mudrošću dovodi drugog Čoveka u negaciju postojanja. Njen je predlog da muškarac i žena zajedno, kao što su zajedno kušali plod sa Drveta saznanja, a žena je to učinila prva, nastave dalje ka Drvetu života, i steknu duhovnu vrlinu i večni život. Ova religiozna aluzija odnosi se na Knjigu postanja, u kojoj stoji da bi spasenje i put ka Drvetu života morao da prolazi pored plamenog mača, kao simbola ljudskog sukobljavanja.

Čovek sada nije uspeo fizičkom snagom da ugasi plamen, koji plamti ovog trenutka strašnije nego ikada. Čovek nije uspeo, ali to nije zato što sila potrebna da se ugasi plamen nije fizička već duhovna. I sada žena, koja još nema svoje intrese već interese čovečanstva u srcu, predlaže u svoj svojoj skromnosti, da ako ljudski rod treba ikada da stigne do Drveta života, duhovna snaga žene mora da bude pridodata fizičkoj snazi muškarca, u odlučnom naporu da ugasi taj plameni mač – za sva vremena. Amin. (Stobart, 2016: 317)

Ona zapravo vidi neophodnost žena da se uključe u nastojanje da se rat zaustavi, jer zabranu ratova nikada neće zagovarati muškarci – citirajući Frensisu Bejkona, „čovek više voli opasnost nego rad” (Stobart, 2016: 316), dok je, po njenom mišljenju, ženina odbojnost prema ratu instinktivna. Čak i u vokabularu ona pronalazi iskrnu čovekovog neracionalnog poimanja sukoba, divljenje umeću uništavanja: „Reč „artiljerija”, u svom sadašnjem ubilačkom značenju, izvedena je od latinskog „ars”, „artis, umetnost”!”, (Stobart, 2016: 313) u neverici je autorka. Pitajući se gde je koren tog destruktivnog čovečjeg ponašanja, ona provocira religiozni osećaj u čitaocu, „da li je čovek ljubomoran na Boga pa uništava delo božjih ruku a šteti svoje, kada pobesni?” (Stobart, 2016: 313)

Ipak, njen pacifizam nije utopijski; ona se miri sa trenutnim stanjem društva, prihvatajući ga kao dato od Boga ili Prirode, na koji treba da se utiče ljudskim razumom. Ona tvrdi: „Ali Priroda, u svojoj velikodušnosti, najčešće stavlja to naporedo sa otrovnom biljkom, protivotrov će izrasti, i tako, naporedo sa porastom militarizma, rastao je i pokret žena” (Stobart, 2016: 316), podvlačeći da su žene element koji je društvu nedostajao da bi se militarizam muškaraca suzbio. U predgovoru knjige, Stobart navodi: „Verujem da je čovečanstvo na raskršću. Jedan put vodi u evoluciju – u duhovnom pravcu – drugi u devoluciju – pravcem materijalizma; a putokaz ka devoluciji je militarizam. Jer militarizam je retrogradni pokret, koji dovodi civilizaciju do zastoja – u ćorsokak” (Stobart, 2016: 7), i nastavlja nudeći rešenje: „A ja verujem da militarizam može da bude pobeđen samo uz pomoć Žene. U zemljama u kojima Žena ima najmanje uticaja militarizam je najdominantniji. Militarizam je razularena muževnost” (Stobart, 2016: 7).

I zaista, kako nisu imale pristup donošenju političkih odluka, žene su se našle pred strahotama rata kojima nisu neposredno doprinele svojim odlukama. S obzirom da nisu imale pravo glasa u vreme pre rata, „žene nisu mogle snositi odgovornost za međunarodno nagomilavanje tenzija koje su eruptirale u leto 1914. godine” (Atkin, 2002: 133), ali su svakako odlučile da tu nezahvalnu poziciju promene.

Atkin smatra da Stobart u svojim stavovima podseća na Bertranda Rasela, čija se knjiga *Principles of Social Reconstruction* pojavila iste godine kao i *Flaming Sword*, 1916. Pišući o kanalisanju kreativnih i destruktivnih energija u društvu, „Stobart je verovala da društvo treba da dozvoli puno priznanje hraniteljskih instinkta koje imaju žene. Ovaj predlog nije jednostavno ponuđen iz isključivo feminističke perspektive, već bi bio od koristi za oba roda (i time za celokupno društvo, međunarodno kao i nacionalno) promovisanjem mirnih težnji, čime bi se smanjile mogućnosti budućeg rata” (Atkin, 2002: 151). Smatrajući savremenu ženu modernom u odnosu na primitivniji princip isključive odbrane individualnog, „moderna Žena mora sada, u jednoj široj oblasti, da brani apstraktan život ljudskog roda” (Stobart, 2016: 8) postavljajući taj zadatak u domen individualne odgovornosti.

Jensen govori o tome da kada se proučava odnos žena i Prvog svetskog rata, istraživanje treba početi od njihovih ideja, strategija i akcija koje su prethodile ratnom sukobu, da je potrebno proučavati debate i izbore koje su one pravile tokom rata, i analizirati njihove tvrdnje i dela koja su usledila po završetku rata. Ona ukazuje na paradoks kojim žene učesnice rata, lekarke, bolničarke i sl. žele da učestvuju u sukobima i da se pridruže vojsci, iako je smatraju kao

instituciju glavnim izazivačem nasilja; one teže da je transformišu kako bi se nasilje okončalo, i pozivajući se na Estel Fridman, zaključuje da postoje tri ključna elementa koja karakterišu pokrete usmerene ka okončanju nasilja nad ženama: imenovanje nasilja, obezbeđenje podrške žrtvama nasilja i suprotstavljanje nasilju, često i uz obavezivanje države da kreira i sprovodi politiku koja se protivi nasilju (Jensen, 2008: xii). Ideja da su u ratovima žene štice, a muškarci Zaštitnici predstavlja tradicionalno rodnu konvenciju, koju su žene osporavale navodeći svoja iskustva i izvan rata, kada bi neretko baš ti „Zaštitnici“ bili oni koji nad njima vrše diskriminaciju ili nasilje. (Jensen, 2008: viii-xii)

Ulazak žena u vojsku, što je predstavljalo svojevrsno izazivanje institucija i procedura, ipak je zahtevao da lideri, bilo vojni ili državni, to prihvate, što smo saznali kroz priču o prijavljivanju Stobartove britanskom Crvenom krstu kako bi mogla da ide na front. Koliko je lični stav tih lidera bio odlučujući faktor, vidimo iz primera i drugih Britanki koje su želele isto. Mnoge lekarike su bile odbijane na sličan način kao Stobartova; 1914. na prijavu da volontira u ratnim područjima, dr Elsi Inglis je kao odgovor od jednog visokog vojnog činovnika dobila sledeću rečenicu: „Draga moja gospođo, idite kući, i sedite na miru“, a dr Ketrin Makfejl je odbijena rečima Ministarstva rata: „Gospođo, dobio sam nalog da vas obavestim da angažovanje žena lekara u vojnim snagama za sada ne dolazi u obzir“; nju je takođe odbio da angažuje i britanski Crveni krst (Vujošević, 2016: 629). Svaki put, ovim ženama je predočavano da upravo za njihovo dobro država odbija da upotrebi stručnost koju su stekle, što je odavno oprobana strategija:

Danas, moć govori mekšim jezikom, i koga god da tlači, uvek se pretvara da to čini za njegovo sopstveno dobro: s tim u skladu, šta god da se zabrani ženama, smatra se neophodnim da se kaže, poželjno da se u to veruje, kako su one nesposobne da to obavljaju, i da ih težnja ka tome odvaja od njihovog pravog puta uspeha i sreće. (Mil, 2008: 93)

Ali, ove hrabre žene nisu se mogle pokolebati. Uz velike napore postigle su i svoja obrazovanja, i zvanja, tako da su upornošću uspele i u nameri da budu aktivne tokom rata. Tim pre što su smatrale da je na kocki sam opstanak čovečanstva, za koji one osećaju jednu vrstu odgovornosti. Stobart navodi:

Sudbina čovečanstva, dok traje ovaj rat, visi o koncu. Borba između Saveznika i Centralnih sila nije samo borba između jednog oblika civilizacije i drugog; između društva koje veruje u razvijeni militarizam, i društva koje veruje u blažu formu militarizma. Više od toga je na kocki. To je borba između militarizma i čovekove evolucije. (Stobart, 2016: 196-197)

6. Epistolarni svjedok: perspektiva Prvog svetskog rata Jelene Lozanić-Frotingam

Svedočanstva iz Prvog svetskog rata imaju razne forme. Svoja viđenja Velikog rata dali su umetnici, slikari, vajari, fotografi, pesnici, pisci, kao direktni akteri događaja ili svjedoci stradanja. O ratu su zatim pisali istoričari, geografi, politikolozi, ekonomisti, dajući tumačenja i objašnjenja kroz podatke i činjenice. Za vreme ratnih godina, počevši od 1915. godine, nastajao je dnevnik aktivnosti jedne devojke koja je kao izaslanik Crvenog krsta Srbije (Srpsko društvo Crvenog krsta osnovano je u Beogradu 1876. godine) otputovala u Sjedinjene Američke Države i u Kanadu kako bi upoznala tamošnju javnost o patnjama srpskog naroda i prikupljala pomoć. Svakodnevni događaji koje je zapisivala Jelena Lozanić (udato Lozanić-Frotingam), u formi pisama porodici pretočeni su u knjigu *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine*. Pisma je prikupila i pripremila dr Anka Gođevac-Subbotić³³, a delo je štampano 1970. godine u izdanju Udruženja nosilaca Albanske spomenice.

Kako navodi dr Gođevac-Subbotić, autorka biografskih podataka o Jeleni Lozanić-Frotingam, nit koja se provlači kroz ceo ovaj dnevnik jeste „rodoljublje dubokog korena, nasleđeno od predaka i negovano u domu roditelja. Ono je bilo izvor sve njene rešenosti, hrabrosti i požrtvovanja da ne samo pođe u tuđi svet, u daleku Ameriku, već i da istraje na toj misionarskoj stazi da bi pomogla svojoj zemlji i svome narodu” (Lozanić-Frotingam, 1970: 307). To nasleđeno rodoljublje i nastojanja da se pomogne sopstvenom narodu seže daleko u prošlost: u porodičnom stablu sa očeve strane, jedan od predaka Jelene Lozanić bio je Jovan Veljković, oblasni knez, a majka Sime Lozanića, Ana, bila je dugogodišnja predsednica Beogradskog ženskog društva. Sa majčine strane, u srodstvu je bila sa Nikolom Hristićem, ministrom unutrašnjih dela i predsednikom vlade za vreme kneza Mihajla, a jedan od predaka joj je i Toma Vučić Perišić, srpski vojskovođa iz Prvog i Drugog srpskog ustanka, značajan političar u vreme kneza Miloša i kneza Aleksandra. Jelenin deda po majci osnovao je dom za svešteničke udovice, a majka Stanka Lozanić pomogla je pri osnivanju Doma Svete Ane za star svet, što je predstavljalo prvi dom te vrste u Srbiji (Lozanić-Frotingam, 1970: 307-308). Jelenin otac bio je Sima Lozanić, izuzetna ličnost 20. veka. Naučnik, profesor Velike škole, prvi rektor Beogradskog Univerziteta, član Srpskog učenog društva, predsednik Srpske kraljevske akademije, zatim ministar poljoprivrede, ministar spoljnih poslova, opunomoćeni ministar i izvanredni poslanik Kraljevine Srbije u Londonu, član Srpske vojne misije u SAD, diplomata, učesnik u ratovima 1876–1878, kao i u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Sa Stankom (Pačić) Lozanić imao je četvoro dece: Milivoja, Anu, Svetislava (koji je rano umro) i Jelenu. Milivoje je bio profesor hemije na Beogradskom univerzitetu, a Ana se bavila slikarstvom (Bojović, 1996: 18-19). Bila je udata za člana vlade dr Vojislava Marinkovića. Ana je takođe vodila dnevnik za sve vreme rata, i bila je sa srpskom vladom tokom povlačenja preko Albanije. (Bojović, 1996: 220)

Jelena Lozanić rođena je 12.03.1885. godine u Beogradu. Dr Gođevac-Subbotić i Ani Hristić navode u biografskim podacima na kraju knjige *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* da je Jelena bila „po prirodi tiha i inteligentna, želela je da studira hemiju, da pođe putem svoga oca i brata” (Lozanić-Frotingam, 1970: 310), ali kako u to vreme nije mogla da se školuje na univerzitetu, završila je Višu žensku školu i aktivno počela da se bavi društvenim pitanjima. Bojović (1996) i Popović Filipović (2013) navode da je Jelena Lozanić saradivala sa međunarodnim pokretima za ženska prava, i borila se između ostalog i za priznavanje prava glasa žena. Godine 1910. postala je sekretar Srpskog ženskog narodnog saveza, sa osnovnim zadatkom da vrši prepisku sa inostranstvom. Učestvovala je kao

³³ Transkripcija prezimena je sa dva slova „b“.

delegat Srpskog ženskog saveta na kongresima u Kopenhagenu 1910, a potom u Stokholmu 1911. i Oslu na kojima je predstavljala aktivnosti ženskog pokreta u svojoj zemlji. U Kopenhagenu prisustvovala je Međunarodnom savetu žena, organizaciji koju je 1888. godine osnovala Suzan Braunel Entoni, i iznela svoje stavove o pravima žena. U Stokholmu održala je govor o sistemu školstva u Srbiji koji ne omogućava ženama da se školuju. Tokom Balkanskih ratova 1912–1913 učestvovala je u radu prihvatilišta za ratnu siročad „Sveta Jelena”. Završila je kurs za bolničarke pri Kolu srpskih sestara, i početkom 1914. godine postaje dobrovoljna bolničarka.

Krajem 1914. godine, Crveni krst poverio je Mejbel Grujić, supruzi srpskog diplomate Slavka Grujića, misiju prikupljanja pomoći u materijalu i novcu u Sjedinjenim Američkim Državama, a ona je pvela sa sobom „jednu mladu srpsku damu koja govori engleski” (Trgovčević, 2008: 315). Ta mlada dama bila je Jelena Lozanić. Njen angažman u Americi i Kanadi bio je izuzetno uspešan, a pomoć iz inostranstva naročito je bila potrebna tokom epidemije tifusa u Srbiji. Za rad u okviru ove misije, Jelena Lozanić odlikovana je Ordenom Belog Orla, Ordenom Svetog Save, Medaljom srpskog Crvenog krsta i drugim priznanjima. (Popović Filipović, 2013: 309). Po završetku rata, nastavila je da učestvuje u dobrotvornim misijama.

Godine 1921. udala se za Amerikanca Džona Frotingama sa kojim je saradivala tokom rata i koji je, između ostalog, osnovao tri doma za ratnu siročad u Srbiji, u Sremskoj Kamenici, Vranju i Nišu. I tokom Drugog svetskog rata, tada gospođa Lozanić-Frotingam, ponovo se aktivirala u Americi gde je u to vreme živela, sa ciljem prikupljanja pomoći Jugoslaviji i ratnim zarobljenicima u Nemačkoj. Po završetku rata pomagala je deci i narodu u posleratnoj Jugoslaviji. Umrla je 1972. godine u Francuskoj. (Bojović 1996: 18-19)

Delo *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* originalno je napisano u epistolarnoj formi i pripada autentičnoj korespondenciji. Zapisi Jelene Lozanić dnevnickog tipa zapravo su niz pisama, kojima je obaveštavala sestru Anu i roditelje u Srbiji o tome kako se odvijaju aktivnosti Misije u kojoj je učestvovala u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi, ali istovremeno je i privatna prepiska jedne ratom razdvojene porodice.

Po uspostavljanju okupacione uprave bile su prekinute veze Srba sa inostranstvom. Sa stabilizovanjem okupacione vlasti, započeo je lagano proces obnavljanja veza sa spoljnim svetom. Sredinom 1916, a posebno u drugoj polovini iste godine, normalizovan je poštanski saobraćaj. Pisma i poruke prekinuli su nedoumice u vezi sa sudbinom odsutnih članova porodice i donela malo olakšanja. (Mladenović, 2006: 141)

Pre uspostavljanja ovih veza, dopisivanje srpskih izbeglica u savezničkim zemljama sa maticom vršilo se preko Crvenog krsta ili npr. putem oglasa davanim u „Beogradskim novinama”, koje su izlazile od 15.12.1915–18.10.1918. godine. (Đurić, 1987: 381)

Kroz ovu prepisku Jelene Lozanić iščitavamo autorkine impresije o državama u kojima se obrela, društvu, običajima i ljudima koje je srela, kao i ličnim, unutrašnjim borbama, strahovima, nadanjima i uspesima. U knjizi koja je pred nama nemamo pisane odgovore koje je eventualno dobijala, ali nam se pružaju informacije o dvosmernosti korespondencije:

Po povratku sa naše ekskurzije u Lejk Džordž zatekla sam ravno šesnaest pisama. Jedno od tebe, drugo od majke. Ostala su poslovna. (Lozanić-Frotingham, 1970: 30)

Odmah sam se videla sa Fani od koje sam saznala vesti iz našeg Odbora i koja mi je predala tvoje i Marenovo pismo. (Lozanić-Frotingham, 1970: 36)

Od majke dugačko pismo iz Skadra. Opisuje opširno povlačenje preko Čakora i Andrijevice. Pravi užas. (Lozanić-Frotingham, 1970: 81)

U klubu opet čitam majčino pismo. Vidim da je situacija više no ozbiljna. Izgleda mi kao da neko iz daleke pustinje viče: „U pomoć, u pomoć!“ Brodovi treba da stignu kako bi se svet spasao gladi i ropstva. Priložena očeva fotografija mnogo me je obradovala. Otac izgleda bled i slab. Od majčinog pisma smo Fani i ja, ovdašnjem svetu sročile apel, u kome smo naročito istakle potrebu o slanju hrane, odela i rublja. (Lozanić-Frotingham, 1970: 83)

Dakle, autorka je imala kontakt sa članovima porodice i pored pisama, među njima bili su zastupljeni i drugi vidovi komunikacije (putem telefona, telegrama (Lozanić-Frotingham, 1970: 78) i usmenih poruka koje bi prenosili poznanici ili učesnici Misije (Lozanić-Frotingham, 1970: 81). Time se potvrđuje kanonička situacija u diskursu ovih pisama, odnosno, „da se subjektivna svest adresanta formira pod uticajem intersubjektivne svesti i predodređena je specifičnom dijahronijom epistolarne interakcije – autorskom svešću u predtekstualnom stanju i eventualnom reakcijom adresata” (Popović, 2000: 7). Takođe, pred čitaocima su sadržaji pisama koji se nadovezuju jedni na druge, koji nam opisuju hronološki razvoj događaja iz prošlosti koje možemo da iščitavamo kao narativ. Neodvojivi deo ovog narativa jesu specifični uslovi u kojima su pisma nastajala, te ćemo se dalje baviti kritičkom analizom diskursa autorkinog dela.

Ekstralingvistički faktori važan su deo analize ovog diskursa. Autorka dela bila je veoma svesna istorijskog trenutka u kome piše i značaja svoje uloge u njemu. U vreme početka rata, Jelena je član beogradske porodice Lozanić koja uživa izuzetan ugled i koja je veoma uticajna, deo elite u Kraljevini Srbiji. Međutim, tipičan život žene u Srbiji tog vremena bio je daleko od svega što je sudbina namenila Jeleni Lozanić. Karakteristike porodičnog i društvenog života najvećeg broja stanovništva pred Prvi svetski rat bile su takve da ih je obeležavala neprosvećenost i loše ekonomske prilike, a ženin položaj bio je potčinjen muškoj figuri u domu, prvo ocu i braći, a potom mužu. Žene nisu bile ravnopravne sa muškarcima ni u jednoj oblasti društvenog života (Mladenović, 2006).

Za to vreme, Jelena je predstavljala netipičnu tridesetogodišnju devojkicu iz Srbije: veoma obrazovanu i politički osvešćenu žensku osobu, društveno aktivnu na domaćem i međunarodnom planu, koja je govorila strane jezike, sa nesvakidašnjim zadatkom – da samostalno donosi važne odluke, bez muškog nadzora, da predstavlja svoju zemlju na inostranim skupovima i sakuplja pomoć za jednu „malu, daleku državu” u ratnom vihoru. Zadatak pred njom nije bio jednostavan: svakodnevno se susretati sa brojnim ljudima, objašnjavati im gde je Srbija i sa kakvim se mukama suočava, i zatražiti pomoć od svih tih stranaca u vidu novčanih priloga, medicinske i pomoći u robu, ličnog angažovanja u šivenju garderobe ili pripreme zavoja, i istovremeno tragati za ljudskim saosećanjem i razumevanjem. Lozanić bi se tokom svojih aktivnosti nalazila u društvu svetskih vladara i magnata, vrhunskih naučnika i filantropa, a sa druge strane, običnog naroda iz svih društvenih staleža, pa i sa pojedincima koji su upravo iz Srbije i drugih krajeva buduće Jugoslavije otišli u potragu za boljim životom. „Da li je govorila ispred radnika, farmera, domaćica ili elitnih slojeva američkog i kanadskog društva za ovu ženu bilo je nebitno” (Bekčić Pješčić, 2011). Koliko god da je zadatak pred njom bio zahtevan, sa druge strane, bio je to život izvan rata zahvaćene Srbije. Godine pod okupacijom žene u Srbiji provodile su bez pomoći autoriteta u vidu muške glave porodice, tako da su same, često nepismene i neobrazovane, tokom rata podučavale i vaspitavale decu, usmeravale ih, hranile porodicu, branile imovinu, plaćale potraživanja i trpele sve ratne strahote koje nikoga nisu mimoilazile. Mnoge žene ostajale su bez muževa, braće, rodbine, a udovice su često optuživane za nemoral i mnoge druge neželjene pojave, čime im je položaj još više otežavan. Na selima, same su obrađivale zemlju, popravljale srušeno, snalazile se nakon pljački i napada i lečile bolesne jer su lekari uglavnom bili u gradskim sredinama ili na frontu. Mobilizacija

muškaraca nametnula je ženama pored tradicionalno „ženskih“ uloga i sve „muške“ poslove i dužnosti. Žene su u gradu radile najprostije poslove, kao što je čišćenje ulica, a često je to bila i prinuda zbog pravila vojne vlasti koja su važila i za nekadašnje pripadnice elite (Mladenović, 2006: 111).

Autorka Lozanić ponosno ističe svoj identitet, naglašava svoje poreklo (npr., na predavanjima nastupa u narodnoj nošnji), i pokušava da prenese svojoj publici u javnim obraćanjima sve ono što ceni kod naroda iz kog potiče, dok paralelno slika sliku o drugoj naciji, o narodu, ponašanju i običajima država u kojima se obrela. U knjizi ne manjka opisa brojnih istorijskih ličnosti koje je upoznala, zatim, predela, arhitekture i inovacija na koje nailazi. Neizostavni deo su, svakako, podaci o svakodnevnim i političkim događajima u tuđini.

Prilikom pisanja pisma pošiljalac ne obaveštava samo o sebi, već i obaveštava o svetu oko sebe onako kako ga samo on vidi i posmatra, stvara svoju, nastalu u trenutku iskrenosti sa sobom sliku stvarnosti. Pisanje pisma ne podrazumeva samo komunikaciju sa primaocem, već i dijalog sa samim sobom – planirano i unapred smišljeno doticanje tema, aktuelnih u ovom trenutku za njega, prenošenje atmosfere u kojoj živi i radi. (Popović, 2000: 19)

Jelena Lozanić-Frotingam piše arhaičnim jezikom; neki od primera su: koncerat, Montriol, Džak Frotingham, dr Aršibald Rajs, šofirati, za(h)ori se, topal vazduh, Nju Heven, Nju Hemšajer, Masačusec, kujna, na stakletu, ona je čuvena sa svojih..., Siatl, Roki Mauntens. Svoje udato prezime Frotingam, autorka transkribuje Frotingham – onako kako se piše na engleskom jeziku. U citatima koje koristimo u analizi, transkripcija je prenesena verno originalu.

6.1. Žanrovske karakteristike epistolarnog diskursa u delu Jelene Lozanić-Frotingam

Pored specifične strukture i kompozicije ove knjige, važno je da uočimo da je pred nama jedna posebna vrsta diskursa, epistolarni diskurs. „Epistolarni diskurs kao ustaljeni oblik interakcije ima određenu strukturu koja odslikava komponente komunikativne situacije adresant – delovanje – adresat. Takva situacija sadrži elemente „kanoničke interakcije”, ali i narativa” (Popović, 2000: 7).

Strukturu dela čini nekoliko celina: predgovor knjizi napisao je akademik, profesor dr Kosta Todorović, u kome navodi istorijski pregled vremena u kom je živela Jelena Lozanić i osvrt na njen život i rad. Pisma je prikupila i sredila dr Anka Gođevac-Subbotić, a biografske podatke na kraju knjige dr Anka Gođevac-Subbotić i Ani Hristić.

Sledi Izjava zahvalnosti koju je sastavila autorka, posvećena svima koji su pomogli da knjiga poprimi oblik u kom je štampana i da ugleda svetlost dana, kao i zahvalnica samim narodima Amerike i Kanade koji su pomogli Srbiji u njenim teškim trenucima.

U delo je inkorporirana geografska karta balkanskih zemalja iz 1914. godine na početku, i SFR Jugoslavije na kraju knjige. Nakon Uvoda, sam tekst podeljen je na nekoliko celina:

Knjiga I obuhvata period od 16. januara 1916. godine do 20. marta 1916, odnosno, od početka putovanja na brodu Luizitanija ka Londonu i dalje ka Americi i Kanadi, do kraćeg boravka u Evropi.

Knjiga II beleži pisma sastavljena od 22. oktobra 1916. do 8. februara 1919. godine. Ova celina dalje razrađuje delatnosti u Americi i Kanadi, dolazak Srpske vojne misije u Ameriku i period po završetku sukoba.

Poslednji deo, Knjiga III, prati događaje od 9. februara 1920. do 30. decembra 1920. godine, odnosno, godinu koju je Jelena provela u Srbiji, kao i povratak u Ameriku i Kanadu, a okončava se, kako sama autorka navodi, „završetkom jednog dela života, na pragu drugog” (Lozanić-Frothingam, 1970: 244) i planovima za zajednički život sa Džonom Frotingamom.

Slede biografski podaci o Jeleni Lozanić-Frotingam i njenom suprugu. Na kraju knjige su ilustracije, odnosno, fotografije Jelene Lozanić u narodnoj nošnji bitoljskog kraja, njenog supruga Džona Frotingama, sestre Ane Marinković kojoj su pisma bila upućivana i ostalih članova porodice, prijatelja i saradnika, ali i važnih ličnosti iz tog perioda, kao i dece siročadi koja su zbrinuta zalaganjem Jelene i Džona Frotingama i jednog od domova izgrađenih za njih. Takođe, priložena je slika reljefa Džona Frotingama u duborezu koji je Srpska delegacija predala porodici prilikom obilaska njegovog groba 1937. godine.

Šestogodišnje nastajanje knjige *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* zapravo predstavlja prvi deo njene istorije. Drugi deo nastavlja se pola veka kasnije, jer je knjiga štampana na srpskom jeziku tek 1970. godine.

Putujući Amerikom i Kanadom, autorka je stvarala svojevrstni dnevnik u vidu pisama koje je slala porodici kako bi ih izveštavala o svojim aktivnostima, ali i sopstvenoj poziciji u ratnom vremenu. Svakodnevni događaji, susreti, aktivnosti, ali i kontemplacije, preispitivanja, strahovanja našli su svoje mesto u pismima. „Tipična osobina epistolarnog žanra je bogatstvo i raznolika kombinacija izražajnih sredstava, kao i njihova polifunkcionalnost. Tako u okviru jednog pisma možemo pronaći elemente priče, vezane za prošlost, informaciju o životu i osećanjima autora, informaciju o trećim licima i sl.” (Popović, 2000: 19). I u samom naslovu stoji žanrovska odrednica da su u pitanju pisma. Međutim, ova šestogodišnja korespondencija morala je, po rečima same autorke, da prođe kroz izvesna skraćivanja i obradu materijala kako bi se došlo do dva izdanja, jednog za englesko i drugog za srpsko govorno područje. Strukturno, delo je sličnije dnevniku: svaki unos (pismo) obeležen je datumom i mestom u kome je nastalo, verno su prikazani ljudi i događaji, sadržane su misli i osećanja autorke, ali nema diskursnih markera obeležavanja početka i kraja svakog pisma karakterističnih za epistolarnu formu, kao ni pozdravnih markera, tako da se gubi osnovna forma pisama koja čine građu ovog dela.

Samo na dva mesta u tekstu, Jelena se direktno obraća sestri Ani, čime ispunjava inicijalnu formulu karakterističnu za ovaj žanr: „*Draga moja sestro...* kad me samo mesec dana razdvaja od mog venčanja sa Džakom...” (Lozanić-Frothingam, 1970: 304), čime je markiran pozdrav i naznačena intimnost obraćanja adresatu. Valja primetiti da je u pitanju poslednje pismo u korespondenciji, u kome Jelena piše o svom predstojećem venčanju i sumira celokupni život i rad u proteklih šest godina.

Drugi primer glasi: „*Draga Ana, ...*ovde su stigli tvoji veliki prijatelji g-đa i g. Branko Lazarević” (Lozanić-Frothingam, 1970: 236), čime se postiže intimniji ton pisma u odnosu na one u kojima se faktografski navode mesta i događaji bez inicijelnog direktnog obraćanja adresatu.

Svega par primera pisama u knjizi sadrži obraćanje adresatu u središnjem ili završnom delu pisma: „*...Draga moja Ana, ...*ovo moje pismo iz Pitsburga daće ti približan prosek većine ogromnih, naročito industrijskih gradova Amerike” (Lozanić-Frothingam, 1970: 121) i „*...Draga moja sestro, ...*bojim se da će te uhvatiti vrtoglavica od čitajući ova moja pisma iz Kanade. Moja

poslednja pisma i meni liče na neki železnički red vožnje, ili na neku listu ‘poslovnih sastanaka’” (Lozanić-Frothingam, 1970: 198).

Terminalnih formula karakterističnih za epistolarni žanr (npr. *srdačni pozdravi, piši, uz nadu za skori odgovor...*) u ovim pismima nema.

Diskursni markeri³⁴ kao funkcionalno-pragmatična kategorija jezičkog iskaza karakteristična za epistolarnu formu prisutni su u knjizi Jelene Lozanić-Frotingam, sa izuzetkom tipičnih pozdravnih markera. Intratekstualni markeri kod epistolarne forme zavise od tematske koncepcije. Kao topikalni diskursni marker, početna fraza pisma govori nam o tematskoj koncepciji koja će biti razvijena u pismu. U pismima Jelene Lozanić-Frotingam, prisutni su diskursni markeri sledećeg tipa: *potvrde o prijemu pisama*, marker *izvinjenje/briga zbog nejavljanja ili drugog odstupanja od uobičajenog toka dopisivanja*, *ukazivanje na važnu temu koja će biti dalje razrađena u pismu*, *redni i digresivni markeri*.

Veoma česti tipovi početnih ili završnih fraza u epistolarnom diskursu su *potvrde o prijemu pisama*, i ovakvih potvrda ima u delu Jelene Lozanić-Frotingam:

„Po povratku sa naše ekskurzije u Lejk Džordž zatekla sam ravno šesnaest pisama. Jedno od tebe, drugo od majke. Ostala su poslovna”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 30)

„Prevedoh sa stenografkinjom i neke isečke iz srpskih novina na engleski. To su isecci koje sam primala od tebe, majke i oca”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 26)

„Kad sam se vratila u hotel zatekla sam pisma od tebe i majke, pisana pre dva meseca” (Lozanić-Frotingam, 1970: 78)

„U kancelariji sam zatekla četrdeset pisama a u mom klubu dvadeset. Od majke dugačko pismo iz Skadra”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 81)

„Imala sam pismo od oca”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 216)

Zatim, za epistolarni diskurs uobičajena je i upotreba topikalnih diskursnih markera i to:

a) izvinjenja ili b) brige zbog nejavljanja ili drugog odstupanja od uobičajenog toka dopisivanja. Primeri ovih markera u diskursu Lozanić-Frotingam su sledeći:

a) Izvinjenje:

„Izvini. Ruka mi se drma, voz se klati, ali ako ti sad ne pišem, ma i pod ovim uslovima, ne znam kad ću stići” (Lozanić-Frotingam, 1970: 57)

„Nisam ti pisala čitavih deset dana”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 53)

„I pored najbolje volje da ti se javim iz Montreala, ipak ne stigoh”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 64)

„Eto, prodoše opet mnogi dani a ja ti se ne javih”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 128)

„Prošlo je već nedelju dana otkako ti ništa nisam pisala”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 148)

„U Kalgari ne dospeh ništa da ti napišem”. (Lozanić-Frotingam, 1970: 186)

b) Briga zbog prekida u komunikaciji (na kraju pisama):

„Mislim i mislim šta se sad zbiva kod nas u Srbiji i šta se dešava sa svima vama...” (Lozanić-Frotingam, 1970: 57)

³⁴ Naziv diskursne oznake [markeri] koristimo u širem smislu: on se odnosi na heterogenu skupinu jezičnih elemenata koji označavaju dijelove diskursa i ukazuju na mogućnosti neposrednijeg interpretiranja i razumijevanja tih dijelova u kontekstu šireg diskursa. (Nigoević, 2011: 127)

„Jutros se probudih teško zabrinuta. Vesti su crne, a ja se u strahu velikom pitam šta je s vama”:
(Lozanić-Frothingham, 1970: 67)

„Strašno brinem za sve vas, jer, evo već dva meseca, kako nemam vesti od vas”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 77)

Sledeći, najučestaliji tip markiranosti je *ukazivanje na važnu temu* koja će biti razrađena dalje u pismu:

„Ja sam već nekoliko dana u gostima kod gospođe Anderson Fauler” (Lozanić-Frothingham, 1970: 9)

„Jedanaest je sati. Skoro ponoć. Sad se vratismo sa zabave koju su priredili ovdašnji Jugosloveni...”
(Lozanić-Frothingham, 1970: 18)

„Jučerašnji dan bio je pun događaja” (Lozanić-Frothingham, 1970: 22)

„Pisma, telefoni, sastanci. Tako je prijatno moći raditi”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 24)

„Kao što vidiš, idem iz mesta u mesto”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 31)

„Sinoć sam doživela jedno čarobno veče” (Lozanić-Frothingham, 1970: 35)

„Pitaćeš me šta mi se desilo te ne spavam u ovo vreme”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 38)

„Za mene je juče bio veliki dan. Otac i Srpska ratna misija najzad su stigli”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 202)

„Sad znam šta to znači biti zavejan snegom. Eto, već celo po podne kako naš voz stoji zaglavljnjen u snežnim smetovima na visini od 7000 stopa”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 269)

„Otkako sam ti se poslednji put javila desile su se neke zanimljive stvari”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 280)

„Ovo je jedan od najznačajnijih dana u mom životu”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 301)

„Džak i ja sad dugo razgovaramo o svemu što se može uraditi i stvoriti u Srbiji, kao i u ostalim delovima Jugoslavije”. (Lozanić-Frothingham, 1970: 302)

Redni markeri javljaju se sporadično, kada autorka namerava da uvede više tema o kojima će pisati. Eksplicitno redni markeri (kao što su *Prvo, Drugo, Treće...*) karakteristični za poslovnu, diplomatsku ili otvorenu epistolarnu interakciju nisu zastupljeni u ovom delu, što je i očekivano uzevši u obzir tip pisama koja su pred nama i njihovu sociokomunikativnu funkciju. Preovlađuju markeri kojima se obeležava novi segment iskaza, kao što su:

Najzad... (Lozanić-Frothingham, 1970: 135)

Naposletku...(Lozanić-Frothingham, 1970: 165)

A sada da ti malo opišem...(Lozanić-Frothingham, 1970: 169)

Prethodno su... (Lozanić-Frothingham, 1970: 182)

Sad sleduje (Lozanić-Frothingham, 1970: 196)

Što je najinteresantnije, (Lozanić-Frothingham, 1970: 197)

Sad da se vratim na...(Lozanić-Frothingham, 1970: 211)

Sad želim nešto opširnije da ti kažem... (Lozanić-Frothingham, 1970: 233)

Na kraju da ti objasnim... (Lozanić-Frothingham, 1970: 241)

Njihova funkcija, poput markera ovog tipa u drugim epistolarnim iskazima, jeste konektorska i topikalna.

Digresivni markeri, odnosno „sredstva u funkciji upućivanja na uvođenje digresije, primedbe ili promenu teme” (Popović, 2000: 127) obično nose i određeni emotivni potencijal, izazvan promenom raspoloženja ili željom da se takva promena nametne:

Dugo sam razmišljala...(Lozanić-Frothingham, 1970: 147)

Vrlo me je iznenadilo...(Lozanić-Frothingham, 1970: 152)

Razume se, niko ne voli rat... (Lozanić-Frothingam, 1970: 152)

Neverovatno ali istinito... (Lozanić-Frothingam, 1970: 183)

Veoma žalim što... (Lozanić-Frothingam, 1970: 160)

Moram da ti opišem još ovo moje poslednje iskustvo u Kaliforniji. (Lozanić-Frothingam, 1970: 162).

Karakteristike epistolarnog diskursa su i zapisi po datumima, fragmentacija teksta – kratka forma, po segmentima. Topografski, putovanja su precizno označena: autorka navodi nazive mesta u koja dolazi, hotele, ustanove u kojima gostuje, prirodne lepote u vidu planina, reka i jezera. Navodi karakteristike godišnjeg doba u kome je.

Opisi impresija i iskustava sa putovanja, sa refleksivnom naracijom, sagledavanjem usložnjavanja sopstvenog identiteta, ali i prikazivanje ljudi i znamenitosti na svom putu, približavaju delo Jelene Lozanić-Frotingam i autobiografskom i putopisnom diskursu.

U narednom segmentu analize bavićemo se sadržajem pisama, odnosno, samim temama o kojima Jelena Lozanić-Frotingam piše i diskurzivnim strategijama kojima se autorka vodi.

6.2. Amerika Jelene Lozanić-Frotingam

6.2.1. Ličnosti i susreti u Americi

Diskurzivne strategije prve vrste (Reisigl & Wodak, 2008: 94) u delu Jelene Lozanić-Frotingam odnose se na same aktere radnje koju opisuje: ti akteri su Srbi/Srbija, Amerika/Amerikanci i posebno, Amerikanke, Kanada/Kanađani, i sporadično, predstavnici drugih nacija; Lozanić nedvosmisleno upućuje čitaoca kojoj naciji ko pripada, u pojedinim slučajevima navodeći sopstvene pretpostavke o tome i neretko generalizujući osobine određenih pripadnika pojedinih nacija. Zatim, oslovljava ih imenom i prezimenom, funkcijom koju obavljaju ili zvanjem koje imaju. Ona navodi istaknute ličnosti sa kojima se susretala – istorijske ličnosti, političare, državnike, generale, profesore, sufražetkinje itd. Takođe, u skladu sa konkretnim događajima navodi učesnike kao pojedinačne pripadnike određenih nacija – Rus, Finac, Japanac itd., ili zbirno predstavljene grupe okupljene oko zajedničke ideologije ili karakteristike – saveznici, neprijatelji, stranci, naši iseljenici, žene, kao i identitetski ili ideološki oformljene grupe – „Mi“ nasuprot „Oni“.

Sam rat, putovanja i držanje predavanja kao svoj patriotski zadatak, Lozanić predstavlja kroz vizuru mlade žene koja boravi u stranoj zemlji, daleko od ugrožene domovine, neretko povezujući svoj zadatak sa slikom koju gradi o sebi samoj. Kroz citate iz dela, primerima diskurzivne prakse Jelene Lozanić-Frotingam pokazaćemo kako ona lingvistički predstavlja sopstveni i druge narode, situacije u kojima se nalazi, kako predstavlja npr. „naše“ koje susreće u Americi, zatim, Amerikanke i Amerikance, stanovnike Kanade, samu sebe.

6.2.2. O našima u Americi

U delu Jelene Lozanić-Frotingam, Srbija je predstavljena kao mala ali hrabra zemlja³⁵, u skladu sa pozicijom iz koje Lozanić deluje. Na vest o francuskom zauzimanju Bitolja 25. novembra 1916. godine, ona beleži: „Kao kad nekog iz dubokog, trajnog mraka iznenada izvedete na svetlost. Posle duge, užasne neizvesnosti o sudbini moje zemlje, videh, odjednom, pred sobom svetlu stazu, krvavu ali pobedonosnu, na putu ka oslobođenju moje male, drage Srbije“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 116)

Srpski narod u Americi Lozanić prikazuje kao pošten, radan, vredan, zabrinut za stanje u domovini i spreman da pomogne matici. Navodeći da su iseljenici neretko u lošoj finansijskoj situaciji, naglašava koliko ceni njihove priloge i interesovanje koje pokazuju kada upoznaju nekoga iz domovine. Kao negativnu pojavu, izdvaja neslogu koja nije zaobišla ni emigrantske krugove Srba i Jugoslovena, koje poistovećuje zamenicom „naši“. „Verovanje da će Sjedinjene Američke Države biti jedan od bitnih činilaca koji će uticati na završetak rata pojačalo je uverenje da je potrebna veća propagandna aktivnost u toj zemlji“ (Trgovčević, 1986: 125); ali iseljenici nisu imali jedinstvo niti zajednički program, kao ni istovetna uverenja o budućem ujedinjenju.

Slede primeri iz dela koji kreiraju diskurs Jelene Lozanić-Frotingam o sunarodnicima, iseljenicima u Americi:

Na toj mojoj misionarskoj stazi zalazila sam u palate milionera i u skromne domove radnika. Stizali su mi čekovi od imućnog sveta kao i skupljeni prilozima iz žuljevitih ruku radnika. Svuda sam nailazila na prirodno, iskreno i toplo gostoljublje. Zato ću se tog gostoljublja uvek sećati. Najdublje su mi, međutim, ostali urezani u svesti i duši susreti sa našim naseljenicima koji su u meni gledali deo svog naroda za kojim su čeznuli i mislili na zemlju za kojom su tugovali. (Lozanić-Frotingham, 1970: 305)

„Šta vredi i da sam Sokolac, kad nisam na bojnopolju s mojim drugovima.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 23) – vajkaju se Srbi koji žive u Americi.

O davanju priloga naših iseljenika Lozanić beleži:

Priđe, priloži pet dolara i reče mi: „Za mene je ovo isuviše da dam, jer rada nemam, ali bih za Srpstvo dao sve.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 23)

Svojoj sestri u pismu, Lozanić prenosi impresije o skupljanju priloga koje ponekad doživljava emotivno:

„Draga moja Ana, nije potrebno da te uveravam da sam se ovom prilikom jako obradovala ali me nije ni blizu tako duboko dirnuo kao ona mučno zarađena para iz žuljevitih ruku rudarskih radnika.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 128)

O neraskinutim vezama sa naših iseljenika sa domovinom:

³⁵ U knjizi Jelene Dimitrijević, *Novi svet ili u Americi godinu dana* (2019), naslov jednog poglavlja je na engleskom jeziku, i glasi: „Poor Little Serbia“. Dimitrijević navodi da je u Americi tokom njenog boravka bila ustaljena sintagma „sirota mala Srbija“, svaki put kada bi se pomenula naša zemlja, humanitarna pomoć ili posledice rata. (Dimitrijević, 2019: 281)

„Veliki je Srbin rodoljub. Došao je ovamo sa porodicom pre sedam godina, kad je već bio završio medicinu i postao lekar. Iz razgovora sam videla koliko on i njegova porodica žele da se vrate u svoje rodno mesto. Srce ih vuče domaćem ognjištu“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 259)

„Kad naši ovdašnji emigranti vide srpsku uniformu formalno polude od ushićenja i uzbuđenja“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 210)

Emotivna prebojenost stila Jelene Lozanić-Frotingam kada pripoveda o našim iseljenicima očitava se kroz kolokacije i sintagme koje upotrebljava: „toplo gostoljublje“, „rodno mesto“, „domaće ognjište“, „žuljevite ruke rudarskih radnika“, „mučno zarađena para“.

Iako sama nije iseljenik, Lozanić se ponosi uspehom onih koji su proneli ime Srbije gradeći njen ugled u svetu:

Prilikom boravka naše Misije u Njujorku, američka vlada je naročito udesila da naša Misija iz Njujorka telefonira našim uglednim ljudima u San Francisku. Tada je upotrebljena telefonska veza za daljinu, poznata pod imenom „Pupinova veza“ („Long distans Pupin kol“). Ovo je učinjeno kao vrsta priznanja srpskom narodu i njegovom velikom sinu profesoru Pupinu, pronalazaču međugradske i međunarodne telefonske veze. (Lozanić-Frotingham, 1970: 217)

Osim Pupina i Tesle, kao još nekolicine naših istaknutih ljudi, mi u Americi nemamo drugih poznatih imena. Koliko sam bila neizmerno gorda kad me je profesor Nois predstavio studentima na Berkli univerzitetu ovim rečima: „Zahvaljujući jednom velikom Srbinu, čovečanstvo je danas steklo telefonsku vezu na daljinu, tako da mi sad možemo da telefoniramo iz Francuske u Njujork, a to je zasluga slavnog i velikog Srbina, profesora Pupina“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 159)

Sve je naučio u ovoj velikoj zemlji, koja raširenih ruku dočekuje useljenike iz celog sveta, pružajući im iste mogućnosti kao i svojoj rođenoj deci. Tako je i ovom nepismenom Srbinu iz Like dala mogućnost da stekne položaj i ime uglednog građanina. (Lozanić-Frotingham, 1970: 15)

Međutim, među našim iseljenicima nije bilo sloge. Lozanić primećuje:

Stalni razgovori, diskusije o nesuglasicama koje vladaju među našim Jugoslovenima, sve je to veoma zamorno. Ne znam zašto među našim svetom tolike nesloge. Ne mogu da razumem tu tesnogradost. Bilo bi isuviše dugo o tome pisati. Osim toga nije predmet interesantan. Razmirice su razoran element a sada treba raditi i graditi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 217)

Bilo je i drugačijih primera, Lozanić piše prilikom boravka u San Francisku: „Naša ovdašnja kolonija je dosta imućna i, što je vrlo prijatno, nema onog međusobnog gloženja kao u drugim mestima“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 157)

„Rekoše mi da ovde [Los Angeles] ima oko 800 Jugoslovena. Na žalost, među njima vlada razdor i svađa“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 148)

Ove razmirice i neslaganja nastavljaju se i po završetku ratnih sukoba. Njima prisustvuje još jedna značajna spisateljica, Jelena Dimitrijević, beležeći slično iskustvo prilikom boravka u Americi nekoliko godina nakon Lozanić:

Srpsko-hrvatsko-slovenački jezik u svim dijalektima i svim žargonima! Amerika u minijaturi. Demokratizam se malo gde video ovako kao na ovom balu. Jedno što nije dobro to je što se grde. Proklete partije!

Do rata smo živeli u ljubavi, a od rata krv i nož. Još za vreme okupacije Srbije dođoše neke izbeglice te stvoriše dve partije! Jednoj partiji dadoše ime Udruženi Srbi, a drugoj Narodna odbrana.

Ko su to, te patriote? Zacelo neki od onih što radi svoga „uzvišenog cilja“ predoše okean o tuđem trošku. Da se proslave među našima u Americi, kad nisu mogli na našim bojnim poljima. Dve političke partije, dva neprijateljska tabora. Umesto da među ovim radnim našim svetom u tuđini propovedaju mir, oni su ih gurnuli u rat. I još ratuju. Kakva mržnja, Bože moj! Kakvo potvaranje! Jedni druge nazivaju mračnim tipovima „iz podzemnog Njujorka“... Zaista, žalosno!

A nisu rđavi, ni jedni, ni drugi. Što se češće s njima sastajem, to bolje vidim da nisu rđavi. I patriote su. Za vreme rata ljudi su davali priloge u novcu, žene su radile. Tu su bila društva gde su se žene skupljale i radile za majku-mučenicu, napadnutu od neprijatelja, za njene ranjene sinove, svoju braću. (Dimitrijević, 2019: 293)

Na ovom mestu se ukršta narativna mreža o našim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama tokom i nakon Prvog svetskog rata, spajajući istovetne utiske Jelene Lozanić i Jelene Dimitrijević; prema njihovim procenama, osnovne odlike srpskih/jugoslovenskih iseljenika su vrednoća, patriotizam, ali i velika netrpeljivost i nesloga. Autorke u tome vide prepreku za dalji prosperitet naroda, kako tokom samog rata (kod autorke Lozanić) tako i po njegovom završetku, jer se u osnovi tih sukoba nalaze političke, kao i razmirice zasnovane na ličnim interesima. Negativan stav autorki prema ovoj pojavi iskazan je otvoreno, bez zadržke.

Posebno mesto u diskurzivnoj strategiji koju analiziramo zavređuju opširna svedočenja Jelene Lozanić-Frotingam o Mihajlu Pupinu, njegovoj životnoj priči, neumornom radu na naučnim dostignućima, vrednosnim stavovima, a naročito rodoljublju koje je postavilo Pupina na mesto jednog od ključnih saradnika Jelene Lozanić i Odbora za pomoć Srbiji: „Da nije bilo profesora Pupina u Americi, duboko sam uverena da obim mog rada ne bi bio tako raznolik ni tako veliki, niti bih ja postigla tako veliki i lep uspeh“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 98). Razvijajući prijateljstvo sa velikim naučnikom, Lozanić često navodi njegov očinski i zaštitnički odnos prema njoj. U brojnim prilikama, Pupin je najavljivan kao predstavnik srpskog naroda, i kao izdanc nacije za koju se vredi založiti. O nemerljivoj ulozi koju je ovaj velikan imao u naporima da se pomogne Srbiji u ratu, svedoče i naredni redovi Jelene Lozanić-Frotingam:

Njujork, 24. novembar 1918. godine:

Pre neki dan sam ručala sa profesorom Pupinom. Tom prilikom rekao mi je da je na jednom banketu, priređenom u čast g. Masarika, jedan američki admiral, koji je sedeo do Pupina, rekao: „Vi ste Srbi najbolji narod na svetu“. Da ne zaboravim da ti kažem šta mi je Pupin drugom jednom prilikom rekao. Kad su ovde bivale razne srpske Vojne misije radi kupovine municije, pušaka, šatora i ostalog vojnog materijala, kako bi sa Solunskog fronta grunuli u našu zemlju i oslobodili je, on je, tada, prodavcima zagantovao celokupnim svojim imanjem da će njihovi računi biti isplaćeni. Pupin je samo u Nikolu Pašića imao poverenje. Mnogo je polagao u njegovo mudro vođenje politike a i kao

čoveka stavljao ga iznad običnih ljudi. Prirodno je što su se ovi američki poslovni ljudi pitali kako da trguju sa jednom zemljom koja više ne postoji i čija se vlada nalazi na jednom grčkom ostrvu – Krfu. Dobro se sećam izraza Pupinovog lica kad mi je rekao da mu je celokupno imanje založeno. (Lozanić-Frothingham, 1970: 236)

Lozanić, iako ističe ličnu notu u odnosu sa Pupinom (očinsko držanje Pupina prema njoj) učestalo citira njegove reči želeći da zadrži autentičnost stavova koje prenosi. Njeni komentari su bazirani na činjenicama, npr. „založio je celokupno svoje imanje“ zarad plaćanja za potrebe Srbije. Pupin je predstavljen kao istinski rodoljub, kao uzor na mnogim poljima: opšteljudskom, patriotskom, profesionalnom. O Americi i Pupinu, Lozanić piše:

Amerika je za njega izuzetno jedinstvena zemlja. Govorio mi je kako ovde svaki čovek ima mogućnosti da se razvije do najvišeg stepena samo ako u sebi ima materijal, inteligenciju i izdržljivost. Dodao bi kako je ovo zemlja pravde, jednakosti i da svakom pruža mogućnost da izbije na površinu. I onda bi nastavio: „Ovde vas svet ceni po onome što ste.“ Prepreke za uspeh ne postoje. (Lozanić-Frothingham, 1970: 293)

I pored izraženog patriotskog osećaja koji pokazuje prema Srbiji, Pupin, kako piše Jelena Lozanić-Frothingam, oseća duboko poštovanje prema Americi i njenoj otvorenosti prema strancima. Ukoliko se pokažu u dobrom svetlu, Amerika ih neće sputati, govori Pupin i pokazuje gošći šta je sve ostvario tokom svog života i rada u ovoj zemlji. Opisuje joj svoj prvi susret sa Amerikom – prve prepreke, kada je kao mladić potrošio poslednje cente na kolač sa šljivama u kome su bile same koštice, prvu tuču, rad u fabrici ali i priliku da trudom i radom postane naučnik svetskog glasa. Za Jelenu Lozanić, koliko su bitne Pupinove reči, toliko je važan i način njegovog života, ophođenje, i intelekt koji pleni: ona opisuje kako prilikom razgovora sa njim, „izbija nešto istinsko, iskreno, pravo, hrabro“; piše o ogromnoj biblioteci koju je sakupio na svom imanju u Norfoku, koje održava sa „srpskim gostoljubljem i slovenskom dušom“, i kućom koja je po njegovim rečima, građena u banatskom stilu; kako pored orahovine kojom je obložen salon, posebno mesto u njegovom domu zauzima bareljef u belom kamenu sa dva bronzana vola, „hraniocima srpskog sela“, i predstavom slepog guslara Filipa Višnjica. Lozanić piše o Pupinovo dubokoj religioznosti, o humoru kojim očarava sagovornike, filozofskim promišljanjima o životu, sudbini i tradiciji. Mihajlo Pupin u Jelenu Lozanić pobuđuje veliku intelektualnu radoznalost; o uticaju koji je imao na nju, zabeležila je sledeće:

Čudnovato je kako njegova intelektualna emanacija na mene utiče. Kad s njim što diskutujem, stvari vidim jasno i tačno, sud mi je mnogo bolji, izražavam se lakše, čak mi se čini da mi i mozak bolje radi, da je elastičniji i da stvari shvatam i razumem inteligentnije. Sve se ovo nebrojeno puta ponavljalo u njegovom prisustvu. Veoma neobjašnjiva pojava, ali sam sigurna da sam taj fenomen dobro i tačno zapazila. Duboko sam uverena da će se vremenom moći da registruje duh i intelekt koji iz čoveka izbijaju. (Lozanić-Frothingham, 1970: 293)

Boraveći u Njujorku 1917. godine, Srpska ratna misija nastojala je da stupi u kontakt i da se poveže i sa Nikolom Teslom, ali bezuspešno. Lozanić beleži:

Dok se Srpska ratna misija bavila u Njujorku, general Rašić i otac izrazili su želju da posete Nikolu Teslu. Ja sam u više mahova telefonirala njegovoj sekretarici, koja mi je uvek lepo i ljubazno odgovarala da prvo mora Teslu da vidi, da ga pita i da će posle toga odgovoriti. Na kraju, odgovor je bio

negativan. Tako se ni otac ni general nisu mogli upoznati sa Teslom. Od američkih prijatelja, koji su bili u prijateljskim vezama sa Teslom, čula sam da je to njihovo prijateljstvo prekinuto, jer je Tesla, kad su se poslednji put sreli činio vrlo čudan utisak. (Lozanić-Frothingham, 1970: 218)

Izvršavajući poveren zadatak, Jelena Lozanić navodi susrete sa brojnim savremeniciima tog vremena: Nikolajem Velimirovićem, Nikolom Pašićem, Delfom Ivanić, Ani Hristić, Čedomiljem Mijatovićem; upoznala je dva bivša predsednika Amerike: Viliijema Tafta i Teodora Ruzvelta, kao i tadašnjeg predsednika Vudro Vilsona. Zakazivala je sastanke sa veleposednicima ili njihovim predstavnicima: Dž. P. Morganom, Karnegijem, Vanderbilto, gospođom Hainc, iz porodice čuvene po fabrici za konzerviranje voća i povrća, gospođom Kolget Hojt iz porodice koja je stekla veliko bogatstvo na pasti za zube „Kolgejt“; večerala sa Anom Pavlovom, balerinom i Ilijom Tolstojem, sinom ruskog pisca Lava Tolstoja; uz Mejbel Grujić, radila na pomoći Srbiji zajedno sa slavnom vajarkom Melvinom Hofman i Rut Farnam, Amerikankom koja se smatra prvom ženom-vojnikom, a dok je bila bolesna, u posetu joj je između ostalih došao i Tomaš Masarik, prvi predsednik Čehoslovačke. Tokom boravka Srpske ratne misije u Kongresu SAD-a, Lozanić se susretala sa najeminentnijim ličnostima tog doba. Jedan od susreta koje je smatrala vrednim pomena je i ovaj: „Ovom prilikom sam se upoznala sa gospođom Rankin³⁶, prvom ženom izabranom u Kongresu.“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 215)

Ipak, ona naglašava da je sa istom predanošću razgovarala sa državicima i aristokratama, kao i sa narodom koji bi pokazao iskrenu zainteresovanost za položaj zemlje iz koje je došla. I zaista je tako: u tekstu, bez velike pompe navode se imena koja su kreirala tokove tadašnjih događaja, koje sada smatramo istorijskim, a odmah uz njih Lozanić ispisuje imena onih neupamćenih humanista čiji doprinos nije grandiozan po sumi koju su prilagali, ali jeste u odnosu na skromnost imetka tih pojedinaca. Prilikom susreta, Lozanić navodi karakteristike svojih sagovornika u smislu ophođenja, ponašanja, odnosa prema temi razgovora, ali i sagovornikovo držanje, fizički izgled, neretko modne detalje koje primećuje, čime nam predočava detaljnu, autentičnu sliku pripadnika najširih društvenih slojeva prve polovine dvadesetog veka. Prilikom izrazito prijatnih ili neprijatnih susreta, opisi dobijaju na intenzitetu i ponekad prevazilaze faktografski prenos informacija, što ćemo sagledati u daljoj analizi.

6.2.3. Interesovanje stanovnika Amerike i Kanade za probleme sa kojima se Srbija suočavala

Zadatak Jelene Lozanić jeste da zainteresuje i objasni sa kakvim nedaćama se Srbija suočava u ratnim godinama, i da zajedno sa Odborom za pomoć Srbiji sakupi i organizuje novčanu i pomoć u robi i materijalu koji će dopremiti onima kojima je najpotrebnija u datom trenutku. Već je rečeno u prethodnom delu da je Lozanić organizovala obraćanja kako najširoj javnosti, tako i putem unapred ugovorenih i zakazanih sastanaka, u klubovima ili u kućama viđenijih, uglednih pripadnika i pripadnika lokalnih zajednica. Slede primeri gde se i kome Lozanić obraćala, pred kim je držala svoja predavanja i na kakav odziv je nailazila.

Amerikanci su, opšte uzevši, predusretljivi i veoma gostoljubivi. No ja sam ovde trenutno „u modi“, jer je ovde više no popularno raditi za zaraćenu zemlju. Otuda su

³⁶ Gospođa Rankin - Jeannette Pickering Rankin (1880 - 1973) političarka i zagovornica ženskih prava, izabrana predstavnik Montane u američkom Kongresu 1916. god.

svi izuzetno pažljivi prema meni. Ne prema meni lično, već kao prema osobi koja radi za jednu savezničku zemlju. (Lozanić-Frothingham, 1970: 43)

Otkako joj je muž umro pre dve godine, nikoga nije zvala u svoju kuću. Ovom prilikom je želela da napravi izuzetak, da bi pomogla Srbe. Gospođa Alen nije bogata, ali je htela da da svoj prilog Srbima. Prodala je jedan starinski porcelanski servis za koji je dobila sto dolara. Celu sumu je poslala našem Odboru. Zaista, više no dirljivo. Ja se setih naših starih gospođa koje imaju karlsbadske servise i venecijanske čaše, vezane sa životnim uspomena. Isto bi to tako bilo kada bi te naše gospođe žrtvovala te stvari i poslale novac kao svoj poklon jednom dalekom i njima gotovo nepoznatom narodu. Nego, još se u svetu nađe po koja blagorodna duša. (Lozanić-Frothingham, 1970: 46)

Posetile smo jednu uglednu gospođu ovog seoceta. Njene dve devojčice rekoše nam da njihova škola sprema pozorišni komad u korist crkvene opštine, ali kada se u crkvi čulo za teško stanje u kome se nalaze srpska deca, odlučeno je da se prihod sa te predstave pošalje našem Odboru. (Lozanić-Frothingham, 1970: 46)

Opisujući jedno letovalište u Americi koje mahom posećuju intelektualci skromnijih primanja, Jelena Lozaić zabeležila je sledeće: „Posle ručka prišlo mi je najmanje petnaestak osoba interesujući se o toj dalekoj i njima tako malo poznatoj zemlji, našoj dragoj Srbiji“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 42). Zatim primećuje kako jedna grupa ljudi iz War Relief-a, dok im ona drži govor o Srbiji, istovremeno sluša i pravi zavoje, namotava ih i sprema bolnički materijal za Evropu:

Ovaj ovde okupljeni svet pripada velikim američkim porodicama po kulturi, imenu i ugledu. Dok sam govorila imala sam utisak da su me iskreno slušali. S vremena na vreme primetila bih kako bi neka dama prestala da radi i pravo bi me gledala u oči sa neskrivenim simpatijama. (Lozanić-Frothingham, 1970: 42)

Atmosfera tiha, otmena, dobrog i prefinjenog ukusa. Sve samo stariji svet... Govorila sam čitav sat. Interesovanje je bilo iskreno i veliko. Pitanja nebrojena. (Lozanić-Frothingham, 1970: 46)

Tog popodneva sam govorila studentkinjama u „Umetničkom klubu“. (Lozanić-Frothingham, 1970: 83)

Po podne, na čaju kod gospođe Tompir, bilo je više dama vrlo raskošno obučениh. Prosto su me iznenadile. Videlo se odmah da su daleko od rata i ratnih nesreća. Ovaj svet teško može da shvati šta se zbiva u Evropi. (Lozanić-Frothingham, 1970: 85)

Juče sam u Bimingtonu održala još dva predavanja. Prvo u jednoj privatnoj školi. Govorila sam devojčicama i devojkaama od 12 do 17 godina. Priložile su oko sto dolara. Ček će se poslati u Njujork. Uveče sam govorila u opštinskoj kući, poglavito pred radničkom publikom. (Lozanić-Frothingham, 1970: 85)

Bilo je oko dve stotine prisutnih, mahom farmera, malih trgovaca i sitnih činovnika. (Lozanić-Frothingham, 1970: 91)

Ona me je odvela u jednu školu u kojoj sam govorila o Srbiji pred 120 đaka. (Lozanić-Frothingham, 1970: 95)

Govorila sam i u „Gradskom ženskom klubu“ pred skupom od preko 200 članica... Gospođa Stranham me je iz ovog kluba odvela u „Triniti crkvu“, gde sam govorila oko pola sata. (Lozanić-Frothingham, 1970: 257)

Provedoh celo pre podne kod gospođe Blis, velike dame njujorškog društva. Objašnjavala sam joj na geografskoj karti razne balkanske zemlje, osobito Srbiju, njene varoši, reke i planine. Svet sad želi da bude obavešten i poučen.

Izašao je članak u bar harborskim novinama o mojim predavanjima. Tako i videh u izlogu jedne knjižare jednu knjigu o Srbiji. (Lozanić-Frothingham, 1970: 41)

Film je predstavljao, zaista, odlično propagandno sredstvo da se svet trgne i izvuče iz ravnodušnosti. (Lozanić-Frothingham, 1970: 255)

Zaista se ne sećam da sam govorila na jednom tako lepom posećenom skupu kao u St. Tomasu. Skup je održan u pozorištu. Kad smo stigli pred pozorište svet je tako zakrčio ulaz da se jedva moglo ući. Kratko vreme po našem dolasku naređeno je da se vrata zatvore, jer je pozorište bilo puno – krcato. Kažu da je bilo preko 1.800 osoba, a da je na ulici ostalo još oko 1.000 njih koji nisu mogli ući da čuju slavnog govornika³⁷. Da smo na jugu Francuske ne bih poverovala u ove, za ovakve prilike, „astronomske“ cifre. Ova počast, međutim, nije namenjena meni već mojoj Srbiji i mom srpskom narodu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 194)

Prolazeći kroz Toronto na putu za Hamilton, držala je govore više puta: „Prvi put u jednom ženskom klubu čije su članice samo žene sa profesijom. Drugi put, uveče, na gala sastanku u velikoj Sali Univerziteta koja može da primi 5.000 osoba. Te večeri bilo je oko 1.300. (Lozanić-Frothingham, 1970: 195)

U Ontariu: Odmah me je odvela [gospođa istaknuta zbog svog filantropskog rada] u jednu školu, vrlo interesantnu, jer se u njoj školuju samo indijanska deca, 130 njih, koje devojčica koje dečaka. Valjda su smatrali da je potrebno da se indijanska deca obaveste o našoj namučenoj naciji i deci. (Lozanić-Frothingham, 1970: 196)

Govorila sam pred velikom gradskom bibliotekom. Nije mi bilo lako ubediti slušaoce da je u Srbiji oskudica u hrani kao i u svima drugim stvarima. Bivalo je trenutaka kad ni sama nisam mogla da čujem svoj glas od larme i saobraćajnog brujanja. Ubeđena sam da ova vrsta govora ne vodi uspehu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 238)

Dešavalo se da u publici bude i ne tako zainteresovanih slušalaca, na primer, u američkom gradu Ročesteru:

Moji domaćini priredili su veliko primanje u moju čast. Duboko sam osetila da svet nema nekog iskrenog osećanja za jednu zaraćenu zemlju. Razgovarala sam sa mnogima, ali nisam stekla utisak da oni imaju neke velike simpatije ili istinskog saosećanja u našim patnjama. Rat je za njih suviše daleko. Još ga ne shvataju. (Lozanić-Frothingham, 1970: 69)

Prilikom razgovora sa gospodinom Grinom, šefom Rokfelerovog fonda, osetila je da je njegovo interesovanje za Srbiju osrednje: „Videh da g. Grin ne zna koliko su Srbi gordi i okrenuh razgovor na druge stvari.“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 48)

Nisu sva iskustva bila pozitivna. Na primer, u mestu Konkord, Nju Hemšajr u Novoj Engleskoj, dogodilo se sledeće:

³⁷ Gospodin Ermatinger, istaknuta ličnost tog grada, oličava staro doba kraljice Viktorije – prema rečima Jelene Lozanić-Frotingam.

Odmah po dolasku iznenadile smo se kad smo videle oko 5-6.000 duša u mestu sa svega 22.000 stanovnika. G. Lek me je predstavio publici sa puno simpatija i topline za naš narod. Po završetku njegovog govora neko iz publike zazvižda. Oseti se neko negodovanje, nešto kao neki mali nered. Ja se digoh i počeh da govorim ali se stalno čulo neko lupkanje i komešanje.

Kad, pak, dodirnuh u mom govoru strašno stanje bolnica u početku rata, videh u publici jednog čoveka kako se glasno smeje. Strašno je to osećanje kad ti se neko smeje u lice, dok ti govoriš o nečem bolnom i do suza žalosnom. Pomislila sam da bi to mogao biti Nemač ili Austrijanac. Kad su pogasili električno osvetljenje da bih mogla da reprodukujem moje slike, nastala je larva, zviždanje i nered, da su odmah morali da upale osvetljenje.

Svet se, kao malo, utiša i ja nastavih s prikazivanjem slika. Kad se pokazaše ruševine Beograda i naši ranjenici nastade skoro ludo smejanje. Ja se samo okrenuh i rekoh tiho i prividno ravnodušno: „Ja ove slike pokazujem samo onima koji se za njih interesuju, a ne onima koji prave nered.“ Tek sam tada razumela zašto je pozorište bilo tako puno. Gospodi, koja su za mene ovaj skup organizovala, bilo je užasno neprijatno, pitajući se kako ću ja sve to da shvatim. Razume se, ja sam se držala hladno i mirno. Ne treba nikad ispustiti iz vida da je Amerika oduvek imala magnetsku snagu privlačnu snagu za ljude raznih naroda koji, iako Amerikanci, u izuzetnim prilikama reaguju shodno svome poreklu. Rat u Evropi između saveznika s jedne i strane i Nemaca i Austrijanaca s druge, bio je takva izuzetna prilika. Takve slučajeve treba razumeti i zbog takvih ispada ne kritikovati Ameriku. (Lozanić-Frothingham, 1970: 87)

Nisu ni sva predavanja bila uspešna:

Mom predavanju je, zbog kratkoće u vremena u organizovanju istog, prisustvovalo svega tridesetak osoba, koje nisu pokazale nikakvo interesovanje, a još manje neko oduševljenje. (Lozanić-Frothingham, 1970: 88)

Sa predavanja dođosmo svi pokunjeni kući, gde nas je čekalo veće razočarenje: pismo za g. Kartera od jednog milionera u kome mu ovaj šalje svega nekoliko dolara! (Lozanić-Frothingham, 1970: 88)

Gospođica Mur me predstavila ovim rečima: „Gospođica Lozanić, koja je ovamo došla od strane Američkog odbora za pomoć Srbima“. Na to jedna od njih uzviknu: „Odbor za pomoć Belgiji“, „Odbor za pomoć Srbima“, pa ćemo na kraju svršiti sa „Odborom za pomoć Americi“. Razume se da na to nisam ništa odgovorila već sam gledala da se što pre od tog zloh duha uklonim. Opet sam se osetila tužnom i poniženom. (Lozanić-Frothingham, 1970: 149)

U mestu po imenu Berlin, Jelena Lozanić-Frotingam je svoje iskustvo opisala na sledeći način:

Odveli su nas u kancelariju predsednika opštine g. Rikija koji je imao da me predstavi publici. On nas primi vrlo hladno, skoro neučtivo, ali i sama njegova pojava bila je nesimpatična. Krupan, debeo čovek, ali ne i dobrodušan kao što je to čest slučaj s punim ljudima. Bio je aljkavo odeven a ponašanja grubog i prostačkog. Rekoše mi da je po zanimanju advokat, cinik, vešt u dobijanju parnica, okretan i bez skrupula. U ovakvom raspoloženju išli smo u veliku salu. Tada predsednik ustade da me predstavi. Počeo je time da je Srbija ona zemlja koja je prouzrokovala rat, kako je srpski narod vrlo nazadan i nekulturan i produžio u tom tonu. Za to vreme,

govorila sam sebi: „Budi hladna, budi prisebna.“ Svoj govor završio je ovako: „Znate, Srbija i ostali balkanski narodi mene podsećaju na naš Daleki zapad. Jednom, kad ih je neki stranac upitao šta rade kad nema stranaca da ih pljačkaju i ubijaju, oni su odgovorili da, onda, pljačkaju jedni i ubijaju jedan drugog.“ I, tada, g. Predsednik završi: „Eto, to su vam balkanske zemlje, eto, to vam je Srbija.“

Jasno ti je koliko sam morala biti uzbuđena i uvređena kad sam ustala da govorim, ali sam u sebi stalno ponavljala da je glavno savladati se pa mu, onda, dobro odgovoriti...

...,Tada mi je tek ceo slučaj objašnjen. Berlin je mesto puno Nemaca, a predsednik želi da bude ponovo izabran, te mu je ovo bila odlična prilika da napadne jednu savezničku zemlju, da bi stekao simpatije kod ovdašnjeg glasačkog elementa. (Lozanić-Frothingham, 1970: 92-93)

Ipak, nastojala je da se u celokupnoj situaciji drži dostojanstveno i ponosno; ne želeći da ni na koji način kompromituje svoje ili porodično ime, kao ni ime zemlje iz koje dolazi. Na primer, u Ročesteru, industrijskom mestu sa istaknutim milionerom, g. Istmanom koji je izumeo fotografski aparat i koji učestalo daje novac filantropskim ustanovama, Lozanić odbija da se susretne i da lično poseti ovog gospodina, jer, kako navodi, „nisam stvorena za takve stvari, tj. da idem lično da tražim. Nekako mi liči na prošnju.“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 69)

Iako je njena pozicija daleko od pozicije moći, (naprotiv, njen zadatak je da traži pomoć od drugih), Lozanić nastupa sa unapred osmišljenom strategijom. Pošto je izvela zaključak o sagovornicima (Amerikanci hoće da pomognu, ali da znaju *kome* i *zašto*), ona svom zadatku pristupa temeljno: priprema govore o Srbiji i ratnom stradanju, naglašavajući patnje nedužnih (staraca, dece). Predavanja dopunjuje fotografijama kao dodatnim medijumom komunikacije. Zatim, nastupa u narodnoj nošnji, kako bi slušaocima što vernije dočarala sliku o „maloj, nepoznatoj“ zemlji. Svesno vodi računa o garderobi, da ne bi bila po izgledu u neskladu sa onim šta govori i za šta se zalaže. Sagovornicima i donatorima iskazuje puno poštovanje i zahvalnost. Međutim, u slučaju nailaska na loš prijem, ona se povlači i ne ubeđuje. Svoj zadatak shvata veoma ozbiljno, ali ne ponižavajuće. Naprotiv, u slučaju da joj situacija liči na „prošnju“, odustaje od aktivnosti. Dakle, u slučaju otvorenog iskazivanja „nadmoći“ sagovornika, ona ne želi da igra ulogu potčinjene.

Stalno jedinstvo jezika i drugih društvenih pitanja osigurava da je jezik upleten u društvenu moć na više načina: jezik indeksira moć, izražava moć, uključen je tamo gde postoji spor oko moći i tamo gde se moć izaziva. Moć ne proizilazi iz jezika, ali jezik se može koristiti da se preispita moć, da se ona potkopa, da se promeni distribucija moći, kako kratkoročno tako i dugoročno. Jezik pruža fino artikulirano sredstvo za razlike u moći unutar hijerarhijskih društvenih struktura. (Wodak, 2002: 11)

Inventivnost i kreativnost u radu bili su od značaja sa marketinškog aspekta poduhvata sakupljanja pomoći, jer da bi Lozanić uspešno ispunila povereni zadatak, trebalo je da podstakne na razmišljanje i probudi empatiju prema ugroženima kod slušalaca.

Pored filma, fotografija, predavanja, organizovanog sajma, od velike su važnosti bili kontakti koje je ostvarila po dolasku ili preko uticajnih prijatelja u Americi i njihova velika pomoć pri organizovanju skupova na kojima bi se obraćala publici: „Ime, društveni položaj i novac igraju veliku ulogu u filantropskom radu.“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 253)

Kako je Srbija predstavljala savezničku zemlju, odnos prema njoj a samim tim i radu Jelene Lozanić-Frotingam u velikom broju slučajeva nailazio je na pozitivan prijem, empatiju, spremnost da se pomogne. Ona ipak primećuje da je kod izvesnog dela građana taj odnos zasnovan na trendu, na tome što je „u modi“ pomagati jednu savezničku zemlju na taj način, a u jednom komentaru odlazi i korak dalje, zabeleživši da neki čine dobra dela jednostavno zato što vide da i drugi to rade: „Kao da se celo njujorško društvo ovde sleglo. Neki iz iskrene filantropije, neki da ne bi izostali iz nečega što svi drugi čine, neki i ne misle već idu kao ovce za stadom“. (Lozanić-Frotingam, 1970: 201).

Mesta u kojima je boravila i koje je obilazila su se protezala od jedne do druge obale okeana, a ljudi kojima se obraćala poticali su iz najrazličitijih društvenih krugova: govorila je u crkvama, školama, bibliotekama, pred studentima, intelektualcima, bogatima i siromašnima, farmerima, trgovcima, učenicima, u privatnim domovima, pozorištima, u saradnji sa drugim humanitarnim organizacijama, pa čak i na ulici.

Predstavljajući širok spektar publike koja ju je slušala, kao i evidentirajući mesta na kojima je održala govore, Lozanić istovremeno daje obrise društva u kom je očigledna brojnost različitih nacija koje čine *melting pot* Amerike, sa svim specifičnostima mentaliteta, karaktera, profesija i staleških razlika, koje se ipak probijaju kroz zajedništvo okupljeno pod plaštom *Amerike*. Takođe, ona ne skriva poziciju iz koje posmatra svet oko sebe, poziciju nekoga ko nastoji da objasni potlačeni položaj celog jednog naroda dok se obraća ljudima koji su u miru i blagostanju. Stav pojedinaca se menja pred mogućnošću da i Amerika uđe u ratne sukobe, a potom kada ona i ulazi u rat, prilozi pristizu sve ređe i posao Jelene Lozanić se značajno otežava.

Nije svako predavanje Jelene Lozanić uspešno realizovano, a publika nije uvek bila blagonaklona. Izveštavanje o tim negativnim iskustvima doprinosi uverljivosti narativa. Lozanić navodi primere zviždanja, smejanja i larmanja kada bi govorila o bolnicama i ranjenicima u njima, što ju je izuzetno pogađalo, ili bi u nekim slučajevima publika delovala potpuno nezainteresovano. U tim situacijama uspevala bi da sačuva mir i da razgraniči kako to nije za osudu i kritiku celokupnog američkog/kanadskog društva, već da obično postoji konkretan razlog ili nedostatak iskrenog interesovanja za pitanje podrške drugom narodu.

Imajući u vidu da je gost u tuđoj zemlji, od koje traži pomoć, Lozanić se u ovim izlaganjima nepovoljnih iskustava svesno i pažljivo trudi da izbegne predavljanje domaćina (Amerike) u negativnom svetlu, već da ovakve događaje predoči kao izolovane slučajeve prouzrokovane poreklom jednog broja Amerikanaca, političkim ili ekonomskim interesima, ili u nekim situacijama, neznanjem. Ovakve epizode doprinose uverljivosti i autentičnosti njenog svedočanstva, jer nije ni očekivano da bi svuda naišla na topao prijem i razumevanje. Lozanić iskazuje svoje nezadovoljstvo u takvim situacijama, ali bez intenzivnih, eksplozivnih izliva; naprotiv, ona nalazi racionalno objašnjenje za svaki od negativnih komentara i neprijatnih događaja. Njeno držanje i njene reči odaju ponos i dostojanstvo koje stavlja u prvi plan i kog ne želi ni po koju cenu da se odrekne.

Obraćajući se sestri Ani iscrpnim izveštajima o mestima koje je posetila i ljudima koje je upoznala, stvara se u čitaocu osećaj prisnosti i poverenja u ono što Lozanić iznosi. Pored toga, ona sama veoma naglašava svoj rodoljubivi stav u radu koji obavlja: „Svi ovi opisi ovih malih mesta u novoj Engleskoj, kao i opisi mog rada, nisu od velikog interesa. Ja sam ti sve ovo napisala da bih ti ogrejala malo dušu kad vidiš kuda sam sve pronela ime naše male, hrabre otadžbine“. (Lozanić-Frotingam, 1970: 89)

6.3. O Amerikancima, Amerikankama i njihovim impresijama o srpskom narodu

Na početku svog rada u Sjedinjenim Američkim Državama i zadatka koji joj je poveren, Lozanić prvo treba Ameriku da upozna sa Srbijom. Njene početne pretpostavke su potvrđene, a one su bile da je Srbija nepoznanica za ovaj narod, o čemu piše i Rut Farnam u svojoj knjizi. Govoreći o sebi kao o tipičnoj Amerikanki, Rut navodi:

Mi Amerikanci kao nacija nikada nismo pokazivali veliko zanimanje za evropske poslove. Moglo bi se reći da smo bili gotovo provincijalni u tom pogledu, izolovani, kao što jesmo, zbog ogromnog prostranstva okeana. Mnogi od nas Evropu su posmatrali samo kao mesto koje se posećuje zarad uživanja ili poslova.

Ovakva mesta poput Srbije i ostalih balkanskih država nisu nas zanimala više od Sibira ili Arabije. Retko smo za njih čuli, osim kad su bili u ratu. I preovladavao je utisak da su ove „polucivilizovane” zemlje većinu svog vremena provodile boreći se jedna s drugom.

Bili smo toliko zaokupljeni vlastitim poslovima da nismo imali mesta u svojim mislima za te daleke zemlje. Ali zaboravili smo da se naš horizont ubrzano širi. Brzi prekookeanski parobrodi, telegraf, širenje naše spoljne trgovine – sve ove stvari su nam brzo približavale daleke narode. I došlo je doba, a da to gotovo nismo ni primetili, da na neki vitalni način na nas utiču unutrašnji poslovi gotovo svake zemlje na svetu. (Farnam, 1918: 1-2)

Na ovom mestu treba se podsetiti diskursa o Balkanu, kako je Balkan doživljavan i predstavlján na Zapadu:

Ne bi bilo preterano reći da je popularnu predstavu o Balkanu obeležilo nekoliko podjednako popularnih, a često i vulgarnih tumačenja ideja koje se sve tiču koncepcija rase, napretka, evolucije, kulture i civilizacije. Britanski diplomata koji je za Karnegijevu fondaciju pisao prikaz Balkana zaključio je da „sa sigurnošću može da se tvrdi kako jedina odlika evropske kulture i jedina sklonost ka evropskoj civilizaciji koje se na Balkanu mogu pronaći posle njegove vekovne potčinjenosti azijatskom vizantizmu jeste nacionalna svest“. Stoga „gde god i kad god se na Balkanu javi nacionalna svest, tada i u toj meri počinje i civilizacija; a kako se takva svest najbolje stvara u ratu, rat na Balkanu i jeste jedini put ka miru“. (Todorova, 1999: 230)

Ono što je važno primetiti iz prethodnog citata, u Americi bi se Lozanić najčešće susretala sa neupućenošću sagovornika o prilikama u Srbiji i nepoznavanjem same Srbije, a ređe sa negativnim stavovima ili sa sagovornicima upoznatim sa zbivanjima i istorijom njene domovine. Sa strpljenjem i tolerancijom Lozanić objašnjava gde se Srbija nalazi, kakvi ljudi tamo žive, i zašto je potrebna pomoć ovom narodu:

Vrlo je važno za uspeh našeg rada da ličnosti stalno putuju i obaveštavaju svet. Prosto je neverovatno koliko široke mase američkog naroda malo znaju o nama. Jedva imaju pojava šta smo i ko smo mi Srbi, gde živimo, koje smo narodnosti i kojoj rasi pripadamo, koji jezik govorimo i na kom se geografskom položaju nalazimo. Nego, i razumljivo, četiri i po miliona stanovnika, šta je to prema Americi? Kod Amerikanaca postoji humana želja da pomognu drugog u nevolji, samo im se mora objasniti koga pomažu i zašto. (Lozanić-Frothingham, 1970: 10-11)

Ja ti ovo kazujem kako bi videla interesovanje i iskreno prijateljstvo prema onoj našoj maloj, dalekoj zemlji. To je bio vihor od trke, vrtoglavica od sveta i poziva kao i toplog američkog gostoljublja s iskrenom željom da se pomogne srpskom narodu. Ogromno je divljenje ovog velikog naroda za našu malu ali hrabru Srbiju. (Lozanić-Frothingham, 1970: 10)

Interesovanje za našu malu Srbiju bilo je veliko i iskreno. (Lozanić-Frothingham, 1970: 30-31)

Gospodin ponosno nosi značku crvene i zelene boje, što znači da je član društva „Sinovi revolucije“. To znači da su njegovi preci učestvovali u revoluciji 1776. godine. Jednog me dana njegova kćer ozbiljno upita da li se Srbi bore uz saveznike ili uz Nemce! Eto koliko je znanje o današnjem ratu kod članova pojedinih boljih porodica, koje važe kao obrazovane i koje prate međunarodne događaje! (Lozanić-Frothingham, 1970: 37-38)

Pri susretu kultura i naroda, česti su nesporazumi. Takođe, neznanje i slobodne pretpostavke o „dalekoj, nepoznatoj Srbiji“ dovodile su do komičnih pitanja u razgovorima. Nekoliko takvih prenosi Lozanić:

Amerikanci vrlo često brkaju Srbiju sa Sirijom ili Sibirom. Jedna gospođa, pak, ozbiljno je zapitala jednu moju prijateljicu da li su Srbi crni. Kada se ova zgranula na to pitanje, ta gospođa, da bi popravila svoju grešku, dodala je brzo: „Ne, ja sam pogrešila. Crnogorci su crni“. (Lozanić-Frothingham, 1970: 115)

Posle službe upoznala sam se s jednom gospođom. Kad je čula da sam Srkinja, ona mi, s očima punim suza, reče: „Oh, znate, nama su tako prirasli Jermeni za srce“. (Lozanić-Frothingham, 1970: 121)

Na jednoj večeri pored mnogih drugih pitanja, postavljeno joj je i sledeće:

„Da li je kralj Petar poligamist (mnogoženac)?“ Ja se trgoh, ali joj, smešeći se odgovorih: „Mislim ništa više no obični ljudi“. Kako se moglo drukčije odgovoriti na ovo čudno pitanje? Celo se društvo uglas smejalalo. (Lozanić-Frothingham, 1970: 235)

Ipak, i pored komičnih scena, nepoznanica i povremenih nerazumevanja, Jelena Lozanić nam predočava odnos američkih građana prema situaciji u Srbiji koju ima je dočarala kao empatičan, naglašeno ljubazan i sa velikom spremnošću da se pomogne, ali uz obavezu da se jasno postavi korelacija odnosa: kome treba da se pomogne i zbog čega. Tu osobinu kod Amerikanaca Lozanić često ističe, njihovu poslovičnost i otvorenost, jasnoću u odnosima i postupcima. Kada bi ih suočila sa fotografijama razaranja po Srbiji ili brojem ugrožene dece, sa velikim entuzijazmom bi se posvetili ispunjenju njenih molbi, bilo u formi priloga, materijala koji treba pripremiti i poslati ili animiranja sledeće grupe ljudi koja bi mogla biti od pomoći u humanitarnom radu Jelene Lozanić. Glas o Srbiji proneo se i putem štampanih medija, tako da je u više novinskih izdanja bilo reči o nastojanjima Jelene Lozanić da pomogne srpskoj deci i ugroženom stanovništvu.

Jovan Jovanović Pižon u svom *Dnevniku (1896-1920)* u unosu za datum 5.X 1916. zabeležio je: „Amerikan. Ambasador Pejdz: Vratio se iz Amerike. Tamo svuda govore dobro o Srbima, svi koji su se otuda vratili. (Zahvalio sam mu na dobrim delima koje je Amerika učinila za Srbe).“ (Jovanović, 2015: 182)

Nekoliko godina kasnije, po okončanju rata, u svojoj knjizi Jelena Dimitrijević navodi kako je jedan prijatelj u Americi doživeo Srbiju: „Pa ipak, možda iz učtivosti, sa mnom se prilično razgovarao; i raspitujući se za stanje Srbije posle okupacije, kao za zdravlje nekoga svoga prijatelja posle teške bolesti, nazvao ju je feniksom našega doba“. (Dimitrijević, 2019: 279)

6.3.1. Anglosaksonci – karakteristike, kvaliteti, osobine koje su pripisane ličnostima, događajima, procesima

U prvom segmentu imenovanja ličnosti i događaja opisanih kroz diskurzivnu praksu, već se primećuje da Lozanić uz navođenje nominacije gotovo neizostavno pridodaje i kvalitativne karakteristike. Najčešće, one su praćene konkretnim primerom: navodeći da su „Englezi uzdržljivi“, napominje kako je to anglosaksonski način – ne pokazivati mnogo svoja osećanja. Engleski tradicionalni običaj nošenja odela na večeri nastavlja se iako je rat, i iako su, na primer, na brodu. Lozanić nam predočava karakteristike Engleza, njihovu tradiciju od koje ne odstupaju, običaje ili uverenja:

Kao Engleskinja, ona smatra svojom svetom dužnošću da svoje dane posveti engleskim i savezničkim odborima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 13)

Smejala sam se tvojim [sestra Ana] primedbama o snobizmu šofera Engleza koji misli da treba ići samo putevima koji su savršeno napravljeni i udešeni za automobile da čovek, tako, prođe sa najmanje muka. Kako bi se on snašao u ratu, u blatnjavim rovovima, pod hladnom kišom, a i da ne govorim o opasnosti po život. (Lozanić-Frotingham, 1970: 53)

Rad na pomoći ovom namučenom i napaćenom svetu izvanredno je organizovan i savršeno se ovde izvodi. Samo kako to Englezi umeju. (Lozanić-Frotingham, 1970: 112)

Sećam se prošlog leta kad sam u Beogradu poznala jednu Engleskinju. U toku razgovora upitala sam je da li poznaje ledi Pedžet, koja je tako mnogo za Srbe radila. Ona mi je odgovorila sa toliko snishodljivosti da sam se iznenadila: „Znate, mi još kao deca učimo sve o našoj aristokratiji!“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 288)

Četvrtak. Danas je osvanuo dan „dostojan kraljice“, kako su to Englezi govorili u doba kraljice Viktorije.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 42-43)

Kalifornija je, zaista, zemlja čuda. Zato Englezi kažu, kad neko preuveličava u pričama: „A, to su kalifornijske priče“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 142)

Pri opisu odlaska kanadskih vojnika u rat, takođe se dotakla generalizovane odlike pripadnika određenog naroda:

Bilo je sveta prepuno na ulicama, balkonima, prozorima, ali je oduševljenja bilo malo. Bar se meni tako činilo. Svet bi samo s vremena na vreme zapljeskao i uzviknuo „Ura“ i to je bilo sve. Verovatno je to anglosaksonski način – ne pokazivati mnogo svoja osećanja. Mi smo drugo. Mi smo jušnjaci... (Lozanić-Frotingham, 1970: 56)

Stereotipi koje Jelena Lozanić navodi u pojedinim primerima rezultat su sada već opšteprihvaćenih stavova o narodima, ali ne treba zanemariti da se ona po prvi put susreće sa Amerikancima i iznosi i svoj lični sud.

Englezima / uopšteno Anglosaksoncima, Lozanić pripisuje sledeće osobine: uzdržljivi, tradicionalni, sa jakim osećajem dužnosti, dobro organizovani, ali takođe mogu pokazati snishodljivost i biti snobovi. U tekstu, Lozanić navodi razlike srpskog naroda ili odlika u odnosu na druge narode, diskurzivnim „Mi“ nasuprot „Oni“ ili „Mi“ kao i „Oni“.

Dihotomija „mi“ i „oni“ prisutna je u identitetskom prepoznavanju kod pripadnika svih naroda; interesantno je uporediti belešku Jelene Dimitrijević, o tome kako sebe u odnosu na druge doživljavaju u Americi jedna Engleskinja i jedna Amerikanka:

„Mi nismo hladni, ali smo rezervisani“, govorila mi je leđi Pedžet, Engleskinja.

„Mi smo topli, ali nismo demonstrativni“, kaže mi misis Uoles, Amerikanka.

Što se tiče *self controle* (samokontrolisanja), u tome su one potpuno jednake, mada su jednoj precij engleski plemići, a drugoj holandski trgovci.

(Dimitrijević, 2019: 249)

Kao što vidimo iz poslednjeg primera iz knjige autorke Lozanić-Frotingam, samokontrola je osobina koju pripisuje „anglosaksonskom načinu“, tako da i Lozanić i Dimitrijević dolaze do istovetnog zaključka. Opozicija toplo/hladno, jug/sever, mi/oni stalna je u opisima Jelene Lozanić, i iskazana je otvoreno, bez zadržke, ali uz uvažavanje razlika. Ove atribucije date su iz perspektive posmatrača koji čitaoca želi da informiše.

Najobimniji deo knjige odnosi se na autorkin boravak u Americi, te je stoga i najveći broj primera vezan za utiske o Amerikancima, ali i utiske Amerikanaca o nama. Za opis života u Sjedinjenim Državama koristi prideve – užurbano, brzo, energično, navodeći i da „svet se ovde ne koristi nogama“, koliko su rasprostranjena prevozna sredstva. U skladu sa takvim stilom života, koji i sama počinje da vodi, dinamičan je i stil kojim se koristi u pismima:

Pri čitanju mog dnevnika strahujem da te ne uhvati vrtoglavica. Samo se ide iz mesta u mesto. Sve se radi brzo. Nisam u stanju da ti o bilo čemu opširnije govorim ili ma šta iscrpnije opišem. Moj dnevnik liči na neki program rada. Ipak, rekla bih, iz njega se vidi i oseća ova brzina, dinamizam, energija i posvršavani poslovi za ovako kratko vreme u Americi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 84)

Otkako smo pre nekoliko dana krenule iz Njujorka Mebl i ja, skaćemo kao skakavci iz mesta u mesto. Retko kad noćimo tamo gde smo osvanuli. Ali, pri svim tim promenama, moj je dnevni program ipak istovetan: železnica, novi domaćini kod kojih odsedam, moji govori i projektovanje mojih slika. To se sve obavlja tačno po satu, jednoliko i bezbojno. U najteži deo moga rada spada stalno upoznavanje s novim licima, stranim osobama kao i njihova pitanja i razgovori s njima koji iscrpljuju čoveka. (Lozanić-Frotingham, 1970: 86)

Patriotizam Amerikanaca je česta tema u opisima Jelene Lozanić-Frotingam:

Ova gospođa uopšte smatra Ameriku zemaljskim rajem na našoj planeti. To je „Božja zemlja“ kažu Amerikanci često bez ikakvog ustezanja. To je za poštovanje, ali su isto tako, i drugi odani svojoj zemlji srcem i dušom i gotovi svoj život za nju da polože. (Lozanić-Frotingham, 1970: 118)

Osim toga, a ovo govorim potpuno iskreno, Amerikanci se uvek toliko čude mom znanju engleskog jezika i uvek me pitaju gde sam ga naučila. Jedva veruju kad im odgovorim – u Beogradu. Amerikanci cene znanje stranih jezika ali ostaju pri svom i nerado uče druge jezike. (Lozanić-Frotingham, 1970: 259)

Govorila sam u privatnoj kući kod gospođe Ronhert. Ovaj su prijem priredile njene dve kćeri, jer je gospođa u Floridi. Ona je Nemica po rođenju i sve vreme rata ostala je verna svojoj postojbini, dok su kćeri rođene Amerikanke i svom su dušom za ovu zemlju. (Lozanić-Frotingham, 1970: 258)

Od izrazite je važnosti imati u vidu da je pred nama tekst koji predstavlja jedinstven zapis prvog susreta pripadnice jednog naroda sa drugim narodom, jedne Srпкиnje sa američkim narodom, tako da su zabeleške Jelene Lozanić-Frotingam dragoceno svedočanstvo o tome kako se konstrukt o narodu stvara putem diskurzivne prakse. Primeri iz knjige Jelene Dimitrijević *Novi svet ili u Americi godinu dana* koji se ovde navode, slični su zapažanjima Jelene Lozanić-Frotingam i stoga zanimljivi u ovom kontekstu. Paralelno sa diskurzivnom praksom Jelene Lozanić-Frotingam, pratimo i diskurzivnu praksu Mejbel Sinkler Stobart, ali u suprotnom smeru: kako u njenom delu nastaje konstrukt o srpskom narodu koji ona upoznaje i predstavlja čitaocu.

6.3.2. Utisci Jelene Lozanić-Frotingam o američkom načinu života i razmišljanja

Za razliku od pisaca putopisa, Jelena Lozanić-Frotingam je imala jedinstvenu priliku da upozna Sjedinjene Države (potom i Kanadu) i lokalno stanovništvo ulazeći u njihove domove, upoznajući se sa čitavim porodicama, govoreći u javnim ustanovama ali i klubovima zatvorenog tipa, obraćajući se posle crkvenih lica na svečanim skupovima, rudarima, domaćicama, državicima i velikim finansijerima, tako da je imala priliku da upozna zemlju koja ju je ugostila iz najrazličitijih uglova i sagleda je dublje nego običan putnik. Sve te svoje utiske prenela je u pismima upućenim sestri Ani, iz kojih iščitavamo kakvu sliku ona formira o Americi, Kanadi i njihovom stanovništvu:

Američka porodica je, uglavnom, zatvorena i može se videti samo kad je čovek primljen u njen dom, u njenu sredinu i društvo. (Lozanić-Frotingham, 1970: 12)

U kući imaju samo jednu gostinsku sobu. Meni su hteli da ustupe svoju spavaću sobu, ali ja nisam pristala. Američkom gostoljublju nema kraja. (Lozanić-Frotingham, 1970: 91)

Izgledalo mi je vrlo neobično pojaviti se ovako pravo u nepoznatoj porodici, ali Amerikanci su vrlo prirodni, prema strancima do krajnosti ljubazni i predusretljivi i to ih ni najmanje ne uznemirava. (Lozanić-Frotingham, 1970: 84)

Da se u ovako maloj palanci može naći toliki stepen kulture, to je na mene, zaista, ostavilo duboki utisak. Nego to je jačina ove zemlje. (Lozanić-Frotingham, 1970: 88)

Pri ručku služila nas je jedna Crnkinja. U Americi je rasprostranjen običaj imati crnu posluđu. (Lozanić-Frotingham, 1970: 17)

Američku porodicu Lozanić vidi kao zatvorenu, ali istovremeno ljubaznu i gostoljubivu kada stekne poverenje u gosta. U osnovi domaćinstava u koja ulazi, ona nepogrešivo prepoznaje otiske „starog kraja“, po posuđu koje se koristi, vrsti hrane koja se priprema, i uopšte uzev, običajima koji su

preneti iz matice, najčešće, Engleske. Kao o društvenom fenomenu, piše o posluzi poreklom iz Afrike koju mnogi Amerikanci imaju po kućama.

Ogromna je ova zemlja, sastavljena od ljudi koji u sebi nose rasne i nasledne osobine. Otuda tolikih razlika i raznih reakcija kod pojedinaca. (Lozanić-Frothingham, 1970: 168)

G. Greg je vrsta Amerikanca kakvog sad prvi put srećem. On je ona vrsta čoveka za koga se kaže „self mejd men.“ Vrlo je razborit i pametan. Počeo je karijeru kao mali reporter jednih novina. Danas se nalazi na čelu jednog velikog preduzeća. (Lozanić-Frothingham, 1970: 18)

Možeš slobodno zaključiti da je razgovor bio važan, jer američki poslovni čovek neće nevažnim razgovorima pokloniti toliko vreme. (Lozanić-Frothingham, 1970: 26)

Čim sam ušla u četvrtasti prostrani hotelski hol videla sam tipične poslovne Amerikance – dežmekaste, ćelave, užurbane i razgovorne. U svojoj stalnoj zaposlenosti oni žive intenzivno, sa jedinom mišlju o „svetom poslu“ i jedinom željom – steći što više dolara. (Lozanić-Frothingham, 1970: 256)

Amerikanci imaju tu moć da nekako utonu sasvim u ono što rade. U svoje poslove oni unose sve svoje misli, zdravlje, energiju i vreme. Tako su načinjeni, skovani, pa valjda će se, ako uđu u rat, isto tako ponašati, tj. stoprocentno posvetiti ratnim naporima. (Lozanić-Frothingham, 1970: 140)

Zato svi, kojima sredstva iole dozvoljavaju, beže u brda ili na more. Poslovno ljudi iskorišćuju takozvani vikend, napuštaju grad u petak večer a na posao se vraćaju u ponedeljak jutro. (Lozanić-Frothingham, 1970: 31)

Lozanić se upoznaje sa pojmovima koji su joj u tom trenutku novi, jer još uvek nisu postali deo globalno prihvaćenih društvenih običaja, već su na nivou lokalnih kulturnih modela. Tako nam objašnjava na šta misle Amerikanci kada za nekoga kažu da je *self made man*, i opisuje nam u više navrata primere životnog puta takvog pojedinca koji je visoko vrednovan u američkom društvu. Zatim, sledeći je koncept *vikenda*, koji Lozanić vezuje za poslovne ljude u Njujorku koji petkom odlaze iz grada u potrazi za relaksacijom i prijatnijom klimom. U tom trenutku, vikend za Lozanić predstavlja specifičnost koja nije poznata u Srbiji.

O sadržaju novina u Americi Lozanić navodi:

Nemaš pojma koliko američke novine vole senzaciju. Za nju će žrtvovati i najlepšu istinu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 21) – kaže Lozanić, razočarana očigledno izmišljenim tekstovima kojih je bilo u štampi – Kad pročitam, tako, neku izmišljotinu o meni u novinama, uvek pomislim šta bi moja porodica u Srbiji rekla kad bi to videla u novinama! (Lozanić-Frothingham, 1970: 21)

Ovde svi misle samo na filmske glumce i glumice, prate šta rade, kako žive, kako se provode, kuda putuju i kako se oblače i sve ih ostalo do sitnica neizmerno interesuje. Svaki njihov pokret publika hita da protumači, pridajući mu veliku važnost. (Lozanić-Frothingham, 1970: 274)

U ovdašnjim se novinama jedva može naći po koji telegram s evropskog bojišta, ali će se zato, na najvidnijem mestu, naći slika neke holivudske glumice kao i pojedinosti o njenom najintimnijem životu. To ovdašnji svet interesuje. To traži, čita i o tom diskutuje... (Lozanić-Frothingham, 1970: 140)

Lozanić u svojim izveštajima dotiče i društvene pojave, fenomene koji su već u to vreme, prvih decenija 20. veka postali deo javnog diskursa. U nekoliko navrata ona govori o senzacionalizmu u novinama, i o „žrtvovanju najlepše istine“ zarad tiraža, tvrdeći da je i sama bila predmet neistina u štampi. Ona nam prenosi gorčinu koju oseća usled natpisa u tadašnjoj žutoj štampi, i primećuje veliko interesovanje čitalačke publike za privatni život poznatih ličnosti. Pored toga, članci objavljuvani o Lozanić u novinama *Time* ili *Sun*, koji su u arhivama ovih novina i danas dostupni, predstavljaju je kao humanitarnu radnicu vrednu poštovanja i prenose čitaocima težak položaj Srbije tokom rata.

„Grandiozno“ je utisak koji preovladava u Americi:

Posetila sam sa gospođom Makormik i najveću radnju na svetu, robnu kuću Maršal-Fild. Sva je iznutra bila iskićena velikim američkim zastavama. To čini svake godine na dan 4. jula, dan sticanja američke nezavisnosti. To je najveći nacionalni praznik Amerike. Amerikanci vole sve što je velikih dimenzija. To, valjda, dolazi otuda što im je zemlja tako ogromna. (Lozanić-Frotingham, 1970: 23)

Sinoć smo bili na večeri u obližnjem pomorskom klubu, čiji su članovi samo sopstvenici ovdašnjih imanja. Crnački orkestar svirao je džez sa puno temperamenta i crnačke veselosti, dok se mladež stalno okretala u igri. Mi smo sedeli i posmatrali, jer ja od rata ne igram, niti znam ove moderne igre.

To beše skup vanredno lepih devojaka i žena. Visoke, skladno razvijene, pune gracije, divne plave i kestenjave svilene kose, rumene i bele, odevene u toalete poslednjeg pariskog šika. Starije gospođe, dobro očuvane i negovane, mahom sede, sa savršeno skrojenim haljinama najčešće sivih ili pastelnih boja, okićene biserom, brilijantima i drugim dragim kamenjem, igraju takođe, jer ovde starije dame i gospoda ne znaju šta su to godine. Prijatno je videti ovaj svet kako je mlad u srcu. (Lozanić-Frotingham, 1970: 33)

Pošto Amerika do 1917. nije direktno ušla u rat, tokom prve dve godine boravka Lozanić upoznaje život Amerike u miru: piše o večernjim toaletama mladih i gospođe u godinama, pokazivanju materijalnog blagostanja, i opšteg vedrog duha i naroda koji je „mlad u srcu“.

Poslovni duh Amerikanaca, posvećenost cilju, užurbanost, sklonost ka grandioznom – to su uopšteno osobine koje prema viđenju Jelene Lozanić-Frotingam preovlađuju kod velikog broja Amerikanaca, sa specifičnostima koje odlikuju stanovnike Zapadne i Istočne obale, seoskog i gradskog življa, obrazovanog i manje obrazovanog dela stanovništva, razlika uslovljenih pozicijom na društvenoj lestvici, rasnim razlikama i na posletku, razlikama između žena i muškaraca Amerike.

Moje glavne utiske kako s ovog izleta tako i sa svih mojih putovanja kroz Ameriku mogla bih svesti na sledeće:

U ovoj zemlji sve je osnovano na nekoj širokoj osnovi. I život i posao. Čak je i priroda nedokučiva i nedogledna u svojim proporcijama. Ovde sve uzima velike razmere. Sve se vidi u velikom. Širok je horizont. Polja sa usevima su ogromna i kraja ima nema. Kroz peskovite pustinje satima se putuje železnicom. Šume su neprohodne, guste, bujne. Neke i s proporcijama čitave jedne evropske zemlje. Izvori nafte pretvaraju se poslednjih decenija u čitave reke. Rudnici uglja, bakra, srebra neicrpivi. Zlata ima u neizmernim količinama. Vodena snaga, iz koje se dobija električna struja, iskorišćuje se na najbolji način, pred kojim mi, Evropljani, ostajemo zapanjeni. Jezera su na ovom kontinentu čitava mora. Planine se protežu u nedogled, kako u daljinu tako i u visinu. Isti je slučaj i sa rekama. One su duge,

široke, valovite i divlje. Na kraju, moram opet da pomenem, da nikad u životu nisam videla takve šume, gorde, ponosne i hladovite, guste i bujne, džinovski visoke i nedogledne kao u Oregonu. Po kazivanju domorodaca neke su između 200 i 500 godina stare. (Lozanić-Frothingham, 1970: 282-283)

Među najupečatljivijim utiscima koje Jelena Lozanić-Frotingham deli sa čitaocem su impresije o nesagledivom prostranstvu Amerike. To prostranstvo, prema njenim rečima, utiče na formiranje karaktera Amerikanaca: velike razdaljine Amerikanci žele da premoste brzinom, a brzinu postižu ubrzanim razvojem i primenom svih dostupnih tehničkih dostignuća. Takvi su i u ponašanju: posvećeni cilju, hitri i efikasni. Ove osobine koje ispoljavaju u poslu, Lozanić ističe kao poželjene i u ratu, te da je veoma značajno imati takve saveznike na svojoj strani.

„Melting pot“ koji čini Američko stanovništvo je postigao svoju svrhu da se različiti narodi stope u jedinstvenu naciju, ali u prvim decenijama dvadesetog veka, Lozanić smatra da je on i dalje pun različitih „nijansi“ i „tekstura“ koje doseljenici zadržavaju kao karakteristike donete iz zemlje porekla. Lozanić primećuje kako se u narednim generacijama sjedinjavanje u tom „loncu“ sve uspešnije odvija, i navodi nam primer porodice iz Nemačke u kojoj se odnos prema ulasku Amerike u rat drugačije doživljava od strane dece, generacije rođenih Amerikanki, i roditelja, onih koji su Amerikanci postali dolaskom u ovu zemlju: [gospođa Ronhert] „je Nemica po rođenju i sve vreme rata ostala je verna svojoj postojbini, dok su kćeri rođene Amerikanke i svom su dušom za ovu zemlju“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 258).

O uspešnosti asimilacije narednih generacija Amerikanki i Amerikanaca takođe piše Jelena Dimitrijević u svom viđenju Amerike, posmatrajući ga kao metaforu sudara novog i starog sveta, Amerike i Evrope³⁸. Kako je i Jelena Dimitrijević imala mogućnost da se upozna sa privatnim

³⁸ Mati se odmorila, kći joj je pomogla da ustane i sve tri smo izišle na jednu verandu okrenutu njihovoj i susednoj bašti. U četiri i po služio se čaj: služila ga je misis Flag.

-Mama bi pre mogla bez ručka u podne nego bez čaja po podne. Jer, vi se sećate da je moja mati Engleskinja. U svojoj petnaestoj godini napustila je, s roditeljima, Englesku, i, eto, ostala je Engleskinja i pošto su prošle od tada sedamdeset i dve godine; i biće Engleskinja i pri umiranju.

Ja sam ovu kćerinu konstataciju, ili refleksiju, primila sasvim obično, i držala sam da u njoj nema ničega uvredljivog za mater; ali mati nekako čudno izgovori:

-Da, ja sam Engleskinja i bila, i jesam, i biću, i zbog toga sam ponosita.

-Ali ja se, mama, ne stidim što sam Amerikanka – odgovori kći i visoko podiže glavu.

I zapodenu se jedan ne baš prijatan razgovor između matere i kćeri. Mati se revoltirala što su Amerikanci oborili i spalili englesku zastavu, u Vašingtonu, revoltirala se tako kao da je taj događaj juče bio, da je sasvim svež. Kći je govorila kako Englezi imaju ambiciju da pretvore čitavu Zemljinu kuglu u svoju imperiju. Majka govori mirno, kći temperamentno. Ja sam ćutala i slušala i sve više dolazila do uverenja da ovo nije sukob između matere, koja silno voli svoju kćer, i kćeri koja mater neguje kao dete; daje joj najlepšu sobu; sprema joj čaj po njenom ukusu i služi joj ga tačno za sekundu u doba dana kad je ona navikla da ga pije; zahvaljuje joj na vaspitanju „majke-puritanke“ ili „majke-Engleskinje iz Viktorijinog doba“; blagodari Bogu što je hteo da ovoj materi ona bude kći; i ponosi se što je ova majka njena majka. Da, dolazim, to jest došla sam do potpunog ubeđenja, ne u Londonu – jer tamo se u hotelu nisu vodili ovakvi razgovori – nego u Broktonu, u njihovom domu, da je ovo sukob ne dveju žena, matere i kćeri; ne dvaju naroda, engleskog i američkog; ne dveju rasa, jer su jedna rasa, već dva kontinenta, ili, bolje reći, tačnije – dva sveta: Starog i Novog. Kao stari i mladi ljudi, tako Stari i Novi svet – ne razumeju se. Prvi je ponosit sa svojih tradicija; drugi je ohol sa svoje mladosti. (Dimitrijević, 2019: 410-411)

životima svojih domaćina, značajne su korelacije između utisaka Lozanić i Dimitrijević koje možemo utvrditi kao čvorišta u okviru sociolingvističke narativne mreže kojom povezujemo Ameriku opisivanu u ovim primerima.

6.3.3. Amerika i Srbija: razlike i sličnosti u navikama, klimi, prirodi, religiji

Kulturološke i ostale razlike, ali i sličnosti od posebne su važnosti za autorku Lozanić-Frotingam. Ona uočava sličnosti u vođenju domaćinstva, „ženskim poslovima“, čuvanju escajga, ali sa druge strane različitosti, npr. samostalnosti u kojoj mlade Amerikanke uživaju, bučnom iskazivanju emocija i velikoj otvorenosti ljudi.

Mene, u ovim malim mestima Amerike, najviše interesuje svet i način života Amerikanaca... Ne prestajem da proučavam ovaj život po privatnim kućama u unutrašnjosti Amerike. Ovaj me način života donekle podseća na naše varoši u unutrašnjosti. Kao i kod nas, tako i ovde, domaćice vode brigu o kući, o čistoći i urednosti. Isto su tako odlične domaćice. Svemu poklanjaju pažnju i o svemu se staraju. (Lozanić-Frotingham, 1970: 90)

U ovoj zemlji je običaj da mlade devojke izlaze u društvo bez svojih roditelja, ali, razume se, na svim balovima i sastancima imaju svoje pratilje. Agnes se nije mogla dovoljno da načudi kad sam joj kazala kako sam ja uvek odlazila na balove s majkom, a ponekad, pođe i otac. (Lozanić-Frotingham, 1970: 13)

Iako je zvanični gost na jednom skupu, prilazi joj policajac i ozbiljno naredi da skine šešir, jer je tu zabranjeno igrati s šeširom na glavi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 19)

Ja sam govorila o Srbiji oko pola sata, no ne mogu reći da me je sredina naročito inspirisala. Čudna je stvar kako su ljudi iste profesije svuda u svetu skoro istog ophođenja, mentaliteta i interesa. (Lozanić-Frotingham, 1970: 286)

Američki vojnici počinju sad da se vraćaju iz Evrope. Masa sveta im ide u susret brodicima, motornim čamcima, jedrilicama, čamcima na vesla i svačim što može da plovi da bi ih pozdravila dobrodošlicom. Po Njujorku sirene stalno pište. Pitam se zašto je ovde potrebno radost pretvarati u paklenu larmu? (Lozanić-Frotingham, 1970: 240)

Jedan skup organizovali su Česi, i njena drugarica Amerikanka silno se čudila običaju da se pivo pije pred ponoć. (Lozanić-Frotingham, 1970: 20)

Probudilo me je potmulo hukanje buljine. Docnije čuh kao neku škripu kola negde daleko. Sutradan mi rekoše da su to stari žapci što noću krekeću, jer ovde u blizini nema ni puteva ni kola. Nisam ih mogla uveriti da je kreketanje naših dunavskih „slavuja“ drukčije od američkih. (Lozanić-Frotingham, 1970: 30)

Ovaj je kraj čuven sa svojih kalifornijskih šljiva, ali meni se čini, da su, po ukusu, ispod naših mačvanskih. (Lozanić-Frotingham, 1970: 143)

Izgleda, zaista, da ja moram da osetim Njujoršku vrućinu. Novine svakodnevno objavljuju koliko se njih razbolelo, a koliko od sunčanice umrlo. Ove se vrućine potpuno razlikuju od naših. Kod nas je vazduh topal ali suv, dok je ovde, pored toplote, i tropska vlaga, usled koje se jedva diše. Zapara je užasna. Kad naiđu oblaci čovek se obraduje. Pomisli: hvala Bogu, pašće kiša i doneće osveženje. Ali tek posle kiše nastaje pakao. Ima se utisak kao da je čovek upao u kotao pun vrele pare i samo brekće i guši se kao težak bolesnik. (Lozanić-Frothingham, 1970: 31)

Život u kampu znači život pod šatorom. To je specijalan način američkog letovanja, kod nas u Evropi potpuno nepoznat. (Lozanić-Frothingham, 1970: 226)

Veče je bilo blago, tiho, bez najmanjeg povetarca. Veče kada se miris cveća širi po vazduhu, kada pesnici izlivaju svoja osećanja u divne stihove, kada mlad svet doživljuje svoje romanse. Ovo me je veče podsetilo na julske večeri našeg srpskog podneblja. Ova promena, posle hladnih kalifornijskih noći, bila nam je neiskazano prijatna. (Lozanić-Frothingham, 1970: 278)

Razgovarajući sa drugaricom i saradnicom Fani, zaključuje:

Vrlo je interesantno kako ona i ja, iako iz različitih zemalja i toliko udaljenih jedna od druge, potičemo iz sličnih porodica, zbog čega se, svakako, tako odlično razumemo. Fani je vrlo otmena duša, a srce ima neiskazano dobro. Ona je svršila Smit Koledž. Vrlo je inteligentna. Mnogo stvari zna. Energična je i odlučna, okretna i vredna. Njena logika je zdrava. U svojim manirima je odsečna, bez ustezanja. Velika je patriotkinja. Do krajnosti časna. Što rekli Anglo-Saksonci „skroz i skroz ima plave krvi.“ Svoje detinjstvo i mladost provela je na Bermudi, gde njeni roditelji imaju imanje. Tamo je stekla tesne veze s Englezima. Otac joj je bio general i učestvovao u ratu između Juga i Severa Amerike. Po tom se razboleo zbog čega su se nastanili pod tim blagim podnebljem koje mu je prijalo. Njena mati je rođena Hejs, a njen ujak je bio predsednik Sjedinjenih Država, a svadba joj je bila u Vašingtonu i ona se izvela iz „Bele kuće“. (Lozanić-Frothingham, 1970: 52)

Priđoše mi tri Slovaka sveštenika; jedan katolik, jedan protestant, a treći pravoslavni. Sva su trojica odlični prijatelji, kako mi rekoše. (Lozanić-Frothingham, 1970: 85)

Iako sam ja pravoslavne vere, ova protestantska crkva „Kongrešional“ sekta, dozvoljava i pripadnicima drugih vera da se u njoj mogu pričestiti i to bez prethodnog posta. Sveštenik blagoslovi naporu i vino i zatim ih razdaje vernicima. Nafora se pojede a vino se pije iz malih, posebnih srebrnih čašica. Ali kako u Americi vlada „suv režim“³⁹ (zabrana alkoholnih pića), to se umesto vina daje sok od grožđa. (Lozanić-Frothingham, 1970: 300)

Moji su domaćini prezbiterijanci, kao što je većina Amerikanaca škotskog porekla. Za mene je već i sama prezbiterijanska crkva hladna, a i sam način sveštenikovog

³⁹ Godina 1920. je godina početka prohibicije u Americi, kada je na teritoriji čitave države počeo da se sprovodi akt o zabrani proizvodnje, prodaje i konzumiranja alkoholnih pića.

govora nije mi se dopao. U njemu nije bilo ničeg ni prirodnog ni iskrenog. (Lozanić-Frothingham, 1970: 117)

Lankaster je malo mesto. Nema više od 3.000 stanovnika. Ovde sam se osećala kao da sam hiljadama i hiljadama milja udaljena od svake civilizacije, pogotovo od ratnih vesti. (Lozanić-Frothingham, 1970: 91)

U ovoj okolini izrađuje se u velikim količinama hartija. Ceo je svet zaposlen u toj industriji. Ni o čemu se drugom ne govori do o izradi hartije. Čudila sam se kako se misao može stalno da usredsredi na isti predmet. Njih ništa drugo, reklo bi se, ne interesuje. Čak ni stvari koje se zbivaju u samoj Americi. O ratu u Evropi kao da pojma nemaju. (Lozanić-Frothingham, 1970: 92)

Vodili su me da mi pokažu njihove „znamenitosti“. Pokazali su mi njihovu najveću robnu kuću koju smo posetili. Kad čovek dođe u Kanadu, ili Sjedinjene Države, onda ga obično vode da mu pokažu radnje, banke ili oblakodere. Kod nas, pak, u Evropi, strancu se pokazuju stare crkve, manastiri ili kuće, neki stari most, muzeji ili galerija slika. (Lozanić-Frothingham, 1970: 74)

U Glen Kovu prođosmo pored „Kauntri kluba“, gde ću ja idućeg petka održati predavanje. Puno sveta. Neki igraju golf, neki tenis, neki plivaju u basenu, neki uživaju na terasi uz čaj i razgovor. Bezbrizan i srećan svet. U kakvom duševnom spokojstvu oni žive, a iz kakve sam grozote ja ovamo došla. Iz tužnog Niša gde tifus svakodnevno nemilosrdno kosi toliki svet. Posmatram sve ovo i mislim kako bismo i mi sve ovo imali kad bi nam se omogućilo da se u miru razvijamo, škole podižemo, univerzitetska znanja da stičemo. Na žalost, pred nama su dve džinovske prepreke, dva velika neprijatelja, Turska i Austro-Ugarska. S prvom smo se obračunali, ali posle koliko vekova? I drugu će stići slična sudbina. (Lozanić-Frothingham, 1970: 33)

Dugo sam u tim trenucima mislila na provaliju između nesrećne Evrope i vesele Amerike. Pitala sam se da li Amerikanci mogu, uopšte, da zamisle šta se tamo daleko dešava? Mogu li da shvate kakva je, na primer, beda i nevolja u našoj zemlji? Nego, nije ni lako za njih sve to zamisliti i razumeti. (Lozanić-Frothingham, 1970: 33)

Razlike između Srbije i Amerike Lozanić uočava čak i u načinu na koji se oglašavaju životinje ili kakav je ukus voća. Klimu je iskusila u svim varijetetima: od njujorške žege do kanadskih snegova koji parališu saobraćaj, dok blagost jedne julske večeri u Srbiji prepoznaje u kalifornijskoj noći. Upoznala se sa kampovanjem, običajima drugih veroispovesti, ali i potrošačkim mentalitetom koji zabavu nalazi u obilascima tržnih centara. Autorka ukazuje na razlike, a sa naročitim elanom ističe sličnosti. Posebno je interesantna paralela koju povlači kroz životnu priču svoje drugarice Fani, prepoznajući u tom opisu i sebe samu. Najbolniji trenuci su joj oštar rascep između američke bezbrižnosti u kojoj uživaju stanovnici neometani u svojoj svakodnevici naspram tuge i jada Evrope iz koje je ona došla. Autorka pokazuje razumevanje za povremenu neosetljivost svojih domaćina jer je svesna da je teško pojmiti šta se dešava u dalekoj zemlji koja im je potpuno nepoznata.

6.3.4. Zapažanja Jelene Lozanić-Frotingam o ekonomskom stanju, radu prosečnog građanina, raslojenosti društva u Americi

Tzv. Progresivna era u Americi, 1900–1917 bila je obeležena pokretima koji su preispitali postojeće društveno ustrojstvo po pitanju obrazovanja, uslova rada, ali i rasnih, etničkih i rodnih odnosa. Na političkoj sceni sve su značajniji efekti lobiranja i demonstracija, a reforme su počinjale na lokalnom nivou. Industrijalizacija i urbanizacija duboko su potresale dotadašnji individualizam pojedinca i dovodili do sve učestalijeg udruživanja i organizovanja građana. (Goldfield et al., 2002: 398)

Draga moja Ana, ovo moje pismo iz Pitsburga daće ti približan prosek većine ogromnih, naročito industrijskih gradova Amerike. Daće ti sliku rada i uspeha ovog dinamičkog i energičnog sveta koji je sve to stvorio u vremenu od sto pedeset godina. (Lozanić-Frotingham, 1970: 121)

Predavanje koje sam održala u kući mojih domaćina [Pitsburg] bilo je pravi fjasko. Moji su domaćini poslali preko sto pozivnica a došlo je svega sedam osoba. Eto šta znači ovde nemanje društvenog položaja... Otišla sam jednog dana u čuvenu Vudland aveniju da učinim posetu gospođi Re kod koje je jedno moje predavanje predviđeno. Tu stanuje sama tzv. aristokratija Pitsburga. To je, naravno, novčana aristokratija, jer se ovde ni najotmenije, ni najstarije porodice ne bi računale ni u šta – bez novca. Videla sam po gospođi Kingzberi, kod koje stanujem, kako ona ovaj svet sa Vudlanda smatra nekim višim božjim bićima i kako neizmerno teži da s njim dođe u bliže veze. Oni, međutim, nisu hteli da je udostoje ni pozivom na ručak ni pozivom na moje predavanje. Ona je duboko uvređena i meni je istinski žao i vrlo neprijatno što su, u ovim prilikama, uzeli takav stav prema njoj. Ali oni su „snobovi“ a ona ne pripada njihovoj društvenoj klasi i, sledstveno tome, nema joj mesta kod njih. (Lozanić-Frotingham, 1970: 119-120).

Videla sam dosad razne društvene slojeve i razne vrste ljudi, ali ovo je prvi put da vidim u Americi ovakav svet kao ovaj ovde. Izgleda kao da su se svi juče obogatili. Za mene je to nešto sasvim novo. (Lozanić-Frotingham, 1970: 141)

Imućan svet, a kako novac donosi sobom i društveni ugled, to ovaj svet u Čikagu vrši veliki javni uticaj. Ovde novac igra neospornu veliku ulogu. Ko je bogat odmah je i ugledan i uticajna ličnost u mestu u kome živi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 260)

Evo me već tri dana u Meinu, među ovim simpatičnim, čestitim i poštenim građanima Sjedinjenih Država. (Lozanić-Frotingham, 1970: 37)

Hoću nešto da ti napišem o stanovnicima državnice Mein, koja je poznata sa svog konzervatizma. Ovde je većina republikanska. Svet je čist, hrabar, radan ali siromašan. Siromašan je zemljoradnik, jer je zemlja neplodna, siromašan je i ribar, jer je zarada mala. Mnoge farmerske porodice ostavljaju zemlju i traže bolju zaradu. Jedino dobro uspeva krompir. Odlični su i morski rakovi ali ih odmah šalju na tržišta Bostona i Njujorka. Farmer je, inače, visok, koštunjav, religiozan. Na varošane i došljake gleda s nepoverenjem. Prema strancima je, međutim, predusretljiv i gotov da im se nađe pri ruci. (Lozanić-Frotingham, 1970: 43)

U ovim malim mestima osećam se tako daleko od Evrope i od rata. Nikad ne čujem svet da govori o ratu, već samo o radu, zaradi, prodaji i poslovima uopšte. (Lozanić-Frothingham, 1970: 90)

Sledi opis ranča na Srednjem zapadu i još o razlikama istoka i zapada Amerike:

Svet na Zapadu je, na primer, jakog demokratskog duha, širokih liberalnih pogleda, lako prima novine. Njegov način ophođenja je prirodan, nesputan ceremonijama a na Istok Amerike gleda ne gleda baš sa mnogo simpatija. Svet je gord, smatra sebe naprednijim, progresivnijim od sveta na Istoku. (Lozanić-Frothingham, 1970: 131)

Amerikanci sa Tihog okeana daleko su od Evrope. Njih više interesuju Japanci, jer se, ovde, njih boje. Njima je, isto tako, daleko bliže pitanje Azije i azijskih zemalja i problema nego pitanje Evrope i evropskih problema. (Lozanić-Frothingham, 1970: 140)

Porodica Sojer nastanila se u ove krajeve pre dvesta godina, a već čitav vek živi na ovoj farmi. To su stare porodice „Nove Engleske“ koje su, tako reći, i tvorci ove zemlje, stožer i temelj ovog velikog naroda. Iz Engleske su ponele sobom kulturu, vrednoću, religiju, moral i visoku savesnost u radu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 90)

Njujorški život je stalno ispunjen poslom, sastancima, planovima, utiscima i uzbuđenjima. (Lozanić-Frothingham, 1970: 296)

Tokom te šetnje ta mlada inteligentna žena [gospođa Smit] izložila mi je, u glavnim crtama, razliku između Zapada i Istoka Amerike. Jasno je istakla da je svet na Zapadu daleko liberalniji i šireg duhovnog horizonta no na Istoku. Podvukla je stoga i činjenicu da je za čoveka, koji je živeo na Zapadu, daleko teže da se prilagodi životu na Istoku, gde je svet više vezan društvenim konvencijama, a i zastarelijih je pogleda. (Lozanić-Frothingham, 1970: 126)

Šetajući tuda i razmišljajući o tom svetu koji u tim palatama živi, o njegovom fabuloznom bogatstvu, luksuzu i shvatanju života, nisam uspela da se snađem mentalno. Moja pamet nije mogla ni izdaleka da priđe mentalitetu ovog sveta. Teško mi je da ga razumem. (Lozanić-Frothingham, 1970: 178)

Morale smo da prođemo kroz najsiromašniji deo Njujorka [Harlem], što bi se u Beogradu zvalo „Jatagan-mala“. Slika je nezaboravno žalosna. Hiljade ljudi, žena i dece sede pred kućama, napola odeveni, u nekoj paklenoj larmi, usred gomile voćnih otpadaka, prljave hartije i raznog drugog đubreta. Zadah od te nečistoće i tog silnog ljudstva, koje je izišlo iz svojih stanova da se nadiše vazduha, baca strašnu senku na ovaj bogati grad. Prosto je čudo kako svet pod ovakvim prilikama živi. (Lozanić-Frothingham, 1970: 175)

Lozanić-Frotingam ukazuje na društveni položaj kao izuzetno važan činilac života u Sjedinjenim Američkim Državama. Viši društveni sloj je uslovljen posedovanjem novčanih sredstava, jer čak „ni najotmenije, ni najstarije porodice ne bi se računale ni u šta – bez novca“. Zato ih Lozanić-Frotingam naziva *novčanom* aristokratijom, istovremeno se čudeći kako je moguće za tako kratko vreme steći veliko bogatstvo. Raslojenost američkog društva po finansijskoj osnovi ona navodi i kroz druge primere, prolazeći kroz sirotinjski kraj (sadašnji Bronks) ili u situacijama kada se pokazuje da se društvene klase međusobno ne mešaju, ne druže – ne prihvataju pozive na ručak, posete i slično. Novac u Americi, prema Jeleni Lozanić-Frotingam, donosi društveni ugled i uticaj. Istu situaciju susrela je i u Kanadi:

Tog večera sam se pitala zašto ljudi koji nemaju isti položaj pozivaju ljude daleko većeg položaja, jer se na licima ovih gordih engleskih aristokrata očigledno primećivao sarkazam i prezir. Kod mene je to izazvalo osećanje sažaljenja prema našim domaćinima. Pitala sam se zašto dozvoljavaju da ih tako ponižavaju, zašto se ne drže svojih prijatelja, svog društva u kome bi se osećali daleko srećnijim. Ali, eto, puste ljudske ambicije i želja za višim. (Lozanić-Frothingam, 1970: 65-66)

Siromašno stanovništvo, npr. Mejna, koje radi u neprofitabilnim delatnostima (ribarstvo, zemljoradnja u neplodnom kraju i sl.) opisuje kao pošteno i radno, religiozno, nepoverljivo prema verovatno iskustveno „poznatima“ – varošanima i došljacima, dok je prema strancima predusretljiv. I pored toga što je narod vredan, ne uspeva zbog siromaštva i ograničenosti resursa da se izdigne sa dna društvene lestvice.

Izrazite društvene razlike uočava između zapada i istoka Amerike, i o njima se informiše i kod samih Amerikanaca. Stanovnici Zapadne obale smatraju da ih krasi demokratski duh, liberalni pogledi na svet, inovatorski pristup i uopšteno, smatraju sebe naprednijim od istoka države. Istok Amerike doživljavaju kao konzervativan i zastarelijih pogleda na svet;

Taj se svet čak oseća daleko i od istočne obale Sjedinjenih Država. To mi je i jedna gospođa iskreno potvrdila, pri čemu je dodala, što me je vrlo iznenadilo: „Ova je zemlja isuviše velika“. Ona ne shvata da baš veličina, sloga i jedinstvo čine snagu. Rekla je i ovo: „Mi ovde imamo jedne interese, oni na Istoku druge, što dovodi do podvojenosti mišljenja u zemlji“. (Lozanić-Frothingam, 1970: 148)

6.4. Diskurs Jelene Lozanić-Frotingam o Indijancima i Afro-Amerikancima

Prolazeći kroz Nju Meksiko, Lozanić-Frotingam piše o Indijancima. Iako i sama napominje „Ovaj moj opis Indijanaca je tako bled i površan kao i ovaj pogled sa prozora našeg voza koji preleće njihovu ravnici“ (Lozanić-Frothingam, 1970: 133) dalje navodi: „Žene su tako debele, tako neinteligentnih očiju i bez izraza kao da nisu božja stvorenja“ (Lozanić-Frothingam, 1970: 133). Epiteti kojima opisuje Indijance kao što su *prljavo*, *neuređeno*, *sirotinja* i *divljaštvo*, žene *debele* i *neinteligentne*, odražavaju diskurs opresije koji se u Sjedinjenim Državama javljao kako u institucijama, tako i u svakodnevnom govoru, a čiji je cilj opravdavanje uzimanja zemlje od prvobitnih naseljenika i zatvaranja Indijanaca u rezervate. Lozanić-Frotingam navodi kako je čula o svireposti plemena i, kako joj je rečeno, nemogućnosti njihovog uklapanja u civilizacijske tokove usled njihove primitivnosti i praznoverica. Ova njena zapažanja zasnovana su na diskursu kojim su Indijanci etiketirani kao niža rasa: „Sa društveno funkcionalne tačke gledišta, „rasa“ je društvena konstrukcija. S jedne strane, korišćena je kao legitimno ideološko sredstvo za ugnjetavanje i eksploataciju određenih društvenih grupa i da im se uskrati pristup materijalnim, kulturnim i političkim resursima, radu, socijalnim uslugama, stanovanju i političkim pravima“ (Wodak & Reisigl, 2001: 373). Sve što je Lozanić-Frotingam navela o Indijancima primer je opresivnog diskursa koji jedan hegemon promovise zarad održanja postojećeg stanja potčinjenog položaja Drugog. Lozanić-Frotingam prenosi šta je čula, ali i sama upada u zamku zaključivanja na osnovu letimičnog pogleda kroz prozor. Ipak, svesna je da su njeni navodi površni sudovi, i u nastavku ocene Indijanaca nudi iznenađujući podatak: „...Amerikanci koji u svojim žilama imaju nešto indijanske krvi, uvek to ističu s puno ponosa. Naprotiv, nikad nisam čula da se i jedan Amerikanac

pohvalio da u sebi ima crnačke krvi“ (Lozanić-Frothingam, 1970: 133). Osim negativnih, ona naglašava da Indijanci imaju i pozitivnih osobina a to su hrabrost, gordost, karakter i poštenje.

Ne možemo da se ne zapitamo kakav će biti njen susret sa Afro-Amerikancima, i da li je podlegla određenom diskursu kada je ova rasa u pitanju. Ona pominje jednog Crnca, nosača iz voza, koji se interesuje za nju i njen rad i koji komentariše: „To je tako lepo od vas što činite za svoj narod koji je u nevolji“ (Lozanić-Frothingam, 1970: 134). Lozanić-Frotingam na osnovu ovog susreta primećuje da je on „Dobar čovek, dobre naravi, što je opšta odlika Crnaca, hoće svakom dragovoljno da se nađe na usluzi“ (Lozanić-Frothingam, 1970: 134). Dakle, Lozanić-Frotingam uopštava svoj sud o jednom pripadniku određene grupe i prenosi ga na celu grupu; „...što je opšta odlika Crnaca“. Ne znamo da li je mišljenje oformila na osnovu nekih ranijih susreta sa njima, ali o tome nije bilo pomena. Na kraju, ona povlači paralelu:

Dok je on govorio, ja sam ga posmatrala i upoređivala s Indijancima. Koliko Crnac izgleda daleko kulturniji i civilizovaniji, i po svom govoru i po svom načinu ophođenja, od Indijanaca, mada su i Crnci još umno nerazvijeni, nezreli kao deca i zato ne mogu stati uporedo sa belim čovekom. Ubeđena sam da će se Crnci razviti i intelektualno i moralno samo ako im se za to pruži mogućnost. (Lozanić-Frothingam, 1970: 134)

Ovakav zaključak je interesantan za tumačenje. Stav koji je iskazala podrazumeva stereotipne tvrdnje o Indijancima kao „necivilizovanim, divljacima bez budućnosti, koji su izvan društva i istorije“ (Bosmajian, 1983: 67) i one su odraz vremena u kom živi i diskursa koji je zatekla na mestu na kom se našla; kao i stereotipa koji su globalno prisutni o Indijancima i Crncima, a koji ih svrstavaju u marginalizovane grupe lišene osnovnih ljudskih vrednosti. Svakako da taj stav nije bio samo njen lični, baziran na pogledu kroz prozor iz voza. Indijanci kao „drugi“ su predstavljani kao alkoholičari, nesposobni da se brinu o sebi, problematični, nesposobni da bilo šta nauče. Diskurs o Afro-Amerikancima nije se mnogo razlikovao: oni su tretirani kao deca, bez prava koja uživaju punoletni beli muškarci. Ono što je Afro-Amerikancima dalo izvesnu prednost nad Indijancima tokom ratnih godina, je činjenica da su se prijavljivali za odlazak na front, a Afro-Amerikanke za mesta bolničarki. Jensen navodi da je „obojenim“ ženama bilo jednostavnije da se prijave za rad na tlu Evrope, mimo američke vojske, upravo zbog rasnih i rodnih predrasuda. (Jensen, 2008: 87-88)

Iako i za Afro-Amerikance navodi degradirajuće komentare, Lozanić-Frotingam pravi jasnu distinkciju između ova dva različita predstavnika drugosti u Americi: za Crnca, ona predviđa drugačiju budućnost, mogućnost razvoja ukoliko bi neko preuzeo prosvetiteljsku ulogu nad njima; veru u njihov razvoj i napredak. Ona pohvaljuje razum jednog Crnca sa kojim je razgovarala u vozu, koji je pokazao interesovanje za njen humanitarni rad. Nasuprot tome, za Indijance smatra da „ne mogu stajati naporedo sa belim čovekom“. Indijanci, navodi Lozanić-Frotingam, nemaju tu mogućnost, jer kao da i nisu „Božja stvorenja.“ Ove predrasude Lozanić-Frotingam je usvojila prihvatajući kognitivni kulturni model koji je u tadašnjoj Americi bio preovladavajući u odnosu prema Indijancima: „modeli koji oblikuju... društvenu stvarnost i utiču na ponašanje većine, ili svih članova date zajednice“ (Filipović, 2018a: 20). Prema van Dijk, predrasuda „nije samo karakteristika individualnih verovanja ili emocija o društvenim grupama, već zajednički oblik društvenog predstavljanja članova određene grupe, stečen tokom procesa socijalizacije i transformisan i odigran u društvenoj komunikaciji i interakciji“ (van Dijk 1984: 13). Bez obzira što je Lozanić-Frotingam samo privremeno u Americi, ona je u svojevrsnom procesu socijalizacije u američko društvo, te usvaja kulturne modele koje zatiče, a zatim ih inkorporira u sopstveni diskurs.

Kanadske Indijance, međutim, Lozanić-Frotingam doživljava drugačije: „Za mene su kanadski Indijanci, bar po onom što sam videla, civilizovani ljudi kad ih uporedim s Indijancima koje sam videla u Arizoni“ (Lozanić-Frotingam, 1970: 185). Ona navodi primere njihove

prilagođenosti civilizaciji koja se ogleda u uređenju doma, urednom nošenju, pristojnom ponašanju, pa i znanju engleskog jezika. Četrnaest kanadskih Indijanaca čak se prijavilo u kanadsku vojsku i nalaze se na francuskom frontu. Ovu razliku potom ona objašnjava vremenskom distancom od vremena kanadskih pionira i tadašnje necivilizovanosti Indijanaca. Izvesni gospodin Braun joj pripoveda o teškoćama osvajanja Kanade i svireposti Indijanaca koji bi „Za viski prodali i ženu i decu“, ali Lozanić-Frotingam zaključuje da „Danas toga više nema“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 188).

Diskurs kojim Lozanić-Frotingam predstavlja Indijance u Americi je primer odnosa između jezika i viđenja sveta iz perspektive većinskog, belog, muškog predstavnika anglo-saksonskog protestantskog osvajača nove teritorije, koji se oseća superiornim u odnosu na domorodačko stanovništvo. Ova perspektiva Indijanca klasifikuje kao identitetski drugačijeg, kao poraženog Drugog. Možemo da zaključimo da Jelena Lozanić-Frotingam formira svoje stavove prema takvoj kolektivnoj ideologiji drugosti, pri čemu vrši „racionalizaciju i opravdanje diskriminatornih radnji protiv manjinskih grupa“ (van Dijk 1984: 13). Međutim, ona te stavove ublažava kada se suoči sa prvim koracima emancipacije, pa makar ona bila u samom svom začetku.

6.5. Neka zapažanja Jelene Lozanić-Frotingam o Kanadi

Na svom proputovanju, Jelena Lozanić-Frotingam nije samo upoznavala druge narode, već je uspevala da ih poredi, da povlači paralele i donosi zaključke o poreklu razlika na koje je nailazila:

Kanada vs. Amerika: Otkako sam ovde, stalno i nehотиčno upoređujem Kanađane s Amerikancima. Iako ta dva naroda žive na istom kontinentu, oni su potpuno različiti po temperamentu, vaspitanju i načinu života. Kanađani su čisti Anglo-Saksonci, osim kanađanskih Francuza, dok u Americi postoji velika mešavina rasa. Kanađani su tihi, umerenih pokreta, obavljaju poslove bez spoljne emocije, isto kao Englezi. Nikad ne žele da pokažu svoje unutrašnje uzbuđenje niti jačom intonacijom glasa niti gestovima ruke. Govore tihim glasom, izgovarajuće rečenice sa vrha usana, dok ih Amerikanci roljaju i kroz grlo, i kroz nos. Amerikanci su i živog temperamenta, uzbuđljivog, dinamičnog. Sve rade sa velikim oduševljenjem, brzo, sa larmom, vikom. Troše svoj organizam. Ne štede svoju snagu. (Lozanić-Frotingham, 1970: 288)

Kanađani me podsećaju na njihovu braću iz Velike Britanije, ma koliko ih ovi gledali sa visine. Uzalud, Kanađani su slični Englezima i po svom tihom načinu ophođenja u društvu, i po načinu života u kućama i po načinu udešavanja i nameštanja svojih domova. Čak je i kanadska kujna slična engleskoj, kako po ukusu tako i po izboru jela. Samo ponašanje kelnera prema gostima je zvanično, ukočeno, snishodljivo. Kelneri izbegavaju svaku familijarnost prema gostima. U Sjedinjenim Državama, međutim, vlada, mislim, daleko veća društvena jednakost. Kao kod nas u Srbiji. Naš svet, čak i kad bi hteo, ne bi umeo da se stavi u takav potčinjen položaj. Iz tog razloga ja ne razumem tu takozvanu demokratiju u Engleskoj. (Lozanić-Frotingham, 1970: 288)

Bile smo do „Rido Hola“, sedišta guvernera Kanade, da se upišemo u knjigu. Ovde odmah osetih da nisam u republici već u monarhiji, u kojoj se pazi strogo na etiketu i protokol. (Lozanić-Frotingham, 1970: 55)

Na jednom velikom skveru stoji vagon okićen raznovrsnim zastavama i plakatama, kojima se mladići pozivaju u vojsku. „Svi u vojsku, prva stanica Berlin“. Kanada je već dala dosta vojske. To je hrabar narod i odan je Velikoj Britaniji, svojoj „matici“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 73)

Interesovanje za Srbiju i pomoć koju su joj darovali, Jelena Lozanić-Frotingam je izuzetno cenila i naglašavala u utiscima o Kanadi.

Kanada se sada živo interesuje za Srbiju. To dolazi verovatno otuda što se britanske trupe nalaze na Balkanu zbog čega se i o nama dosta piše u novinama. (Lozanić-Frotingham, 1970: 74)

Svet je bio van sebe i pljeskanju nije bilo kraja. Ne znam da li su ikad činjene takve ovacije Srbiji. (Lozanić-Frotingham, 1970: 77)

Težak je bio ovaj moj put po Kanadi. Pravi čergarski život. Iz mesta u mesto, od kuće do kuće, od jedne nepoznate porodice do druge, sa jednog voza u drugi. To je, kraj svega, bio ne samo koristan, već i interesantan put, susret sa tim nama nepoznatim, dalekim svetom.

Doživeti da guverner velike provincije od 6.000.000 stanovnika naređuje prikupljanje priloga za našu decu, u celoj provinciji i svim školama.

Naići na relativno malo mesto u kome je od samog početka rata osnovan Odbor za pomoć Srbiji i koji je u tu svrhu već skupio 25.000 dolara!

Videti kako devojčice u školi šiju jorgane za osiroтели srpski narod.

Dolaziti u dodir s intelektualcima, u većim mestima, koji još od samog početka rata čitaju sve što je u vezi sa Srbijom i traže knjige o njoj na engleskom jeziku.

Sve su to snažni, uzbudljivi, nezaboravni utisci!

Ali najdirljiviji utisak koji sam ponela odavde je onaj sasvim neočekivani interes i saosećanje sa nama u onim malim, dalekim, zabačenim i usamljenim mestima nenaseljene, velike i daleke Kanade.

Koliko sam im svima zahvalna! (Lozanić-Frotingham, 1970: 199-200)

Smešno je, ali u ovom kraju Kanađani imaju čudan naglasak, koji me podseća na naglasak naših Banaćana. Rekla bih da Kanađani nisu zadovoljni držanjem Amerike u ovom ratu. Ljute se što ona ne ulazi u rat da pomogne saveznicima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 79)

Evo me opet u Kanadi. Ovo je moja četvrta poseta ovoj naprednoj zemlji. Zemlji velike budućnosti. (Lozanić-Frotingham, 1970: 287)

Jelena Lozanić-Frotingam posetila je Kanadu četiri puta u periodu 1915–1920. godine. Ona iskazuje divljenje prema prostranstvu i prirodi ove zemlje, naglašava kakva je klima, porodični život, i sa koliko altruizma su se Kanađani odazvali njenim pozivima za pomoć Srbiji. Zapažanja o ovoj državi imaju i političkih konotacija. Lozanić-Frotingam navodi da su Kanađani u pravom smislu reči monarhisti, kao i da su po brojnim obeležjima veoma slični Englezima. Zamera im krutost i potčinjenost u odnosu na maticu, i poredi ih sa stanovnicima SAD-a: društvenu jednakost koju je videla u Americi, a koju stavlja u istu ravan sa onom u Srbiji, u Kanadi nije zatekla; ona prepoznaje ne samo razlike u izgovoru između Kanađana i Amerikanaca, već i čitav spektar ponašanja koje je prema njenom mišljenju, tipično anglo-saksonsko kod Kanađana.

6.6. Jelena Lozanić-Frotingam o sebi

Kroz diskurzivnu praksu Jelene Lozanić-Frotingam otkrivamo ne samo kako ona doživljava druge, već i kako doživljava sebe samu. Pišući o iskustvu interakcije u novoj zemlji, sa nepoznatim ljudima, Lozanić-Frotingam sastavlja sliku o sopstvenom identitetu uz svest o sopstvenoj agentivnosti, otkrivajući čitaocu svoje karakteristike, uverenja, vrline, strahove, slabosti, kroz različite identitetske slojeve kao što su etnički, nacionalni, konfesionalni i dr. (Bugarski, 2010: 17).

Na samom početku, ona izlaže svoju misiju i svoj zadatak pred čitaoca, svesna ozbiljnosti poduhvata koji joj je poveren:

Meni se čini da se moja misija ovde sastoji prvenstveno u tome da probudim ovaj svet, da ga zainteresujem za Evropu, a tek potom dolazi prikupljanje priloga. (Lozanić-Frotingam, 1970: 91)

Nije to mala stvar zainteresovati ovaj svet i organizovati ovaj posao. Bilo bi to teško i Amerikanki, koja poznaje ovaj narod i prilike pod kojima živi, a kamoli jednoj nepoznatoj i neiskusnoj strankinji. (Lozanić-Frotingam, 1970: 34)

Pomalo nesigurna u sebe, ubrzo po dolasku u Sjedinjene Američke Države i organizovanju Odbora za pomoć Srbiji, počela je i samostalno da drži govore, što je u početku bio zadatak gospođe Mejbel Grujić. Početne sumnje ubrzo je zamenio entuzijazam i neumorno je govorila na brojnim skupovima. Pohvale i podrška nisu izostale. O svemu tome izveštava sestru Anu:

Otkako sam ti se poslednji put javila, desilo mi se nešto vrlo značajno. Zamisli, već sam više puta morala ja da govorim na skupovima! To je vrlo čudno osećanje kad staneš na govorničku platformu a pred sobom vidiš more podignutih glava i stotine u tebe uprtih očiju! Tišina je potpuna. Ti samo čuješ svoj glas i svoje reči, a s vremena na vreme ti prođe kroz glavu: šta bi se desilo ako bi ti odjednom stala? (Lozanić-Frotingam, 1970: 10)

Na sebi sam imala našu narodnu nošnju...Osetila sam da sam slušaocima dala zaista živu sliku sadašnjeg stanja u zemlji kao i sliku patnji naših naroda. Ali kad sam se vratila kući svaki je živac, od uzbuđenja, treperio u meni. (Lozanić-Frotingam, 1970: 130)

Kao što vidiš, idem iz mesta u mesto. Kao čergar. Jednako sam u novim kućama, sa novim ličnostima, sa novom okolinom, ali sa starim pitanjima o Srbiji i nama Srbima. Ima jedno desetak pitanja koja koje Amerikanci, bez izuzetka, postavljaju o Srbima. Često, čim počnu rečenicu, ja znam šta će da sleduje. Nemam nameru da ih kritikujem. Daleko od toga. Ti znaš koliko sam odana Novom svetlu. Samo, priznaću ti, da je malo zamorno viđati uvek samo nova i nova lica. Doduše, svet je beskrajno ljubazan, neizmerno gostoljubiv, iskreno i prijateljski raspoložen prema meni, ali, veruj mi, na kraju se čovek i umori i zaželi da vidi neko staro, poznato lice. Kad ti ovo kažem nemoj slučajno da pomisliš da se žalim na svoju sudbinu. Ne, nikako! Znam da toliko njih imaju mnogo težu sudbinu. Pomenula sam ti samo kao vrstu pikanterije. Ja svoj rad smatram najvišom dužnošću i srećna sam ako mogu i najmanje da učinim za svoj narod. (Lozanić-Frotingam, 1970: 31-32)

Reči jednog profesora, čije ime nisam zapamtila, ostaće duboko urezane u mom sećanju. Mislim da je bio iskren kad je rekao sledeće: „Ne znam, gospođice, da li Vi uviđate koliko je dobro to što vi činite vašem narodu, pri čemu ne mislim na materijalnu stranu. Mi Amerikanci malo znamo o Srbiji. Zahvaljujući vama vidim ko su Srbi. Eto, vi govorite engleski. Sigurno znate i neki drugi strani jezik, dok mi, Amerikanci, znamo samo naš maternji jezik a ovamo smatramo sebe nekim kulturnim narodom...” (Lozanić-Frotingham, 1970: 12)

Briga o porodici i domovini je stalna tema pisama Jelene Lozanić-Frotingam. Ona neskrivajući govori o tome koliko je okupiraju misli o teškoj situaciji u Srbiji i sopstvenoj izmeštenosti iz nje, što istovremeno služi kao motiv da predano obavlja povereni zadatak.

Stalne misli okrenute Srbiji – „U jednom delu moga mozga uvek je, međutim, prisutna misao: kako li je sad u mojoj zemlji?“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 5)

Bože, koliko će još sveta stradati u toj sirotoj i namučenoj Srbiji? I tako u tom stanju idem, kao u nekom bunilu, srećem svet, radim i govorim. (Lozanić-Frotingham, 1970: 44)

(27. avgust 1915.) Ove je noći mesečina nekako izuzetno bleštala. Sve je u selu bilo tiho. Ni lavež pasa, ni maukanje mačaka, ni poj petlova. Celo selo i okolina spavaju mrtvim snom. Ja sam bila vrlo umorna, nervozna, uzbuđena. Nešto me je uznemiravalo. Svu noć mi se po glavi vrzla naša deca, ranjenici po bolnicama, sva nesreća i patnja, kao i vi svi tamo u zemlji, a nemoćna sam da ma šta o vama saznam. (Lozanić-Frotingham, 1970: 47)

(9. oktobar 1915.) Sa našeg fronta vesti su rđave... Iz telegrama u novinama vidim da su Austrijanci i Nemci napali Srbiju. Rečima se ne da opisati tuga koja me je obuzela. (Lozanić-Frotingham, 1970: 55)

Isto po podne imale smo čaj kod gospođe Vilson, predsednice „Kanadskog ženskog kluba”. Taj će mi čaj ostati u strašnoj uspomeni. Upoznala sam se s jednim gospodinom i prvu stvar što mi reče, bez ustezanja ili bojazni, bilo je pitanje: „Valjda ste čuli da su zauzeli Beograd“? Osetih udar i bol u glavi. Soba mi se okrene. Imala sam samo jednu želju: da što pre izađem iz ove kuće... Sve je to, međutim, moralo ostati u meni i niko nije primetio moje duševno stanje. (Lozanić-Frotingham, 1970: 62)

Okolo šest sati dođosmo kući gde iz novina videh da su nas i Bugari napali. Vrlo je teško u ovakvim prilikama nalaziti se u drugom delu sveta, u drugoj sredini, daleko od svoje zemlje i svojih. Jedina mi je uteha moj rad na pomoći srpskoj deci. (Lozanić-Frotingham, 1970: 63)

U novinama su strašni telegrami o nama. Užas jedan, ne mogu da čitam kako nas Nemci i Bugari satiru! (Lozanić-Frotingham, 1970: 66)

Jutros se probudih teško zabrinuta. Vesti su crne, a ja se u strahu velikom pitam šta je s vama. (Lozanić-Frotingham, 1970: 67)

(10. januar 1916, Kanada) Strašno se brinem za sve vas, jer, evo, već dva meseca, nemam vesti od vas. (Lozanić-Frothingham, 1970: 77)

(Njujork, 15.maj 1917) Evo već dve nedelje kako ti ništa ne napisah. Ne usled velikog posla već usled duboke apatije u koju sam zapala. Svet je sad ovde zauzet svojim ličnim stvarima, što je, uostalom, i potpuno razumljivo. Niko sad i ne pomišlja na Srbiju. Jedva se neko seti da pošalje neki prilog našem Odboru. Svet ne zna šta se sad, usled rata, sve može desiti. (Lozanić-Frothingham, 1970: 170)

Žalostan vetar duva. Nebo je sivo. Pravi jesenji dan. I moja je duša siva i žalosna od misli i briga o vama. Došla sam ovde da skupim novac za naše paćenike. Samo moja duša zna koliko se usiljavam da svet ne vidi moje duševno stanje. Potpuno je razumljivo što ovaj srećan narod nema pojma o tome šta je rat. A ja u novinama čitam ove naslove: „Vrnjci u nemačkim rukama“, „Pirot su zauzeli Bugari i sad su krenuli na Niš“, „Nemci su ušli u Kragujevac“ itd. Sav ovaj moj sićušni rad je za našu zemlju i za onog našeg dobrog trpeljivog seljaka. Za njih je vredno podnositi sve ove duševne muke. (Lozanić-Frothingham, 1970: 70)

Bez otadžbine, bez kuće i kućišta, lualice iz zemlje u zemlju, iz mesta u mesto, a sve je tuđe hladno i strano. Mene lično spasava ovaj posao. Ne znam šta bi bez njega bilo. Od te tuge čoveka zahvati i depresija, pa i očajanje, jer ne vidi kraj ovom ratu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 204)

Ne možeš da zamisliš koliko je ponekad teško, u ovom našem narodnom raspeću i tragediji naše zemlje, nalaziti se u sredini samih stranaca koji se ne mogu da stave u naš položaj. Ja im ne prebacujem već samo konstatujem. (Lozanić-Frothingham, 1970: 71)

Dok sam ovde bila u gostima bio je tu i jedan metodijski sveštenik, premešten iz Klivlanda. Vrlo je tužan i potišten što je bez porodice i za stolom mi ozbiljno reče: „Mnogo tugujem za kućom i porodicom.“ Ja samo pomislih: on to MENI kaže! (Lozanić-Frothingham, 1970: 14)

Jedno od najemotivnijih predavanja održala je posle govora izvesne mis Edwards o zahvalnosti srpskih ranjenika, koja je bila pripadnica humanitarne misije pri Američkom crvenom krstu u Vojnoj bolnici na Vračaru. Lozanić-Frothingam navodi svoj utisak:

Mnogo me je time dirnula...ustala sam vrlo uzbuđena tako da mi je bilo teško da počnem. Glas mi je drhtao. Kad sam došla do naših izbeglica nisam bila u stanju, na žalost, da budem toliko čvrsta i jaka da se savladam. Zamaglile su se oči. Sa mnom su plakali gotovo svi prisutni. Ovo me je predavanje stalo mnogo snage, nerava i zdravlja. No to je najmanje što sam mogla mom narodu da žrtvujem. (Lozanić-Frothingham, 1970: 70-71)

Napor kom se Lozanić-Frothingam izlaže je istovremeno i fizički i psihički. Tokom svojih boravaka u Americi i Kanadi, proputovala je i boravila u brojnim gradovima i mestima, u svakom od njih nastojeći da što vernije dočara stanje u Srbiji, da sa svakim zainteresovanim sagovornikom porazgovara, i svakome se zahvali na gostoprimstvu. Meseci takvog neprekidnog rada iscrpljivali su je fizički, dok je svaku reč koju bi izgovorila doživljavala lično, što ju je mentalno umaralo.

Posledice ovakvog tempa rada i putovanja odrazile su se na njeno zdravlje, te se pred planirani povratak u Evropu početkom maja 1918. razbolela. U bolnici je provela naredna tri meseca.

Na kraju dana taj te posao potpuno iznuri. Ne samo fizički već i duševno, jer te posao koji vršiš dira i boli. (Lozanić-Frothingham, 1970: 8)

Ne znam da li sam ikad u životu bila u takvoj mentalnoj i fizičkoj letargiji kao ovih poslednjih nekoliko dana. (Lozanić-Frothingham, 1970: 175)

Bilans [putovanja po Kanadi]: šesnaest dana, dvadeset govora, bezbroj ručkova, čajeva, večera, razgovora, pitanja, odgovora i putovanja. (Lozanić-Frothingham, 1970: 81)

Za osamnaest dana, otkako smo krenule za „Novu Englesku“, posetile smo trinaest mesta, a u toku jedne nedelje promenile smo šest puta prenoćišta. (Lozanić-Frothingham, 1970: 93-94)

Predavanja me mnogo iscrpljuju, jer unosim toliko od sebe u njih. (Lozanić-Frothingham, 1970: 70)

Vratila sam se kući malaksala i ozbiljno zapitala da li ću moći tako dalje da izdržim. (Lozanić-Frothingham, 1970: 78)

Ako bi se moj život ovako produžio, uskoro bi me i zdravlje i glas potpuno izdali. (Lozanić-Frothingham, 1970: 78)

Te sam večeri, posle tolikog govora i naprezanja glasa, bila sasvim promukla. (Lozanić-Frothingham, 1970: 79)

Hvala Bogu da se ovaj put [po Kanadi] približuje kraju. U više mahova sam se uplašila da se od premorenosti ne razbolim. Dan je danas osobit. U duši osećam prijetnost što sam toliko mogla da uradim za svoju zemlju. Vraćam se sa tim toplim osećanjem. (Lozanić-Frothingham, 1970: 79)

Od umora, međutim, ne bih ti umela reći o čemu sam govorila i s kim sam se sve upoznala. Osećam da me premor stiže. Imam neizmernu želju – da pobegnem u pustinju, da izvesno vreme nikoga ne vidim, da se odmorim od sveta i budem potpuno sama, posle svih ovih utisaka i uzbuđenja na putu. (Lozanić-Frothingham, 1970: 90)

Ovo moje putovanje dođe mu nekako kao isuviše zamorno i ludo. Ako ove dolare nisam zaradila „u licu znoja svog“, onda ne znam! (Lozanić-Frothingham, 1970: 91)

Ovaj posao iziskuje dobru fizičku snagu i izdržljivost. U vezi s ovim setih se kako me je svet, pri mom povratku u Evropu, dočekivao sledećim pitanjem: „Sigurno ste se divno proveli?“ Nikoga nije interesovalo da sazna nešto o ovoj vrsti rada, kako se sve to vrši i izvodi, kako je taj rad teška misija i velika odgovornost. Ne, nijednom mi takvo pitanje nije bilo postavljeno. (Lozanić-Frothingham, 1970: 269)

Prenoćivši u hotelu „Marta Vašington“ u Njujorku, beleži sledeće: Ovaj je hotel isključivo za dame. Nikada u mom životu nisam videla skup tako starih, sasušenih, žutih, sedih, pogrbljenih, gotovih za

grob baba! „Ne“, rekoš sebi, „ovo još nije mesto za tebe“ i idućeg jutra pređoh u „Sevil“ hotel. (Lozanić-Frotingham, 1970: 66)

Nostalgija je stalni pratilac Jelene Lozanić-Frotingham na putu. To je nostalgija kako za prošlim vremenima, tako i za domom:

Poslednji put bacih pogled na udaljene „Roki Mauntens“ čiji su vrhovi bleštali na ovom jarkom suncu i ličili na nedogledno more postrojenih svetlećih piramida. Što smo se, pak, sve više udaljavali, sve je to postajalo manje i manje, tako da su mi te piramide ličile na šiljate glave šećera koje su nekada, u mom detinjstvu, bakali u Beogradu prodavali umesto šećera u kockama. (Lozanić-Frotingham, 1970: 291)

Dan je bio osobit i ja sam dugo gledala daleko, daleko u tu nedoglednu površinu vode koja „vodi“ u „stari kraj“ i iskreno zaželeh da sam na nekom brodu na putu za Evropu. Jedva mogu da zamislim radost koju ću osetiti onog dana kada opet ugledam kopno naše nesrećne Evrope i tlo moje drage otadžbine. (Lozanić-Frotingham, 1970: 32)

Posle večere smo prešli u Manjež. Duž svih zidova su ogledala, udobne stolice, kanabe, kamin sa vatrom. Tu publika sedi i posmatra dole izvođenje jahačkih parova. Cela unutrašnjost Manježa je jako osvetljena, tako da se vide svi detalji jahačke veštine. Gledajući ovo, setila sam se našeg beogradskog Manježa. Siroti naš Beograd i svi mi siroti zajedno s njim! Dok se svet ovde razvija i bogati, dok svoju zemlju polako i sistematski podiže, dok se gradovi stvaraju i izgrađuju, dotle se mi borimo za svoj opstanak, dotle nam neprijatelj pustoši i osiromašava našu krvlju natopljenju otadžbinu. (Lozanić-Frotingham, 1970: 258)

O značaju njenog rada saznajemo kroz komentare sagovornika. Tako je, na primer, Vladika Nikolaj Velimirović „Insistirao je da produžim ovaj rad čije je polje ogromno“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 25). Brojne su i pohvale i podstrek Mihajla Pupina, cele ratne Misije koja je pristigla u Americu, raznih državnika, filantropa, naroda sa kojim razgovara u Americi i Kanadi. Ona te pohvale prima sa skromnošću, i nastoji da opravda poverenje koje joj je ukazano.

Otkako sam došla u ovu zemlju sve srećem neki svet izuzetnih vrlina i visokih ideala. Svet s kojim ja radim ovaj posao i jeste neobičan. To je svet human, plemenit, gotov u svako doba na požrtvovanje i žrtvu. Nema reči kojima bih mogla da izrazim svoju zahvalnost što mi je Bog ovaj posao dodelio. Ovaj rad i mene duhovno diže i oblagorođava dušu. Osećanje da stvarno nešto privređujem, da sam nekome od koristi, da nekom pomazem ne da se opisati. Svesna sam da ovaj posao nije ni prazan ni besciljan i da samo ovakav život ima svoju hrišćansku vrednost. Ne bih želela da se ovo shvati drukčije, najmanje kao izraz neke neskromnosti ili nekog egoizma. Ako bi se čak i tako shvatilo, ova vrsta egoizma je nekome korisna. (Lozanić-Frotingham, 1970: 26)

G. Kren, koji je sedeo do mene, reče mi da se to popodne dugo zadržao kod predsednika Vilsona razgovarajući o našoj Misiji. Predsednik Vilson se vrlo pohvalno izrazio o Misiji, ali je dodao da žali što nije znao da sam i ja ovde, jer bi me gospođa Vilson takođe pozvala u „Belu kuću“. Ovo poslednje je sigurno g. Kren

malo uvećao, jer Predsednik Sjedinjenih Država ima važnija posla no da misli na mene. (Lozanić-Frothingham, 1970: 209)

Ručak je služen uz najveću ceremoniju. Bilo nas je trideset šest osoba. Sve diplomate, ministri, oficiri. Dame u raskošnim toaletama. O nakitu i da ne govorimo. Ja se osetih više no skromno obučena što je bilo u skladu sa potlačenom, malom i sirotom Srbijom i sa stanjem koje u njoj vlada. (Lozanić-Frothingham, 1970: 209)

Kad smo stigli u Pasadinu imala sam preporuku od gospođe Tačer za ovaj hotel, koji je lep, veliki, ugodan. Ja bih bila više nego zadovoljna i u nekom skromnijem hotelu, ali ja moram da odsedam u prve hotele zbog moga rada i njegovog ugleda... Prilikom oproštaja sa mojim hotelijerom [u Kaliforniji] i njegovom gospođom, on nije nikako hteo da naplati račun za moj boravak, govoreći da je to njegov prilog Srbima. (Lozanić-Frothingham, 1970: 139-141)

Rad treba spojiti s društvenim životom, jer je to ovde moj kanal za uspeh. Gospođa Haris nas toliko izvodi i obasipa materinskom pažnjom. Tako i ostali svet ovde. (Lozanić-Frothingham, 1970: 38)

Današnji dan bio je pun prepreka i i teškoća u vezi s mojim radom. Bilo je jakih negativnih struja, kao što se to često dešava onima koji rade na opštim stvarima. Teškoće, ali ne od naših Srba. Profesor Pupin me je zaštitio kao pravi otac, sa puno prijateljstva i ljubavi prema svom detetu. Nikada mu to ne mogu zaboraviti. Pobeda je velika satisfakcija. (Lozanić-Frothingham, 1970: 40)

Interesantno je videti kako ovde svi čitaju novine. Ne samo obrazovan svet već i posluga svakodnevno čita i prati sve šta se dešava po svetu. Otkako sam dobila orden Belog orla izišlo je više notica u ovdašnjim novinama o mom radu i meni uz moju fotografiju. Sve hotelsko osoblje saznalo je to iz novina. Dva dečka, koji voze lift, diskretno su mi pomenuli da su te članke pročitali u novinama. Isto tako i moja sobarica, i hotelski vratar kod glavnog ulaza, i nosač prtljaga kao i kelner u trpezariji koji me služio. Osećam kako sada stojim nekako više u očima hotelskog osoblja. Gleda na mene sa nekim većim poštovanjem no ranije. (Lozanić-Frothingham, 1970: 295)

Koliko su odličja značila njihovim nosiocima, govori sledeće zapažanje: „Amerika nije zemlja ordena. Ko ih ima odmah pada u oči.“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 122)

O uspehu koji je postigla, možda najuverljivije govori rečenica da čuvenog Simu Lozanića u Americi znaju kao – oca Jelene Lozanić (Lozanić-Frothingham, 1970: 221). Intelektualno nasleđe koje se prenosilo u porodici Lozanić iščitavamo iz referenci na koje se poziva Jelena kroz svoje pisanje, otkrivajući svoju načitanost: „On je Brauningov rođak“; „kako je Molijer opisivao u svojim komadima“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 62). Ona poznaje svet pisaca i svetsku književnost, a intelektualni razgovori za Jelenu Lozanić sastavni su deo privatnih razgovora, s obzirom na njenu visoku poziciju u društvenom miljeu:

Setih se šta je jednom prilikom Oskar Vajld odgovorio cariniku kada ga je ovaj upitao šta ima za carinu. Vajld je odgovorio: „Moju genijalnost“. U sličnoj prilici ja ću jedino moći da kažem: „Moja predavanja“. (Lozanić-Frothingham, 1970: 113)

Čini mi se neverovatnim da se nalazim na reci Misuri koju je Mark Tven ovekovečio u svojim romanima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 263)

Oduvek sam se prijatno osećala u univerzitetskoj atmosferi, u društvu profesora i studenata. To, možda, dolazi otuda što nam je porodična atmosfera bila univerzitetska, pošto su nam otac i brat profesori univerziteta, a otac još i rektor. (Lozanić-Frotingham, 1970: 190)

U nekoliko unosa u pismima, Jelena Lozanić-Frotingam otvoreno pripisuje sebi određene karakteristike, ilustrujući ih prigodnim opisom situacije:

Kad nas Pupin vide, samo uzviknu: „Pa ovo je najveća pobeda naše vojske koju je ona ikad izvojevala“. Svi smo bili uzbuđeni, raspoloženi i srećni od tih događaja na frontu. Na stanici je puno sveta. Svako ide svojim putem i ravnodušno prolazi pored nas. Meni je čisto čudno što se taj svet ne raduje s nama a i krivo mi je što ne zna da smo mi ti gordi Srbi čiji se vojnici tako hrabro bore i tako slavno pobeđuju. Celim putem do Norfolka samo smo govorili o Srbiji, o ratu, o budućoj Jugoslaviji, o našoj sreći i o tome kako smo gordi što smo Srbi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 227)

Razgovorima, diskusijama i planovima o budućem radu našeg Odbora nema kraja. Svako želi da baš njegova ideja bude usvojena a ne uviđa niko koliko sam ja tiho, strpljivo, uporno, postojano i prilično tvrdoglavo stvorenje. (Lozanić-Frotingham, 1970: 236)

Sad u petak imamo opet sednicu. Ako ni na njoj ne dođe do konačnog rešenja o izvođenju nekog plana, ja ću podneti ostavku i vratiti se u Evropu. Moja mi savest ne dopušta da učestvujem s ostalim članovima Odbora u ovoj nedoglednoj neodlučnosti. Zašto da se sedim ovde i da se neuspešno borim za moju zamisao? Ja znam kakvo je očajno stanje u Srbiji. Zato navaljujem da se onom svetu što pre i što brže pritekne u pomoć. (Lozanić-Frotingham, 1970: 239)

Za mene su ovo neobično burni dani. Na sednici se naposletku rešilo da se novac upotrebi za našu nezbrinutu decu. Plivam u sreći. (Lozanić-Frotingham, 1970: 240)

Tugu, nemir i brigu prema domovini, stanovništvu i sopstvenoj porodici Lozanić-Frotingam iskazuje intenzivno, bez zadržke, hronološki prateći tok događaja na ratištu u Srbiji ali i u svetu. Datumi pisama koje piše poklapaju se sa istorijskim činjenicama i događajima o kojima se informiše iz američkih novina: „ne mogu da čitam kako nas Nemci i Bugari satiru“, „vesti su crne“ i sl. Lozanić-Frotingam nabraja kakva je osećanja pri tom obuzimaju:

*idem, kao u nekom bunilu
umorna, nervozna, uzbuđena, uznemirena
nemoćna
tužna
teško zabrinuta
u strahu velikom
strašno se brinem
u dubokoj apatiji
moja je duša siva i žalosna od misli i briga o vama
duševne muke
depresija, pa i oćajanje
sve je tuđe hladno i strano*

Iako su da navedena osećanja veoma intenzivna, ona je ne sprečavaju u svakodnevnim aktivnostima i radu. Naprotiv, rad joj pomaže da pronađe smisao u mračnoj svakodnevici tako da nju „ovaj posao spasava“. Javlja se i osećaj izolovanosti i usamljenosti, jer je među narodom koji ne može da se poistoveti sa njom i problemom koji pokušava da reši. Zato i ne iznenađuje da joj je glas zadrhtao tek kada joj se na predavanju pridružila Amerikanaka koja je bila neposredni svedok stradanja srpskog naroda i o tome govorila u sklopu predavanja. U njoj je to izazvalo osećaj zajedništva, pripadnosti, posvećenosti istovetnom cilju, što je imala od svojih saradnika, ali ju je neposredni kontakt sa nekim ko je rat iskusio i dotakao svojim rukama na tlu Srbije potresao. Nakon svakog priznanja da joj je teško ili naporno, sledi kontraargument – da je to najmanje što može da učini za svoj narod i da joj ne predstavlja muku. Na žalbu sveštenika iz Klivlenda što je trenutno odvojen od porodice i svoje kuće, u sebi se iznenađuje što se neko njoj žali, uzevši u obzir neuporedivost njene i njegove razdvojenosti od porodice i razloge za to. Ipak, u takvim situacijama, zadržava negativne komentare za sebe i ne ispoljava javno negodovanje jer smatra da kao „gost“ nema pravo na to u tuđoj zemlji.

Kontinuirano kroz narativ Lozanić-Frotingam navodi putovanja, usputne stanice, boravke, gostovanja, predavanja i druge aktivnosti. U tekstu nailazimo na povremene žalbe o fizičkoj i duševnoj iznurenosti. Iscrpljujući dugotrajni rad ostavlja posledice na psihofizičko zdravlje Jelene Lozanić-Frotingam, te usled nervne napetosti i fizičnog naprezanja tri meseca provodi u bolnici u Americi nakon čega se oporavlja i nastavlja sa aktivnostima.

Argumentacija koju Lozanić-Frotingam iznosi u velikom broju unosa u pismima, odnosi se na „opravdavanje“ svrsishodnosti njenog boravka i rada u Americi i Kanadi. Razlog za to bio bi u komentarima sa kojim se suočila po povratku u zemlju, a to je mišljenje kako je boravak u inostranstvu za vreme rata predstavljao – provod. Lozanić-Frotingam navodi da posao koji vrši ima ne samo materijalnu i humanu vrednost, već i hrišćansku. Istovremeno, ona se čuva izliva egoizma i navodi kako takav rad oplemenjuje i nju samu, jer zna da dobro čini svom narodu. Ona ostaje skromna čak i kada joj prenose kako je igrom slučaja propustila lični predsednikov poziv u Belu kuću, navodeći kako smatra da je to preuveličavanje. Skromnost je crta koju je iskazala i pri odevanju, ali bez žaljenja jer je glamur pri susretu sa državicima i njihovim suprugama smatrala neprikladnim s obzirom na prirodu njenog zadatka i stanje zemlje iz koje je došla. Lozanić-Frotingam se poistovećuje sa Srbijom, i na sve načine pokušava da bude njen dostojan glasnogovornik; kada prihvata ponude koje se odnose na njenu ličnu udobnost (npr. smeštaj u boljem hotelu), čini to zbog ugleda države jer je ona njen predstavnik, iako bi ona sama „bila više nego zadovoljna i u nekom skromnijem hotelu.“⁴⁰

Sebe je još okarakterisala kao „tiho, strpljivo, uporno, postojano i prilično tvrdoglavo stvorenje“, kom „savest ne dopušta da učestvujem u neodlučnosti“ koja bi naškodila opštem dobru.

⁴⁰ Nije sa svim humanitarnim radnicima bilo tako; Jelena Dimitrijević navodi mučan primer „humanitarnih radnica“ sa kojima se susrela tokom boravka u Americi 1920. godine:

Ove mi žene što preplovljavaju okean i dolaze u Ameriku da prose za „sirotu malu Srbiju“ liče na one kaluđere što idu u prošnju za svoje manastire. Samo što su ti kaluđeri po izgledu bedna sirotinja kao i manastiri za koje prose; a ove žene što prose za „sirotu malu Srbiju“ – bogato su obučene i osedaju u njujorškoj Petoj aveniji gde žive američki milijarderi... One svoju zemlju zato tako slikaju da bi se što više kosnule srca bogatih američkih milosrdnih hrišćana. One su slične onim užasnim tipovima što lome deci ruke i noge i nose ih po vašarima. Samo što oni to čine obično s tuđom decom, a ove sa svojom majkom...

...Najteži dan koji sam doživela i preživela u Njujorku, to je taj dan kad sam bila u ovom humanom društvu, gde su kćeri, bogate (sudeći po njihovoj toaleti), prosile za svoju bednu majku – „sirotu malu Srbiju“. (Dimitrijević, 2019: 286-287)

Kada svojom upornošću osvari zacrtani cilj, raduje se i uživa u rezultatu: „plivam u sreći“. Sebe ona doživljava kao intelektualku koja se najprijetnije oseća u društvu učenih ljudi; ponosnu na narod kom pripada i uverena u njegovu bolju budućnost.

6.6.1. O humanitarnom radu Jelene Lozanić-Frotingam

Jelena Lozanić-Frotingam predstavljala je svoj program pred najširim narodnim masama, političarima, aristokratijom, sirotima, bogatašima, intelektualcima, pred decom, manjinama, različitim generacijama. Prilozi koji su prikupljeni humanitarnim radom bili su novčani, zatim prilozi u vidu robe, medicinskih zaliha, pa sve do ručno namotavanih zavoja ili čarapa. Iako je područje njenog rada bila Amerika i Kanada, Lozanić-Frotingam evidentira i priloge koje je dobijala od pripadnika drugih naroda. Na primer, ispostavilo se da u Japanu postoji Odbor za pomoć Srbima:

Njujork, 5. mart 1916. Jutros mi u našoj kancelariji rekoše da je stigao prvi prilog iz Tokija. (Lozanić-Frotingham, 1970: 95)

Japanci u velikom broju dolaze u Ameriku, gde je zarada daleko veća a i sam život daleko lakši. Svet se ovde ipak pribojava suviše velike japanske infiltracije, jer su mu nepoznate prave pobude koje pokreću Japance da dolaze u Ameriku. Videla sam ovde plakate na kojima je pisalo: „Čuvajte se Japanaca“. (Lozanić-Frotingham, 1970: 156)

Po ulicama Vankuvera vidi se i dobar broj Japanaca. Oni su omaleni, suvi, živi, kočoperni, nervoznog temperamenta. Žure pri hodu, puni su neke životne energije i inteligentnog su izgleda. (Lozanić-Frotingham, 1970: 289)

Pre kratkog vremena, ona i njen muž su se vratili iz Indije, gde je g. Murhed bio konzul i gde je ona skupila 400 funti sterlinga priloga za Srbe. I to među Indusima. Za mene je to bilo veliko iznenađenje, jer mi je poznato da je Indija siromašna zemlja u kojoj toliki svet svake godine umire od gladi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 100)

Dobili smo prilog od Oskara ov Voldorf Astorija, šefa kuhinje najvećeg hotela u Njujorku „Voldorf Astorija“. Kaže da je Francuz. Pismo je divno napisano, sa puno simpatija za Srbe. Kulturni čovek, veoma bogat i veoma darežljiv. (Lozanić-Frotingham, 1970: 96)

Gospođa Taker me je pozvala na oproštajni ručak u klub „San Francisko“. Na tom je ručku bilo oko trista dama. Posle ručka govorila je jedna gospođa iz Finske. Strahovito mrzi Ruse, što je odlika njenih sunarodnika. Svoj je govor počela ovim rečima: „U ovom se ratu pokazalo da je francuski narod najbolji a ruski najgori“. Prorekla je, dalje, da će posle ove revolucije u Rusiji nastupiti u svim zemljama slični neredi i revolucije. (Lozanić-Frotingham, 1970: 160)

Lozanić-Frotingam pripisuje određene karakteristike pripadnicima pojedinih naroda na način kako ih je ona upoznala i doživela, a pre svega u odnosu na njihovu reakciju prema pitanjima od važnosti za Srbiju. Njeni su opisi kratki, u vidu skica o narodima sa kojima Srbija nije imala puno kontakata početkom 20. veka, tako da su beleške Jelene Lozanić-Frotingam značajan istoriografski materijal.

U Parizu Lozanić-Frotingam prisustvuje radu Odbora „Nasion Serb“ koji pomaže Srbima, a na njeno potraživanje, njujorški Odbor im šalje 10.000 dolara „...na čemu, su mi oni bili veoma zahvani, čudeći se, uzgred budi rečeno, kako jedna tako mlada devojka ima toliko uticaja.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 107)

Bilo je potrebno dobiti od francuskih vlasti vagone, što nije bilo lako, kojima bi se transportovalo brašno iz slagališta francuskog Crvenog krsta u Marselju za Srbiju, preko Švajcarske i Austrije. Ogroman je to bio posao. Samo koliko pisama i molbi, koliko obilaženja ministarstava i raznih nadležstava, koliko razgovora i objašnjenja sa činovnicima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 109)

Pišući o radu Crvenog krsta za pomoć Srbiji iz Ženeve, Lozanić-Frotingam navodi da „Pre no što pomoć pošalju, oni savesno ispituju svaki slučaj i tek onda upućuju hranu, rublje i ostalo. Opet sam pisala našem Odboru u Njujorku, te je i njima poslat lep prilog u novcu, na čemu su mi gospoda bila zaista veoma zahvalna.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 109)

Naravno, bilo je i onih koji nisu videli razlog zbog kog bi učestvovali u pomoći. U razgovoru sa jednom istaknutom gospođom iz Sijetla, na pomen rada sa nezbrinutom decom, gospođa je govorila o neophodnosti i potrebi grada Sijetla za širenjem umetnosti, organizovanjem izložbi i sl., a kako je to sve bilo prenebregnuto tokom rata usled fokusiranja na bolnice, ranjenike i evropske narode. Lozanić-Frotingam navodi:

Ja sam, posle tih njenih reči, htela odmah da pođem i napustim ovu nepredusretljivu kuću, ali sam se uzdržala, znajući koliko čovek mora da sebe koči i svoja osećanja ugušuje u ovom mom poslu. Koliko su Amerikanci srećni što ne znaju šta to znači izgubiti toliko od svog naroda, što ne znaju šta je glad, bolest, opustošena zemlja, porušene kuće, propala imovina, deca koja lutaju bez roditelja i krova i, jednom rečju, što nisu osetili svireposti rata.

Kada je gospođa produžila da u gornjem smislu govori, ja se upitah s kojim pravom ja očekujem da nas ovaj svet, udaljen od naše zemlje 9.654 kilometra, pomaže kada najvećim delom i ne zna ko su ti Srbi i gde se nalazi njihova zemlja. Upitala sam se, u tom momentu, kako bismo mi, Srbi, postupili da smo u dobru prema nekom od nas udaljenom narodu koji bi bio u nuždi i nevolji. Takve su se misli vrzle po mojoj glavi. Želela sa da razumem gledište ove Amerikanke i da ga opravdam. U meni se, međutim, nešto bilo ukočilo, sledilo, paralizovalo, te nisam mogla, i da sam htela, da učestvujem u daljem razgovoru. (Lozanić-Frotingham, 1970: 284-285)

U literaturi o Prvom svetskom ratu često se ističe značaj humanitarne pomoći koja je pristizala iz inostranstva, i podaci se poklapaju. Jedan primer iz knjige „Novi svet“ Jelene Dimitrijević potvrđuje sa preciznošću sumu koju potražuje Komitet u kome radi Jelena Lozanić-Frotingam:

Kako naš Komitet dobro poznaje mentalitet Amerikanaca, koji vole statističke podatke i cifre, to je rešeno da se traži suma od sedamdeset i dva dolara kao prilog za jedno dete za njegovo jednogodišnje izdržavanje. (Lozanić-Frotingham, 1970: 252-253)

O radu ovog Komiteta potvrđuje Jelena Dimitrijević:

Misis Hariman je čerčan *National birthday Commitee*, Odbora Društva za blagostanje srpskog deteta, onog odbora koji „pokušava da spase hiljadama dece ostale bez oca u iznemogloj junačkoj Srbiji, bednu, ogolelu decu one nacije koja je

svojom snagom i ljubavlju prema slobodi sprečila put pobjedi neprijatelju čovečanstva“, kako vele Amerikanci.

Ideja je bila da svako donira 72 dolara jer je izračunato da bi sa tom sumom mogli da se pokriju troškovi za jedno dete:

A sa sedamdeset i dva dolara za godinu ili šest dolara mesečno, koliko ima svaka 'pomajka' za 'usvajanje' jednog srpskog siročeta da položi, humana organizacija Nacionalni rođendan-komitet, Odbor Društva za blagostanje srpskog deteta održaće život svakom od ove male bedne dece, ostale bez oca, dece za koju se skuplja ovaj novac. (Dimitrijević, 2019: 284)

Na konstataciju pojedinih posmatrača da bi neki mogli i više da prilože, Lozanić-Frotingam odgovara: „Ja, međutim, kao strankinja, nemam pravo nikog da kritikujem.“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 45)

6.6.2. Kako drugi vide Jelenu Lozanić-Frotingam

„Jelena Lozanić nije prihvatila ideju žrtve i poraza svog naroda, već izranjanja i uzdizanja iz dodeljene istorijske uloge stradalnika“ (Popović Filipović, 2015: 401).

Za razliku od Mejbel Stobart, Jelena Lozanić-Frotingam nije samoinicijativno organizovala put u Sjedinjene Američke Države i Kanadu, već je predstavljala odgovarajući izbor za takvu ulogu zahvaljujući poznavanju stranog jezika, prethodnim aktivnostima u inostranom radu, ali i društvenoj poziciji. Tokom prethodnih segmenata analize o ovome je već bilo reči, da je celokupan utisak koji je Jelena odavala bio odraz njenog obrazovanja i ozbiljnosti potrebne za takav zadatak (Trgovčević, 2008) što se pokazalo i u njenom radu za ženska prava pre izbivanja rata:

Delfi Ivanić je bilo ponuđeno da ide u Štokholm kao delegat Srbije, ali ona je odbila smatrajući da treba da ide neko ko dobro zna engleski jezik, te je izbor pao na Jelenu Lozanić. O utiscima i reakcijama na ovo putovanje, Ivanić je svedočila: „Po povratku s Kongresa Ženski savez je priredio jedno javno predavanje na kome je Jelena Lozanić dala vrlo lep i opširan izveštaj o radu Kongresa u Štokholmu. Posle toga izašao je napad u novinama protiv predavača i njenog predavanja.“ (Milanović, 2012: 139)

Čedomilj Mijatović⁴¹ o susretima sa Jelenom Lozanić piše u izuzetno pozitivnom tonu:

Imao sam sreću (a predstavljalo mi je i veliko zadovoljstvo) da u Njujorku sretnem gđu Jelenu (Lejlu) Lozanić, divnu i pametnu kći g. Lozanića, rektora Beogradskog univerziteta, koji je 1900. preuzeo moje mesto u Srpskom poslanstvu u Londonu. Bio sam veoma zadovoljan kada sam shvatio kako su sjajno predstavljene Srпкиnje u Sjedinjenim Državama. Draži vatrenom rodoljublju srpske devojke ona je pridodala nezavisnost, hrabrost i podsticaj kakve američanske devojke, kao i znanje jedne Nemice i *esprit* kakve Francuskinje. Ona je najistaknutija od srpskih sifražetkinja i

⁴¹ Mijatović se, kao i Mejbel Stobart, interesovao za spiritualizam. Sa žaljenjem Stobart konstatuje kako je on bio odsutan u trenutku kada je ona na Univerzitetu u Beogradu održala predavanje iz ove oblasti nakon rata, što znači da su održavali kontakt nakon rata.

služila je našoj zemlji putujući po Sjedinjenim Državama, od mesta do mesta, obraćajući se skupovima o Srbiji i Srbima. Osećah se zahvalan dragoj američkoj prijateljici, madam Mejbel Grujić, što je, do određene mere, pomogla da se njena mlada prijateljica Lejla Lozanić obrazuje i razvije u jednu tako divljenja vrednu vrstu ženstvenosti. Prema meni, starom prijatelju njenih roditelja, ona se tokom mog boravka u Americi ponašala sa posvećenošću kćerke.

Bila je prva koja je predložila gđi Pankherst i meni da treba da putujemo u Kanadu. Ona je volela američki narod, ali je, kada su u pitanju Kanadani, bila naprosto zanesena. (Mijatović, 2008: 241)

O Rut Farnam već je bilo pomena u prethodnom delu kao saradnici Jelene Lozanić-Frotingam. Ona je jedna od ličnosti koja je pored aktivne uloge tokom rata radila i na prenošenju glasa o Srbiji. Jelena Dimitrijević beleži:

Za ovim se održa govor s temom „Sirota mala Srbija (Poor Little Serbia)”. Govorila je serdžant Rut Farnam, u uniformi srpskog podoficira, s kokardom na šajkači i inicijalima kralja Petra Prvog, sa srpskim odličjima na grudima.

Serdžant Rut Farnam nalazila se u Srbiji još od 1912. Triput je odlikovana. Ordenom Sv. Save odlikovao ju je princ regent.

U svome govoru opisivala je na veoma inteligentan način junačka dela srpske vojske i muke Srbijine pod neprijateljem. Prvo je slušano s divljenjem, drugo s saučešćem. (Dimitrijević, 2019: 285)

Rut Farnam je saradivala sa Jelenom Lozanić-Frotingam u prikupljanju humanitarne pomoći i zajedno sa njom se pojavljivala na predavanjima: „Doktor Vesnić smatrao je nepotrebnim da idem na Krf jer je gospođica Helen Lozanić već bila na licu mesta i mogla je da izveštava o uslovima tamo i na Korzici” (1918: 126). Lozanić je predstavljala Rut kao autentičnu govornicu, nekoga ko je lično iskusio bojna polja, ženu koja je najpozvanija da o tome govori. Njihova saradnja predstavlja primer umrežavanja žena sa različitih podneblja sa zajedničkim ciljem: obezbediti pomoć ugroženima i unaprediti položaj u kom su se našle žene Srbije. U svojoj knjizi, Farnam u celini predstavlja tekst apela koji je upućen svim ženskim udruženjima o položaju žena i devojaka u osvojenoj Srbiji:

Apel srpskih žena svim Društvima žena

Kao predstavnice Nacionalne lige srpskih žena, pre nekog vremena smo se obratile svim Društvima žena Savezničkih i neutralnih zemalja apelom u kom ih molimo da podignu glas protiv napada na čast srpskih žena i mladih devojaka.

Smatramo svojom najsvetijom dužnošću, kao patriotkinje, i kao žene, da još jednom skrenemo pažnju svih feminističkih društava na zastrašujuće postupke kojima su izložene srpske žene i devojke preostale u Srbiji. Zasnivamo svoj apel na zvaničnim izjavama Vlade Srbije, kao i na izvodima iz članaka koji su se pojavili u štampi na ovu temu i apelujemo na vasa osećanja u nadi da nećete ostati ravnodušni na ove sramotne postupke prema srpskim ženama i devojkama u kojima učestvuju Nemci, Austro-Ugari, Bugari i Turci.

Osudujemo ne samo činjenice koje dokazuju sistematsko istrebljenje srpskog muškog stanovništva, već i radnje koje obeščašćuju i sramote, a koje preduzimaju neprijateljski okupatori Srbije isporučujući mlade srpske devojke Turcima da budu zatvorene u haremim Carigrada. (Farnam, 1918: 223-224)

Jelena Lozanić-Frotingam i sama piše o ovom apelu u svojoj knjizi, te se sa ovog čvornog mesta račvaju niti koje spajaju različite autorke šireći našu sociolingvističku narativnu mrežu:

Njujork, 13. januar 2018.: Evo me opet u Njujorku. Posla isuviše. Kao i uvek. Imam dosta posla i oko prodaje knjige g. Vlajka Savića (diplomat, književnik). Osim toga i Srpski ženski savez zamolio me da u njegovo ime uputim jedan apel o strašnom stanju srpskog naroda, sa naročitim naglaskom na neprijateljsko ponašanje prema srpskim ženama i devojkama. Zamoljena sam da peticiju uputim svim ženskim koledžima, klubovima i drugim ovdašnjim ženskim organizacijama.

Mis Džonson hoće da me intervjuiše, jer piše članke o Srbiji. Mis Kos, koja je radila ko bolničarka u Bizerti, negujući srpske oficire i vojnike, traži da joj naš Odbor odredi pomoć za naše bolesnike. Rut piše knjigu o Srbiji i traži od mene obaveštenja. (Lozanić-Frotingham, 1970: 216)

Iste godine – 1918. Rut Farnam je objavila svoju knjigu pod nazivom *A Nation at Bay: What an American Woman Saw and Did in Suffering Serbia*.

Kao što smo uvideli kroz citate tokom analize, rodoljubivi porivi Jelene Lozanić-Frotingam nisu uvek nailazili na otvorenost druge strane, pa čak ni razumevanje pripadnika sopstvenog naroda. Ovo se ogledalo u pitanju kako se „provodila“ u Americi, dok je ona naporno radila. Iz unosa u *Dnevnik Jovana Jovanovića Pižona* od 10. XI 1916⁴² naslućujemo da se suočavala i sa težim, zlonamernijim ometanjima u radu od pukog komentarisanja:

Mis Pakhurst: Čestita Srbima na uspehu i hvali ih. Treba u Americi da organizujemo što pre za nas javno mnjenje, jer nam smetaju mnogo Nemci, koji su uneli mišljenje da smo mi krivi što je došlo do rata. Ona se iznenadila kad je videla čak i kod sugražatkinja da neće za Srbe da dadu:

- Gotove smo za Francuze i Engleze, ali za Srbe ne damo ništa – rekli su njoj. – Ja koja sam skupila za moje svrhe za 6 nedelja 5000 funata nisam mogla da skupim ništa manje. Vaš konsul smetao mnogo našem poslu, u to sam imala uverenje. Gđa Grujić i gđa Lozanić su tamo, ali one ne mogu da učine mnogo – njima su izmišljali skandale – intimne da ih ometu. Treba isto, međutim: organizovati dobročinstvo, ima tamo još novaca za Srbiju i moje drage Srbe, koje je ovaj rat prikazao velike – mi njih Srbe nismo znali. (Jovanović, 2015: 199)

Privatni život Jelene Lozanić sigurno je izazivao interesovanje koje ona nije želela; u prvom planu je informacija o njenoj udaji za „bogataša“, a tek potom slede podaci o radu koji je dao značajne rezultate:

Zahvaljujući kćerki Sime Lozanića koja se udala za američkog bogataša Frotingena i koji je postao jedan od naših najvećih dobrotvora, koji nam je pružio milionsku pomoć a naročito baš gđi Jeleni, velikoj Srpkinji, koja je širom Amerike vršila najživlju i najplemenitiju propagandu, Delfa Ivanić učestvuje na Rijeci u primanju i ekspediciji robe za humane ustanove u zemlji. A u Čačku je osnovan Američki dom za ratnu siročad, koji je izdržavan od tih priloga i te pomoći, kao i sam Crveni krst. (Milanović, 2012: 303)

Tokom života Jelene Lozanić-Frotingam, grupa autora uvrstila ju je u monografiju iz 1936. godine *Spomenica velikih dobrotvora Beogradskog ženskog društva i njegovih ustanova*. Recepcija nakon njene smrti podrazumeva izučavanje o predratnoj beogradskoj eliti prof. dr Ljubinke Trgovčević-

⁴² Citat je veran originalu, bez ispravki.

Mitrović, te se podaci o Jeleni Lozanić-Frotingam mogu pronaći u knjigama *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslovenske države 1914–1920* (1986) kao i *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia* (2008), zatim, u *Srpskom biografskom rečniku*, knj. 5, ur. Čedomir Popov, Novi Sad: Matica srpska, 2011, na stranicama 614-615. pod odrednicom „Jelena Lozanić“. Godine 2011. štampan je esej pod nazivom „Šta je u stvari rodoljublje“ autorke Gordane Bekčić Pješčić u časopisu *Republika* broj 498/99. O Jeleni Lozanić-Frotingam kao i drugim znamenitim Srpkinjama u Prvom svetskom ratu pisala je i Slavica Popović Filipović u knjizi *Hrabrost između redova, Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*, nazvavši je „simbolom moderne i emancipovane Srkinje“ (Popović Filipović, 2015: 399).

Vesti o radu Jelene Lozanić, pre i za vreme Prvog svetskog rata mogu se pronaći u časopisima i novinama iz vremena u kom je živela; u Srbiji to je ženski časopis „Domaćica“, glasilo Beogradskog ženskog društva, a u Americi i Kanadi lokalne novine su izveštavale o „miss Helen Lozanitch“ u svojim dnevnim i nedeljnim izdanjima o čemu čitamo u autorkinoj knjizi.

6.7. Jelena Lozanić-Frotingam o ulasku Amerike u rat

Iz ratom zahvaćene Srbije, Jelena Lozanić stigla je u Sjedinjene Američke Države koje tada još uvek zvanično nisu ušle u rat. Raspoloženje je bilo izrazito antiratno: „Žene govore o svom putu, o izletima koje pripremaju, o sportovima i toaletama. Rat niko nije ni pomenuo. Uzalud, ovde svet želi samo „Mir i blagostanje“. Masa naroda u Americi nije još ni pripremljena za mogućnost ulaska Amerike u rat“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 143-144). Utoliko je bio teži njen zadatak da svojim sagovornicima objasni šta se to događa u Evropi i zašto bi trebalo da daju dobrovoljne priloge. O mogućnosti ratovanja nisu želeli ni da pomišljaju:

Vrlo me je iznenadilo mišljenje ovih Amerikanki po pitanju ulaska Amerike u rat. Sve se one, kao što kažu, mole Bogu i nadaju da će Amerika ostati posmatrač tokom cele ove svetske katastrofe, a jedna otresita, inteligentna dama među njima, nije čak ni znala da su Nemci već potopili nekoliko američkih brodova. Možda naročito nije ni htela to da zna.

Razume se, niko ne voli rat, pogotovu jedan veliki narod koji ne oseća nikakvu neposrednu opasnost od neprijatelja. (Lozanić-Frotingham, 1970: 152)

Neizvesnost oko odnosa Amerike prema ratu, kao i strah zbog lošeg položaja Saveznika zabeležila je Lozanić u pismu od 20. jula 1915. godine u Njujorku:

Iako sam ti više puta naglasila da neću o ratu da govorim, jer su ovo pisma o Americi, ipak ne mogu da ne pomenem ovo stalno rusko povlačenje. Evo, i Varšava će skoro pasti u neprijateljske ruke. Bože, šta će biti od nas ako ne dao Bog, Rusija bude potučena? Što god pročitam u novinama nepovoljno je po saveznike. Ni na jednom frontu ne ide dobro a u Engleskoj opet štrajk! Ovde u Remingtonovoj fabrici u Nju Hevenu štrajkovali radnici. Veliko je pitanje da li će Amerika ući u rat da nam pomogne. (Lozanić-Frotingham, 1970: 31)

Iako SAD formalno nisu bile u ratu do 1917. godine, kroz svoju industriju, proizvode i finansijsku pomoć već su vršile uticaj na situaciju u zaraćenoj Evropi. Amerika je tokom prve decenije dvadesetog veka industrijski sve više jačala; tehničke i tehnološke inovacije ubrzano su se pojavljivale; umetnost je našla svoj ratni izraz kroz fotografiju i film, a žene su dugogodišnju borbu

za svoja prava, pre svega pravo glasa, postavile pred novog predsednika, Vudro Vilsona. Međutim, što se tiče ratnih sukoba, nacijama prošarana Amerika nije u početku imala jedinstven stav. Različite nacije poreklom iz Evrope na ratna zbivanja gledale su u skladu sa svojom nacionalnom pripadnošću, a kao Amerikanci, nisu želeli da uđu u rat⁴³. Jelena Lozanić beleži:

Kad dođoh kod gospođe Krozers već je bilo puno gostiju. Atmosfera je nekako bila neprijatna, jer su svi prisutni govorili da ne razumeju zašto Sjedinjene Države treba da uđu u rat. Ova se primedba ovde često čuje i svet se nimalo ne ustručava da je u mom prisustvu kaže...Dok smo mi ovako sedeli i razgovarali, odjednom, kroz večernju tišinu, odjeknuše glasovi prodavaca novina. Ja sam bila strahovito uzbuđena, jer je taj govor predsednika Vilsona značio za nas život ili smrt. Stegla sam srce i ćutala. Domaćin se diže, istrča iz salona i iz kuće na ulicu da kupi novine. Kad se vratio, skrušenim glasom reče: „Predsednik Vilson ovoga časa drži svoj govor u Kongresu i već je izjavio da je on za ulazak Amerike u rat”. Odjednom nastaje tajac a, potom, opšti uzvik: „Oh, kako je to strašno”. Posle toga o ratu se ništa više nije reklo. Do kraja večere govorilo se o drugim stvarima. (Lozanić-Frothingham, 1970: 160-161).

Antiratno raspoloženje u Americi i predizborni stav budućeg predsednika, o neulaženju u sukobe, jedan je od faktora koji su doprineli pobedi Vilsona u drugom mandatu, 1916. godine. Međutim, već 1917. presretanjem Cimermanovog telegrama i saznanjem o tajnim pregovorima Nemačke i Meksika o eventualnom savezu, Amerika dobija i povod da napusti svoju dotadašnju poziciju neučestvovanja. Dane pred ulazak Amerike u rat, Jelena Lozanić opisuje:

Uveče sam bila na večeri kod gospođe Krozers. Taj 2. april neću nikad zaboraviti. To je bio dan određen za govor predsednika Vilsona u Kongresu kada je trebalo da se izjasni treba li Sjedinjene Države da uđu u rat ili ne. Svi koji se najmanje interesuju politikom očekivali su taj govor s grozničavim nestrpljenjem, ali se po ulicama San Franciska ništa od toga nije moglo videti ni osetiti. Sve je išlo svojim uobičajenim tokom. Jedino su dečaci, prodavci novina, vikali: „Rat, rat, rat” da bi što više te večeri zaradili. (Lozanić-Frothingham, 1970: 160)

Prvi svetski rat je prvi vojni sukob u kome je Amerika učestvovala izvan svoje teritorije. Međunarodni zakoni u to vreme dozvoljavali su neutralnim državama da prodaju i šalju ratne potrepštine svim zaraćenim stranama, mada je to Amerika činila samo sa Saveznicima, jer je britanska mornarica sprečavala trgovinu sa silama Osovine. Kako se u to vreme američka ekonomija nalazila u recesiji, ratni sukob predstavljao je priliku za pokretanje ekonomskog oporavka prodajom čelika, eksploziva, uniformi, hrane i sl. Drugi važan podatak je taj da su Saveznici uzimali zajmove iz američkih banaka kako bi finansirali nabavku za rat. U aprilu 1917. godine, do samog ulaska SAD u rat, Saveznicima je pozajmljeno preko 2 milijarde dolara, iznos koji je premašivao zajam Nemačkoj skoro sto puta (Goldfield et al., 2002: 437). Ovim ekonomskim vezama Amerikanci i Saveznici bili su čvrsto isprepletani. Jedan od putničkih brodova koji je plovio na relaciji Njujork-Liverpul bila je i Lusitanija, koju je potopila nemačka podmornica u maju 1915. godine, a do danas nije sa sigurnošću utvrđeno da li je zaista prenosila i municiju što je navodno bio povod za torpedovanje. Upravo Lusitanijom je nekoliko meseci ranije, januara 1915. godine u Njujork doputovala i Jelena Lozanić. Na jednom od potonjih putovanja holandskim brodom „Rotterdam”, Jelena piše:

⁴³ Jedan od slogana u Wilsonovoj kampanji za predsedničke izbore 1916. godine glasilo je “He Kept Us Out of War”, (Goldfield et al., 2002: 440).

Brod je čist, prijatan i sve je na savršen način uređeno. Nije veliki kao „Luizitanija“, ali meni je simpatičniji i prijatniji. Još smo daleko od podmorničke zone. Zato o podmornicama niko još ne govori. Putnici su, pak, već dobili pojaseve za spasavanje i svako zna u koji čamac treba da ode za slučaj nesreće. Veliki je nedostatak oskudnost i neobjavljivanje vesti sa frontova. S obzirom na to da neutralnim brodovima putuju putnici obeju zaraćenih strana stalo se na gladište da bi među njima moglo doći i do oštih diskusija i zbog toga se na neutralnim brodovima ne objavljuju telegrami sa bojišta. (Lozanić-Frothingam, 1970: 99)

Autorka takođe navodi podatak da neutralni brodovi pri ulasku u ratnu zonu bivaju jako osvetljeni, za razliku od savezničkih koji plove zamračeni zbog straha od potapanja. Takođe, govori i o prefarbavanju crvenih i žutih dimnjaka brodova u crno, pa i čitavih brodova u sivo da bi bili manje primetni u opasnim vodama. Poslednji incident pred ulazak SAD u rat bio je potapanje američka četiri teretna broda nemačkim podmornicama sredinom marta 1917. godine. Označivši nemačku agresiju potapanja brodova kao „rat protiv čovečanstva“ i potvrdivši da mir više nije moguć, Vilson američki ulazak u sukob definiše kao želju za postizanjem mira na svetu i oslobođenje naroda, kao i da „svet mora da bude sigurno mesto za demokratiju“ (Goldfield et al., 2002: 441).

Lozanić-Frotingam sagledava sa kakvim društvenim i političkim previranjima Amerika mora da se suoči pred rat, upravo zbog razlika po poreklu njenog stanovništva:

Sinoć mi je prišla jedna Nemica. Čim sam je videla odmah sam pomislila da to mora biti Germanka. Debela, crvenih obraza, neotmena pojava, ona se celim svojim izgledom odvajala od drugih. Posle kraćeg razgovora, reče mi jakim nemačkim naglaskom: „Znate, ja sam uz Nemce“. Prisutni su se jedva pribrali. U tom trenutku pomislili na sve teškoće na koje će Amerika naići kod svojih 10.000.000 Nemaca kad kad bude ušla u rat uz saveznike. (Lozanić-Frothingam, 1970: 145)

Nisu se svi Amerikanci svrstavali na ratne strane isključivo prema poreklu. Mnogi su na prvo mesto stavljali sopstvenu bezbednost, udobnost, uređen život i nisu želeli da sve to bude ugroženo ulaskom Amerike u ratne sukobe:

Američki narod se već dosta naslušao o ratu, tragičnim posledicama rata, patnjama, nesrećama i tragedijama koje su pretrpeli evropski narodi. I umoran je od svega toga. Sad želi da se sve to preda zaboravu i da se od svega odmori, što je i razumljivo. Ovako bar običan Amerikanac oseća rezonuje. (Lozanić-Frothingam, 1970: 264)

S druge strane, bilo je i onih koji iz ideoloških razloga nisu prihvatili neutralnost, ili su želeli i sami da učestvuju u ratu. Kao dobrovoljci iz Amerike su u Srbiju i druge ratom zahvaćene zemlje stizali lekari, medicinsko osoblje, muškarci i žene podjednako. Rut Farnam je na sledeći način sagledavala situaciju:

Amerika je tada bila neutralna, najveća i najbogatija zemlja na svetu. Njenim stanovnicima obezbeđena je sva udobnost, svaki luksuz. Bila je toliko debela i sita da joj je bilo teško da shvati kako stvarna glad hara mnogim nesrećnim gradovima u Evropi. Amerika nije razumela da se ovaj rat toliko lično tiče i nje same, i da će i ona biti neizbežno uvučena u njega. Jedno vreme činilo se da i dalje ima duha u kom je čovek iz davnina rekao: „Jesam li čuvar brata moga“, i za nas, koji smo videli kako stvari teku, bilo je tragično da je naša zemlja tako slepa. (Farnam, 1918: 118)

Šestog aprila 1917. godine SAD zvanično ulaze u rat. Lozanić-Frotingam navodi da je Kongres izglasao četvrtinu milijarde dolara za vojnu i pomorsku opremu (1970: 164). Da bi rat mogao da se finansira, vlada je uvela poreze, kao što je akt o Federalnom porezu na prihode u SAD, ali je i

prodavala građanstvu ratne obveznice (Liberty Bonds) kojima je sakupljeno 23 milijarde dolara na teritoriji SAD (Goldfield et al., 2002: 444). Da bi nam predočila kakva je bila atmosfera uoči ulaska Amerike u rat, Lozanić-Frothingham navodi deo konverzacije za jednom večerom:

Za vreme večere nije se govorilo o ratu. Po dolasku ova dva poslovna čoveka govorilo se samo o dvema stvarima: prvo, kako bi se u Srbiji zemlja mogla da ore traktorima i kako bi mogla postati pogodno tržište za prodaju tih traktora, i, drugo, kako bi se voće tamo moglo proizvoditi, konzervirati i dalje izvoziti. Razume se, za to bi se upotrebio američki kapital i američke kompanije bi sve to organizovale. Najveći deo zarade, prirodno, išao bi Amerikancima. (1970: 161)

Preduzetički duh američkog naroda Jelena Lozanić-Frothingham dobro je upoznala tokom svog boravka u dobrotvornoj misiji. Iako mu se u početku čudila, uspela je da ga usmeri u svoju korist; „Mnoge humanitarne organizacije, potresene tragičnom sudbinom srpskog naroda pod austrougarskom, nemačkom i bugarskom čizmom, nastojale su da pomognu – sakupljale su novac za pomoć” (Đurić, 1987: 365), a Jelena je bila jedan od glasova koji je o toj srpskoj tragediji govorio i usmeravao sredstva. Pored novčane i humanitarne pomoći, Srbija je želela i političku pomoć od moćnih saveznika. Srpska ratna misija na čelu sa Milenkom Vesnićem, srpskim diplomatom i poslanikom u Parizu, krajem 1917. godine i početkom 1918. godine primljena je u desetodnevnu posetu Americi. U okviru Misije delovao je i otac Jelene Lozanić, Sima Lozanić, kao bivši ministar privrede. Misija je svečano dočekana na železničkoj stanici u Vašingtonu, a prisustvovali su joj državni sekretar Lansing i visoki funkcioneri Stejt Departmenta. U znak poštovanja prema gostima iz Srbije, srpska zastava postavljena je na više mesta u hotelu u kom su odseli članovi Misije, i na automobil koji im je stavljen na raspolaganje tokom boravka u Americi (Lozanić-Frothingham, 1970: 206). U Americi dočekali su ih i svesrdno pomagali Jelena Lozanić, Mihailo Pupin i svi ostali predstavnici Odbora za pomoć Srbiji koji su već imali iskustva u radu i zadacima na promovisanju srpskih interesa. U Njujork, Misija je stigla 20.12.1917. godine. Jelena Lozanić o boravku Misije opširno piše sestri, i zaključuje:

Na kraju hoću da ti dodam, u vezi sa boravkom Srpske ratne misije, da je njen doček u Americi i prijem u Vašingtonu od strane američkih zvaničnih faktora, bio najviši izraz priznanja za sve što je Srbija u ratu uradila, za žrtve koje je podnela i za hrabrost kakvu je srpski vojnik, tj. srpski narod pokazao. Članovi naše Ratne misije, sa svoje strane, osvojili su sva srca svojim otmenim držanjem i visokim intelektom. Rečju, to je bila potvrda snage srpskog karaktera. Otuda i nezaboravan utisak (Lozanić-Frothingham, 1970: 221).

Od ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat, Jelena Lozanić-Frothingham unosi brojne podatke u svoja pisma koji su istorijski veoma značajni. Oni sadrže izjave američkih državnika, dnevno-političke odluke, ekonomsko stanje u državi, odnos prema mobilizaciji i metodama ratovanja. Slede reprezentativni citati koji ilustruju neke od ovih istoriografskih dragocenosti:

Pre no što nam se ukazala svetlost mesta Kolorado Springs ušao je u naš voz jedan železnički činovnik koji nam je čitao „ratne vesti“. Između ostalog i da je Kongres izglasao četvrtinu milijarde dolara za vojnu i pomorsku opremu, kao i da su Englezi uhvatili u Irskom kanalu neke nemačke podmornice. (Lozanić-Frothingham, 1970: 164)

Iz novina videh da je u Kongresu 373 glasa bilo za rat a 50 protiv. Pročitah, takođe, da su Nemci potopili dve belgijske lađe sa hranom. (Lozanić-Frothingham, 1970: 165)

Amerika je, ipak, na kraju, odbacila svoju neutralnu obrazinu i postepeno prilazi saveznicima. Jedan oficir je vrlo lepo govorio okupljenim mladićima kako treba sad da se dobrovoljno jave za regrutaciju, jer ako se sad dragovoljno ne prijave, docnije će ih država pozvati silom zakona. Udarao je svom silinom glasa na takozvani pacifizam, rekavši da se iza tog pacifizma krije nemačka propaganda. (Lozanić-Frotingham, 1970: 165)

Bivši predsednik Sjedinjenih Država, Teodor Ruzvelt izjavio je, a Lozanić-Frotingham pribeležila:

Svaki američki građanin, čije su simpatije za Nemce, izdajnik je svoje zemlje. (Lozanić-Frotingham, : 153)

...Od sveg srca želim da se Srbija što pre oslobodi i da se svi Južni Sloveni ujedine u jednu veliku državu. (Lozanić-Frotingham, 1970: 201)

Datum 15. maj 1917: Ovde se sad govori i o mogućoj novčanoj krizi. Amerika je sad zaraćena strana i teško je predvideti šta će ovaj rat zemlji doneti. (Lozanić-Frotingham, 1970: 170)

Ameriku su posetile dve savezničke misije: francuska i engleska. Na čelu francuske misije nalazio se general Žofr, a na čelu engleske Lord Balfur, predsednik vlade. (Lozanić-Frotingham, 1970: 170)

Datum 5. jun 1917: Danas imaju da se prijave vlastima svi mladi ljudi u Sjedinjenim Državama između 21. i 30. godine starosti. Računa se da će se prijaviti oko 10.000.000. Za sada će Amerika regrutovati za vojsku 5,000.000 ljudi. (Lozanić-Frotingham, 1970: 171)

Sad je američki Crveni krst krenuo da skupi 100.000.000 dolara, kako za svoje potrebe tako i za potrebe savezničkih zemalja. (Lozanić-Frotingham, 1970: 172)

Juče sam videla profesora Pupina. Rekao mi je kako sada poglavito rade na pronalasku aparata za otkrivanje podmornica. Ta bi naprava pod vodom registrovala zvuk podmorničke mašine. (Lozanić-Frotingham, 1970: 172)

U Njujork je stigla i ruska ratna misija. Njeni se članovi sreću na svakom koraku. Puno je ruskih oficira, vojnika, mornara. Svet ih svuda burno pozdravlja sa puno simpatija. (Lozanić-Frotingham, 1970: 173)

Gubici tokom rata bili su ogromni: 8 miliona mrtvih vojnika, 7 miliona mrtvih civila, nebrojeni ranjeni, bolesni, fizički i mentalno dotučeni, na obe zaraćene strane. Obim pomoći koju je Jelena Lozanić-Frotingham tokom svoje misije uspela da sakupi je impresivan. Zajedno sa Mejbel Grujić, u okviru Srpskog potpornog komiteta npr. samo od februara 1915. do juna 1916. godine sakupljeno je 249.780 dolara (Bojović 1996: 260), a takođe je zadivljujuća suma od 40.000 dolara koja je prikupljena za zakup broda kojim će se srpske izbeglice prebaciti u Francusku, po povlačenju preko Albanije (Lazarević i Mihailović, 2017: 350). Utisak koji je o sebi ostavila najbolje dočarava komentar njenog oca Sime Lozanića, koji je rekao da „U Srbiji svet tebe poznaje kao kćer profesora Lozanića, a ovde, u Americi, mene znaju kao oca gospođice Lozanić” (Lozanić-Frotingham, 1970: 221).

6.8. Jelena Lozanić-Frotingam o ženama Amerike

Kako je istorijski trenutak u kom su ova dela pisana obeležen ne samo ratnim zbivanjima već i društvenim previranjem povodom ženske borbe za svoja prava, promena vrednosnog sistema ima značajan uticaj na obe autorke i sadržaj dela. Često je slična situacija bila i pri autorstvu drugih književnih dela u drugim vremenima i prostorima. „To praktično znači da pisci muškog pola iz istog vremena i sredine nisu imali to iskustvo promena vrednosti, a da čitaoci mogu da ga razumeju tek pomoću svesti o razlici po rodu“ (Dojčinović-Nešić 1993: 184). I zaista, dela pisana o Prvom svetskom ratu iz ugla muškaraca teško da će sadržati elemente koje su relevantni za autorke koje su iskustvo proživele boreći se za dvostruku dobit: oslobođenje od rata i oslobođenje od podređenog položaja u društvu. Društvena uslovljenost sadržaja teksta dovodi do toga da „...čitanje ženskih tekstova zahteva bolje poznavanje socijalnih nego filozofskih tokova, jer još od romantizma žene nastoje da transcendiraju u stvarnost, a ne u neki metafizički prostor.“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 186) Upravo je sociološka i istorijska vrednost ova dva dela interesantna za rodni aspekt njihovog iščitavanja.

Žene, Amerikanke i Kanadanke, bile su najbrojnija publika na Jeleninim predavanjima o Srbiji, s obzirom da je filantropski rad duboko ukorenjen u društveni angažman žena Zapada. Detaljniji podaci i istorijat posvećivanja žena ovim aktivnostima na teritoriji Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država izloženi su u prethodnim poglavljima, a sada ćemo izdvojiti karakteristične primere diskursa o ženama u delu *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* Jelene Lozanić-Frotingam.

Amerika je prava demokratska zemlja. Devojke što služe oko stolova kao kelnerice kćeri su okolnih farmera. Neke su preko zime učiteljice, neke studentkinje koje hoće nešto da zarade preko leta, da bi, posle raspusta, nastavile školovanje. (Lozanić-Frotingam, 1970: 37)

Ovde [Čikago] ima na hiljade automobila i, što je zanimljivo, više žena koje šofiraju nego na istoku Amerike. Osim toga kažu da su žene, što se više ide na zapad, samostalnije, energičnije, preduzimljivije i da vrše poslove koje žene na istoku ne rade. (Lozanić-Frotingam, 1970: 22)

U ovom klubu u kome se nalazim mogu biti samo žene koje imaju univerzitetsku diplomu. Ja sam ovde primljena izuzetno zalaganjem gospođe Fauler. Ona je članica, jer je svršila univerzitet u Londonu.

U „Koloni klub“ ulaze samo žene po porodičnoj lozi. Smatra se vrlo ekskluzivnim klubom.

Članice „Kosmopolitankluba“ su samo žene koje su se istakle svojim radom, svojom ličnom vrednošću na umetničkom polju, na polju socijalnog rada i tome slično. (Lozanić-Frotingam, 1970: 25)

24.10.1915. Kada smo se vratile u Njujork, naišle smo na velike demonstracije od strane Udruženja za žensko pravo glasa. U demonstracijama su učestvovalе razne organizacije. U novinama je pisalo da je u tim demonstracijama bilo najmanje 80.000 osoba, ljudi, žena i dece. Bilo je tu organizacija belih i crnih iz najviših društvenih slojeva, kao i iz najnižih. Učestvovalе su i privatne i zvanične ličnosti, u automobilima, na konjima i peške. Svi su imali žute značke sa natpisom: „Glasajte za žene“ (Vote for women). Demonstracije su trajale tri sata. Kako novine pišu: „Počelo je po suncu a završilo po mesečini“. Predsednik Vudro Vilson je pre

nekoliko dana, na glasanju, bacio svoju kuglicu u korist ženskog prava glasa. (Lozanić-Frotingham, 1970: 67)

U Kanadi, prov. Ontario, 10.01.1916. Društvo za žensko pravo glasa, od rata uglavnom, radi na pomoći ranjenicima i siromašnim porodicama. Osnovane su razne sekcije koje rade samo za zaraćene zemlje. Tako je osnovan i Odbor za pomoć Srbima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 76)

Jutros je bio kod mene g. Frotingham. Ostao je blizu dva sata. Razgovarali smo o mogućnoj prodaji srpskih vezova u Americi. Kolika bi to bila dobit za naše žene koje ih vezu! (Lozanić-Frotingham, 1970: 54)

G. Stijačić je svratio da uzme statističke podatke za članak koji on piše o srpskoj ženi i o tome šta su naše žene učinile za vreme ovog rata. (Lozanić-Frotingham, 1970: 72)

Njujork, 21. januar 1916. Kod g. Plimtona velika večera u čast gospođice Pankherst. Prisustvovali su Čeda Mijatović i svi članovi našeg Odbora. Mis Pankherst je sušta protivnost od onoga kako sam je ja zamišljala. Ja sam je zamišljala kao snažnu ženu agresivnih manira. Ona je, međutim, nežna, delikatna, tiha, otmenog ponašanja. Pomislih: zar je to ta ratoborna sifražetkinja, koja drži te plamena govore o svojim idejama kojima uzbuđuje celu zemljinu kuglu i koju policija goni i tako često zatvara? Ona, međutim, tom svojom velikom mirnoćom pobeđuje. To je verovatno ključ njene gvozdene volje kojom toliko uspeva. Ona oštro kritikuje današnju englesku vladu što nije na vreme poslala vojnu pomoć Srbiji. Za nju je to neoprostiva greška, a i njeno duboko ubeđenje. (Lozanić-Frotingham, 1970: 82)

Na ovom mestu povući ćemo paralelu sa citatom iz knjige Jelene Dimitrijević, o njenom utisku o Amerikankama:

Gledajući Amerikanke u ratu u tuđoj zemlji, ja sam od srca poževela da ih vidim u miru, u njihovoj prostranoj otadžbini, u državi sastavljenoj od četrdeset osam država, u onoj državi na čijem zapadu cveta limun i zri pomorandža u doba godine kad joj se na Istoku mrzne cvet, i čije obale zapljuskuju dva okeana.

Ja sam bila uobrazila da ću kad dođem u Novi svet videti žene koje ne liče na žene...Amerikanke su stekle pravo glasa samo zato što su po svemu kao muškarci. „Napustile su ženstvo“, u to sam bila uverena...Kad ono, kakva zabluda! ...gledajući žene oko sebe, ja ponova uzeh razmišljati, ili upravo i bez razmišljanja donesoh drugi zaključak: da su Amerikanke *žene*, i to prave pravcate, gotovo primitivne žene (Dimitrijević, 2019: 127-128)

Amerika kao država demokratskog uređenja, prema zapisima Jelene Lozanić-Frotingam, demokratiju nudi i ženama. „U kritičkoj analizi diskursa, gde postoji razumevanje društvenih praksi koje se ogledaju u diskursu i konstituišu ga (Fairclough, 1992), feministička perspektiva podseća da mnoge društvene prakse, daleko od toga da su neutralne, zapravo su rodovane na ovaj način” (Lazar, 2018: 145). Kao borkinja za prava žena u Srbiji, Lozanić se ne iznenađuje raznolikim ulogama koje su Amerikanke na sebe preuzele, već čitaocima ukazuje na njih kao na primere dobre prakse. Autorka kroz odabrane primere kao da izlistava šta sve žena može da postigne: da se školuje, da bude aktivna članica društva u kom živi, da radi i zarađuje, i da se udruživanjem bori za svoja prava. „Cilj feminističke političke kritike rodničkih društvenih praksi i odnosa je, na kraju, uticanje na društvenu transformaciju...Ovo podrazumeva mobilizaciju teorije kako bi se stvorila kritička svest i razvile feminističke strategije za otpor i promene” (Lazar, 2018: 145).

U Americi, žene mogu da rade kao učiteljice, kelnerice, da se školuju. Svakako da su, shodno vremenu u kome delo nastaje, ove mlade žene bile ograničene u svojim nastojanjima da

zarađuju i obrazuju se, ali Lozanić-Frotingam ne propušta da nas informiše o toj mogućnosti za žene. Ključno pitanje u raspravama o pravima žena, a koje se odnosi na definisanje o kojim ženama govorimo ako tražimo prava za njih, Lozanić-Frotingam uočava na konkretnoj razlici između žena Istočne i Zapadne obale; zapad Amerike je, kako navodi, progresivniji i po tome koliko i u kolikoj meri su žene samostalnije. Pored ličnog zalaganja žena da unaprede svoje veštine i znanja, i dalje je pozicija na društvenoj lestvici ulaznica za visoko društvo; prestižni klubovi primaju članice ili po porodičnoj lozi, ili po izuzetnim rezultatima dama koje žele da budu članice. Kada govori o srpskoj ženi, ona ističe težak položaj u kom se ona našla tokom rata i iznalazi načine na koje bi joj se moglo pomoći.

Stereotipne predstave kojima su pojedine žene prikazivane usled njihovih snažnih ličnosti i otvoreno iskazivanih stavova nisu zaobišle ni diskurs Jelene Lozanić-Frotingam, ali ona uspeva da takve predstave osvesti i promeni. Ona otvoreno piše o tome kakvu je ženu očekivala da vidi kada je trebalo da se upozna sa čuvenom sufražetkinjom Emelin Panherst (1858-1928): umesto, kako Lozanić-Frotingam navodi, ratoborne, bučne i nežensvene osobe koja je osam puta bila u zatvoru, zatiče nežnu ženu, tihu i otmenu. Predubeđenja o Pankherstovoj, ali i o svim drugim sufražetkinjama, feministkinjama pa i uopšte, o pojedincima koji pokušavaju da se suprotstave „autoritetima“, „neupitnoj moći“ i drugim „nedodirljivima i nepromenljivima“, kreiraju imidž pobunjenih kao agresivnih. Mediji, u tadašnje vreme prevashodno novine, kreirale su takvu sliku: „tipična“ sufražetkinja je osoba koja uliva strah i opasna je. Koliko su predrasude duboko ukorenjene u diskursima, potvrđuje nam veoma slična reakcija Jelene Dimitrijević o Amerikankama koje je očekivala da doživi kao „Amazonke“, slične muškarcima, s obzirom da uspevaju da ostvare svoje zamisli poput osvajanja prava glasa. Na ova dva primera vidimo uticaj „diskursa koji održava patrijarhalni društveni poredak – odnose moći koji sistemski privileguju muškarce kao društvenu grupu, a žene postavljaju u nepovoljniji položaj, isključuju ih i oduzimaju im moć kao društvenoj grupi“ (Lazar, 2018: 145). Prema diskursu patrijarhalnog uređenja, od žene se očekuje da je nežna, tiha, submisivna, a ukoliko bi grupa žena ili pojedina žena uspela da zadobije istu moć kao muškarac, to bi je nužno moralo označiti kao „muškarcu nalik“: muškobanjastu, grubu, nerafinisanu, ratobornu. Otuda iznenađenje kada se za ženu prvo čuje kroz njena postignuća, a zatim utvrdi da je (uprkos tome) i po svojoj spoljašnjosti i manirima – ženstvena.

Na dan proslave američke nezavisnosti 4. jula, organizovan je defile u kom su devojke predstavljale simbole Amerike:

Centralna figura u toj slici bila je jedna mlada Amerikanka koja je predstavljala Ameriku u kostimu Kolumbije. Njoj je polako prilazila jedna po jedna grupa devojaka koje su bile predstavnice svih žena, koje će uzeti aktivnog učešća u ovom ratu kao bolničarke, farmerke, fabričke radnice kao i predstavnice drugih ženskih udruženja. Među tim farmerkama i ja sam predstavljala Ameriku. (Lozanić-Frotingham, 1970: 173)

Gospođa Vardrop mi je u dva maha sa puno ubeđenja govorila da bi naše seljanke trebalo posle rata da se isele u Ameriku, gde bi lako našle zaposlenje kao posluga, jer je ovde velika potražnja za domaćom poslugom. Sirota moja mala Srbijo, koja si već toliko naroda izgubila u ratu od bolesti i neprijatelja, samo bi ti sad još to trebalo da ti seljanke i seljaci emigriraju i rade u tuđem dalekom svetu! (Lozanić-Frotingham, 1970: 118)

Na jednom skupu sa ženama veoma bogatim, teme su im bile zimovanja, letovanja, sportovi, razvodi i slično. Počevši da govori o deci i stanju u Srbiji, predrasuda koju je stekla o ovim damama se razvejala:

Ove dame, po svom izgledu frivolne i lakomislene, odjednom su se pretvorile u najživlje slušaoce a posle mog govora ostale su duže od jednog sata u razgovoru sa mnom, upućujući mi inteligentna pitanja. Iz ovog iskustva izvela sam zaključak o nečem ili nekom. (Lozanić-Frothingham, 1970: 257)

Rekla bih, ipak, da je doček u Bostonu prevazišao sve drugo američko gostoljublje. General Rašić i otac imali su za šofere dame iz najboljeg bostonskog društva koje su ih svuda provodile. Bostonsko najviše društvo smatralo je da nije dovoljno dati auto sa šoferom, već, kao znak počasti, šofer je imala biti dama iz najboljih bostonskih krugova. (Lozanić-Frothingham, 1970: 217)

Moja aktivnost u Klivlandu sastojala se još i u sledećem: održala sam predavanje na Univerzitetu za devojke. Za mene je uvek zadovoljstvo kad govorim mladim, lepim, veselim devojkama, koje tako duboko saosećaju, a u isto vreme, pokazuju puno inteligentnog razumevanja. Govorila sam i u „Gradskom ženskom klubu“ – gde je bilo preko dve stotine žena. Prijatno sam bila iznenadjena kad sam videla koliko ove žene žele nešto da čuju i nauče o Srbiji. Interesovale su se o prirodnim lepotama naše zemlje, o životu, običajima i veri, kao i o našim seljacima i seljankama. (Lozanić-Frothingham, 1970: 255)

Shvatam ove devojke i žene koje lep život i provod zanose, ali ovaj stariji svet mi je neshvatljiv. I taj svet u odmaklim godinama traži samo prijatnu razonodu i uživanje. S ovakvim svetom nisam nikad ranije dolazila u dodir. To su sebične žene koje žive samo za sebe i svoje zadovoljstvo. Ukusno se oblače, piju koktele i idu s jednog provoda na drugi. Rat, beda, nesreća ne dotiču njihovo tvrdo srce. Neke od tih dama su me upitale da li će moje predavanje biti suviše žalosno i strašno, jer bi ih to uznemirilo i potištalalo, te u tom slučaju ne bi došle. (Lozanić-Frothingham, 1970: 146)

Rodoljublje Amerikanki ogleda se u njihovom diskursu: Lozanić-Frotingam beleži hvalospeve koje o svojoj domovini pevaju predstavnice raznih društava sa kojima se ona upoznaje, i čak pozivaju samu Jelenu i žene iz Srbije da se dosele u ovu zemlju mogućnosti. Nadajući se i dalje da će Srbija uspeti da se oporavi od zadatog ratnog udarca, Lozanić-Frotingam smatra da dalje emigriranje ne bi bilo dobro za budućnost zemlje. Prijatno su je iznenadile i mlade devojke, i studentkinje, i predstavnice bogatog sloja koje su sa velikom pažnjom slušale njeno predavanje i pokazale iskreno interesovanje za život u Srbiji, zaključivši da ne treba olako suditi na osnovu početnog utiska o ljudima. Protivtežu ovakvim slušateljicama činile su starije gospođe koje nisu želele da se uznemire tužnim pričama, i na osnovu toga odlučivale da li će prisustvovati skupu. Ranije smo već napomenuli da se Lozanić susretala i sa daleko siromašnijim slojevima društva, čiji predstavnici su teško stečeni novac ipak odvajali za humane ciljeve.

Ulazak Amerike u rat prema pisanju Jelene Lozanić-Frotingam Amerikanke uglavnom nisu rado prihvatile, ali bilo je i drugačijih stavova; oni su se zasnivali na stavu da bi učestvovanjem žena u ratu one mogle lakše ostvariti svoja prava.

Iako su mnoge žene gledale na rat kao na priliku da se mobilišu „ženske snage“ i da se uđe u poratnu „Obećanu zemlju ...jednakih mogućnosti“, godine oko Prvog svetskog rata takođe karakterišu strah od imigranata, rasna i etnička nejednakost, napadi na feminizam i ženska prava, i sindikalni nemiri i radikalizam (Jensen, 2008: viii)

7. Zajednički elementi u delima Jelene Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart iz rodne perspektive

U čemu je specifičnost ženskog pisanja (u odnosu na muško pisanje) i koje bi to bile zajedničke, rodom uslovljene, osobine ženskog pisanja autorki Stobart i Lozanić u kontekstu konstrukcije alternativnih istorijskih narativa? Da li se njihovo tumačenje sveta u Velikom ratu može okarakterisati kao „žensko pismo“? Kako se ono očitava u njihovim narativima?

Jezik, kao osnovno sredstvo komunikacije među ljudima, predstavlja jedan od ključnih elemenata za uspostavljanje i održanje međuljudskih odnosa, te za transgeneracijski i intrageneracijski prenos stavova, vrednosti, ideologija i kulturnih modela jedne govorne zajednice. Dakle, jezik se nikako ne može sagledati nezavisno od svojih govornika; on je u isto vreme odraz njihovog poimanja sveta i sredstvo za formiranje vrednosnih sistema koji nam pomažu da razumemo svet i ljude oko nas. Drugim rečima, jezik je jedno od ključnih sredstava u procesu formiranja kulturnih obrazaca koji utiču na ustrojstvo društvenih i govornih zajednica, na formiranje međuljudskih odnosa na privatnom i javnom planu, na koncept društvene moći, društvene raslojenosti i hegemonije. U tom smislu, upotreba jezika u direktnoj je korelaciji sa prirodom društvenih odnosa u jednoj zajednici, a analiza upotrebe jezika (kroz teorijsko metodološke postulate kritičke sociolingvistike i kritičke analize diskursa) nudi nam obilje podataka o suštini tih odnosa moći i nemoći, ravnopravnosti ili hegemonije na kojima počivaju naša društva. (Filipović, 2011: 419)

Kompleksnost odnosa jezik-moć-društvena pozicija neodvojiva je od uslovljenosti rodom. Autorke su ovde predstavljene kroz njihovu društveno-porodičnu pozicioniranost, obrazovanje i aktivizam. Jasno je istaknuta ideja o strahu od autorstva Mejbel Sinkler Stobart i strahu od javnog nastupa Jelene Lozanić-Frotingam. Smatram da je potrebno izdvojiti još nekoliko elemenata koje tumačim kao zajedničke u tekstovima čije su autorke Stobart i Lozanić, a koji se tipično pronalaze kroz ginokritička čitanja ženskih autorki.

Smatram da su autorke Stobart i Lozanić svoja dela napisale u okviru karakterističnih tema i motiva kojima se spisateljice učestalo bave krajem 19. veka, a to su novac i važnost posla. Lozanić piše o mukotrpnom procesu pronalaženja donatora, sakupljanju priloga, ubeđivanju moćnih filantropa da prilože sredstva, tako da nastavlja tradiciju koju Elen Mers naziva „ženskim realizmom“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 102) sa tom razlikom da novac koji Lozanić teži da „zaradi“ ne ide u ličnu, već u svrhu humanosti, a njena pozicija iz koje deluje je pozicija angažovanja, „zaposlenja“. Stobart celokupni sadržaj *Plamenog mača* pripoveda iz ugla zadatka koji je njoj poveren, dakle takođe iz okvira svog „zaposlenja“. Na svojevrsan način Lozanić i Stobart nastavljaju žensku spisateljsku tradiciju, pišući o ovim temama iz ličnog ugla bez obzira što je svrha pisanja uslovljena istorijskim kontekstom i što nije fikcija već stvarni život.

Još jedna od tema koja se često javlja u ženskoj književnosti po Elen Mers je „putujući heroinizam“ (Dojčinović-Nešić, 1993: 104) u čijem prvom planu je herojski ženski lik koji putuje, doduše, na imaginarnoj ravni ili izmaštano, u zatvorenom prostoru. Ovu karakterističnu temu – prikazivanje herojskog ženskog lika koji se otisnuo u nepoznato i pritom iskazao hrabrost i požrtvovanje, realnost ratnog stanja ostvarila je u punom smislu i kod autorke Lozanić, i kod autorke Stobart, ne ostavljajući ni jedan element – heroizam, putovanje, hrabrost, požrtvovanost – u ravni imaginarnog ili fiktivnog; život je neverovatnim sklopom okolnosti nadmašio roman preuzevši tematiku iz njega.

Pacifizam zasnovan na „ženskom principu“ i stavovi o ratovanju kao muškoj razonodi još jedan je element koji je karakterističan za Stobart, ali i druge spisateljice. Virdžinija Vulf navodi: „Iako su instinkti u manjoj ili većoj meri zajednička odlika oba pola, ratovanje je oduvek bilo muška, a ne ženska navika. Zakon i praksa razvili su tu razliku, bilo da je ona urođena ili slučajna“ (Vulf, 2014: 5). Na pitanje svog korespondenta *kako sprečiti rat*, Vulf pokreće inicijalno razmatranje pokušavajući da odgovori zašto se borimo, i dolazi do tri razloga karakteristična za muškarce; zbog slave, iz potrebe, i iz zadovoljstva: „...rat je profesija; rat je izvor sreće i uzbuđenja; u ratu se takođe ispoljavaju mnoge muške osobine bez kojih bi muškarci bili degradirani“ (Vulf, 2014: 6).

Sledeći element je divljenje prirodi i feminizacija prirode: kod Stobart, priroda pati u svim svojim oblicima, kroz zemlju, vodu, vazduh, biljke i životinje, i naposljetku čoveka. Priroda sa velikim početnim slovom P trpi muški ratni napad, dok žene, Srпкиnje, preuzimaju brigu o njoj – obrađuju zemlju, beru plodove, održavaju stoku u životu. Ženski princip očuvanja života i ponovnog rađanja po svojoj suštini je prirodan, jer se i Priroda sama isto tako obnavlja. Napad Plamenog mača je napad na femininost Prirode i u biološkom i u metaforičkom smislu. Segment o negativnom doživljaju prirode kako ga je sagledala Stobart dok su se udaljivali od albanskih planina, „Reka je padala u divnim kaskadama, i saosećajnom uhu je trebalo da zvuči kao svirka u isprekidanim akordima struna prirode; ali ja sam čula samo udaranje dečjih pesnica po klaviru“ (Stobart 2016: 261) neodoljivo podseća na opis planine Jelene Lozanić-Frotingam, koja takođe upotrebljava motiv nestašnog deteta da dočara nemir pred ogoljenim i nepristupačnim pejzažom:

Pred nama je iznenada puklo more ovih mrkih, belih visova. Meni se činilo kao da je neko dete uzelo kedu i njome našaralo ove nebrojene vrhove piramida, bez ikakvog reda i plana, podstaknuto jedino neshvatljivom detinjom maštom. Uskoro se našosmo potpuno okruženi stotinama ovakvih šiljatih, oštih, granitnih planina, u svoj divljini njihovoj, bez ikakvog znaka života bilo ljudi, životinja, drveća ili bilo kakve vegetacije. Planine su gorostasne ali puste, žalosne i hladne, te se čovek tu oseća jako potištenim. (Lozanić-Frotingham, 1970: 290)

Dalje, nejasne su granice žanra u kom spisateljice ispisuju svoja dela. Epistolarna forma, dnevnički unosi, autobiografija, memoari, putopis – na svaki od ovih žanrova se autorke oslanjaju pri svom pisanju. Stilovi se takođe smenjuju u oba njihova narativa: propovednički, moralizatorski, informativni, dok je ton u zavisnosti od pripovedanih događaja elegičan, rodoljubiv, naredbodavni, melanholičan.

Stobart crpi iz svog književnog nasleđa pozamljujući stil iz raznovrsnih izvora, počev od Biblije do romantičarskih pesnika. Istovremeno, ona ne ignoriše inovativnost sopstvenog dnevnika i snažnu poetičnost koja je u njegovim fragmentima. Ali, *Plameni mač* sa namerom pokriva mnogo više, kako hronološki, tako i ideološki, te je takav pastiš, verovatno, neizbežan. (Smith, 2000: 61)

Ne želeći da sebe stavlja u prvi plan, vešto izbegavajući da knjiga postane samopromocija i hvalospev sopstvenim delima, „Stobart svakako umanjuje svoje lično herojstvo u *Plamenom maču* da ne bi previse podsticala patriotski mit i zasenila političko/pacifističke poruke svog teksta“ (Smith, 2000: 65), usputno navodeći u svom dnevniku npr. belešku o medaljama koje će primiti, kao da to nije značajno dostignuće. Stobart, kao „proizvod viktorske imperijalne kulture“ inspiraciju je crpla od pisaca romantičara, smatra Smit, i upotrebljava „viktorsku retoriku otkrovenja“, koja podrazumeva konvencije kao što su visoka estetika pri opisivanju pejzaža, zgusnutost značenja, semantičko bogatstvo koje odiše pridevima izvedenih od imenica, naročito pri dočaravanju boja, i procenjivanje onoga koji opisuje iz lične vizure posmatrača. Ona opisuje ljude i običaje poput imperijalnih istraživača iz 19. veka“ (Smith, 2016: 40). Takođe, Stobartova je „uvek

imala na umu širi značaj rata,“ pišući tako da objavljivanjem knjige zapravo objavljuje svoju političku agendu (Smith, 2016: 58). Lozanić-Frotingham sa skromnošću svojstvenoj i Mejbel Stobart niže podatke o uspesima, ali uvek uz ogradu da je to „mali doprinos“, „najmanje što mogu da učinim“ i sl. Njena politička agenda je otvoreno iskazana, a to je želja za slobodom Srbije: „Ostavih sve vas u ovim neizvesnim vremenima. Ostavih i Evropu u plamenu i sve što je čoveku blisko i drago“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 105). Boje, zvuci, oblici – sve su to simboli koji u oba dela potcrtavaju njihova ženska iskustva i transponuju ih na nivo uopštenih značenja: tamne boje, oštri i nejasni oblici ukazuju na neizvesnost i strah; iznenadna buka povezuje se sa napadom, ugroženom bezbednošću i egzistencijom, promene vremenskih prilika ukazuju na nestalnost života kakav poznaju, ali i na prolaznost nevolja.

I konačno, u fokusu obe autorke su uvek slabiji, bespomoćni, ugroženi. One brigom i zauzimanjem pokušavaju da zaštite nekog, i tako se fiksiraju na poziciji jezgra identiteta po rodu – u ulogu majke. Tema materinstva, kao tema biološke kreacije, mogla bi se dovesti u vezu sa kompenzacijom za stvaranje (Dojčinović-Nešić, 1993: 161) literarnog dela. Stobart je čak i imala nadimak „majka“ koji su joj dali srpski vojnici kao znak da cene njenu požrtvovanost. Ostvarenim rezultatima svojih zalaganja i ostavljanjem pisanog traga o onima koje su zaštitile i sačuvale, autorke Stobart i Lozanić uspevaju da daju svoj doprinos metaforičkom Drvetu života.

Pišući ove redove na završetku jednog perioda mog života, prenosim se, u tišini moje sobe, dok na ulicama Njujorka kulja život, u doba kad sam prvi put kročila na tlo Novog sveta. Nije to bilo lako doći iz one naše male Srbije i patrijarhalnog Beograda u ogromnu, naprednu, Ameriku punu života. Nije bilo lako ni jednostavno snaći se u tom mozaiku rasa i naroda, u toj mešavini mentaliteta a, pri tom, biti svestan sve težine odgovornosti za taj naporni rad i težak zadatak na otklanjanju svih prepreka na putu ka uspehu. No ja sam sve to srećno prebrodila, jer me je u tom poslu rukovodila samo jedna misao: pomoć mojoj zemlji. (Lozanić-Frotingham, 1970: 305)

8. Interpretacija sociolingvističke narativne mreže u delima Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam

8.1. Uzročno-posledične veze diskursa, istorije i društva

Potreba da se ispriča priča (bazirana na uobičajenim ili nesvakidašnjim iskustvima) polazna je osnova za narative koji u sebi objedinjuju vremensku liniju odvijanja samih događaja, ali i sve osobnosti koje tu liniju okružuju: predistoriju koja je dovela do određenog trenutka, prelomne događaje u životima pojedinaca koji su imali uticaja na situacije opisane u narativu, kulturne obrasce u čijim okvirima se radnja dešava i sl. Svaki narativ u sebi sadrži nezaobilazan biografski element, što čini autora jedinstvenim interpretatorom događaja o kom piše. Narativ ima i svoju publiku kojoj je namenjen, te autor svesno vrši odabir sredstava i načina kojima će svoju priču preneti publici.

Locirani u hermeneutičkom krugu/ciklusu (re)interpretacije, narativi sa elementima zajedničke priče očekivano se mogu razlikovati od pripovedača do pripovedača, što ideju da se oni empirijski potvrde kao dosledni i stabilni čini stranom (samom) konceptu narativne istine. (Sandelowski 1991: 165)

Dakle, narativna istina nije jednoobrazna: različiti autori predstaviće svoju verziju istine, svoje iskustvo i svoja zapažanja. Značajni istorijski događaj kao što je Prvi svetski rat, može biti predstavljen narativima svih direktnih i indirektnih učesnika: vojnika, građana, ratnika, deteta, itd. I svačiji narativ biće jedinstven i istinit u svojoj osobnosti, sadržaće individualnu istinu. Velike, ili „opšte istine“ nepromenljive su – recimo, da se rat zaista dogodio. Međutim, iz njih proizilaze i opšti ili „veliki“ narativi – opšteprihvaćene priče o ovom sukobu. U ovom radu, analizom korpusa opšta istina se potvrđuje, rat se zaista odigrao, ali se nude specifične interpretacije iskustva tog rata.

Partikularnost iskustava tokom Prvog svetskog rata teško je klasifikovati. Na primer, srpski vojnici bili su neposredno u ratu, ali jedan deo njih, mladih regruta, zatim je poslat na školovanje u Francusku i Englesku, dok su preostali pripremali oslobođenje Srbije i spremali se na dalje borbe i moguću smrt. Dvojaka iskustva vojnika – npr. jednog koji je sve vreme na bojištu, i drugog, koji je posle nekog vremena poslat na školovanje u inostranstvo, veoma se razlikuju. Tzv. „ženske ratne priče“ često su ispovesti o nasilju nad ženama, prikazivanja napora da se nahrane gladna deca, sačuva imanjanje od propadanja, izbegne bolest i smrt, itd. S druge strane, ženska iskustva su takođe i zapisi lekarki i bolničarki iz stacionara, žena koje su imale profesije ili dobile određene ratne zadatke, poput Lozanić i Stobart. Ratne teme su birane u skladu sa ličnim iskustvima ali i ideologijama. Na primer, u suprotnosti su bile kosmopolitske teme ili opisivanje ličnog raspoloženja tokom rata, sa temama veličanja žrtava i negovanja kolektivnog identiteta. U pisanim ostvarenjima srpskih autora, uobičajena je bila tema patnje i nacionalnog ponosa, a kako se rat bližio završetku, polako ju je zamenjivala tema jugoslovenskog jedinstva (Ilić-Marković 2017: 50-51). Na svetskom planu spisateljstva, rovovsko ratovanje sinonim je za zapise iz Prvog svetskog rata, ali nije svo ratovanje bilo samo rovovsko. Podvojenosti ovog tipa potiru ideju o jedinstvenom velikom narativu, i kako Manslou navodi,

Pričanje priča je osnovno u ljudskom postojanju od mitova do istorija, a narativi postoje zato što pričamo priče da bismo objasnili svoje postojanje, prošlo i sadašnje. Dakle, (a) narativi, naravno, funkcionišu po principu uzroka i posledice, i (b) narativi mogu biti napisani, izvođeni, izgovoreni – ali su uvek izmišljeni. Istoriografski narativni čin, sa onim što smatram da su njegove tri osnove, je nepretenciozan

poduhvat. On uključuje *naraciju* naratora, *diskurs* kojim je narativ definisan kao pisani tekst ili iskaz, i *priču* koja se priča (o prošlosti). (Munslow, 2012: 118)

Dva narativa, autorki Sinkler Stobart i Lozanić-Frotingam, različita su po mnogim elementima: po mestu odvijanja radnje, društvenoj sredini u kojima one deluju, blizini/udaljenosti fronta, Amerika čak nije ni bila u ratu kada je Lozanić tamo stigla itd., ali obe priče su legitimna iskustva o periodu koji se opisuje. Dušan Matić (1898-1980) srpski pisac, pesnik i prevodilac zabeležio je:

Ja nisam držao pušku, nisam bio ratnik, nisam ispalio nijedan metak, ali smatram da su me ratovi formirali. To je malo paradoksalno, ali je zaista tako. Ratovi stvaraju situacije koje mi možemo da volimo ili ne volimo, ali to vreme otkriva neke vidove ljudske stvarnosti, ukazuje na čoveka i suštinu njegova života. Mislim da čovek tek stavljen u takve situacije pokazuje šta je i ko je! (Ilić-Marković 2017: 26)

Na čijoj je strani autor partikularnog narativa o Velikom ratu? Na pravoj ili pogrešnoj? Koja je prava strana, a koja pogrešna? Iz ugla jednih autora o Prvom svetskom ratu, prava strana je strana Saveznika. Iz ugla nekih drugih autora, to bi bila suparnička strana. Stoga, za sagledavanje narativa koji su pred nama potrebno je bilo imati u vidu iz koje vizure autorke posmatraju događaje i utvrditi, za početak, kako se ta vizura oformila, što smo učinili rekonstruisanjem njihovih privatnih istorija.

Vremenski raspon objavljivanja ova dva dela je 54 godine, iako su po nastanku sadržaja i teme jednovremena. Štampanje knjige Stobartove bilo je i društveno uslovljeno istorijskim trenutkom, 1916. godine, odnosno po okončanju njenog boravka na Balkanu i povratku u Englesku, dok je knjiga Jelene Lozanić-Frotingam štampana u izdanju društva koje neguje sećanje na Prvi svetski rat – Udruženja nosilaca Albanske spomenice, tek 1970. godine. Sama produkcija dela, kao i posvete, govore o političkoj i ideološkoj podlozi i lokalnim sredinama o kojima su autorke pisale. Oba dela obiluju etnografskim opservacijama, čak i „opisima i objašnjenjima upotrebe jezika” (Hymes 1971: 45), ali i drugim kulturološkim obeležjima naroda sa kojima se susreću autorke.

Oba dela su hronološki omeđena, sa jasno naznačenim faktografskim podacima – datumima i nazivima mesta. Narativnim tehnikama dijaloga i unutrašnjeg monologa postižu verodostojnost i autentičnost iz pozicije svedoka koji su opisanim događajima prisustvovali. Povremenim reminiscencijama autorke nas podsećaju ili obaveštavaju o pređašnjem stanju ili dešavanjima, a budućnost iščekuju uz veliku nadu. Za razliku od pukog izveštavanja, autorke retrospektivnim pripovedanjem postižu efekat putopisa, jer iako cilj naracije nije opisivanje pejzaža i znamenitosti, oni su neodvojiv deo njihovih diskursa. Pored ispunjenja zadataka koji su im povereni, podjednako važan ishod njihovih putovanja je samospoznaja, redefinisane ličnog identiteta i upoznavanje sa različitostima. Istorijski događaj koji određuje dinamiku njihovog kretanja je rat, a kretanje se ne odvija samo na fizičkom planu, nego i društvenom, političkom i kulturološkom, što je prisutno u njihovim diskursima. Manslou smatra da prošli događaji ne postoje izvan narativne deskripcije autora (2012: 103), i preispituje pojam „istorijske istine“ kao korespondencije između realnosti i naracije.

Prošlost je fluidna jer ne postoji dato značenje – nema date ili objektivne priče u prošlosti – na koju se istoričarev empirijski opis može fiksirati na bilo koji način koji nije proizvoljan. Istorijsko značenje podleže njegovoj narativnoj izmišljotini. Epistemološku definiciju značenja definiše nediskriminatorna upotreba navodno diskriminatornog jezika. Kada definišemo jezik, svet postaje njegova i naša stvarnost. (Munslow, 2012: 110)

Stvarnost autorki, kao i istoričara, u saglasju je sa individualnim iskustvom i utvrđenim činjenicama. U našoj analizi postoji visok stepen korespondencije između navoda Stobart i Lozanić, potkrepljen svedočenjima i drugih autora/autorki. Ovim putem se približavamo „istorijskoj istini“, s obzirom na to da su, kako tvrdi Manslou, „istorijska značenja i interpretacije fiksirani u narativnoj strukturi istorijskog pisanja, a ne u prošlosti. I, naravno, čak i da jesu, kako bismo znali osim kroz jezik naših narativa?“ (2012: 108) Ako se vratimo na početni stav u našoj tezi da istina nije samo jedna i jedinstvena, već da postoji mnoštvo njih, prevazilaženjem sputanosti u formi straha od autorstva, straha od drugosti, straha od patrijarhalnog odbacivanja itd, spisatelj(ka) iznosi svoju priču, svoje iskustvo i samim tim činom potvrđuje svoje postojanje. „Otuda, istorijski narativ predstavlja proizvod načina na koji ljudska bića misle i postoje, pa tako i sam koncept „sopstva“ znači „pripovedanje priča.“ (Munslow, 2012: 109).

Kriza opstanka srpskog naroda tokom rata uslovljena je spoljašnjim okolnostima, na koje autorke pokušavaju da utiču svojim aktivnostima. Drugi efekat njihovog delanja je menjanje percepcije o Srbiji kao balkanskoj nazadnoj provinciji, i prilog kreiranju novog diskursa koji bi mogao po svojoj funkciji da se tumači kao propagandni diskurs⁴⁴: „ratoborni Balkanac“ sada postaje „branitelj ognjišta i nacionalnog interesa“. Srbija, kao zemlja koja je na strani Saveznika, ne može više da bude prikazivana dotadašnjim jezikom, kao necivilizovana sredina sa necivilizovanim stanovništvom. Etnički i drugi stereotipi⁴⁵ koriste se za prikazivanje Drugog i podizanje metaforičnog zida oko njega, a u ratu, za unižavanje ratnog neprijatelja kako bi se stvorile negativne predstave u cilju ratne propagande. Ilustracija ovakvih stereotipa ogleda se u generalizaciji *svi su oni takvi* koja je bila dominantna pre Prvog svetskog rata:

Predstavu o ogromnom, ali priličnom bezobličnom moru hrišćana pod turskom vlašću (Srbi, Bugari i Rumuni su – zbog vere – gotovo uvek nazivani Grcima) zamenili su, sedamdesetih godina 19. veka, jasnije izoštreni balkanski nacionalni stereotipi. (Ovde pod „stereotipom“ podrazumevam, prema definiciji koju daje francuski komparatista Danijel-Anri Pažo, najmanju količinu informacija koja izražava kolektivno znanje o određenom Drugom.) „Napaćeni“ Bugari, „divlji“ Albanci, „ratoborni“ Srbi i „ponosni, hrabri“ Crnogorci počinjali su da se pojavljuju na stranicama *Panča*. (Goldsvorti, 2000: 38)

Jelena Lozanić-Frotingam se susretala sa ovim stereotipima, a primer možemo iščitati iz jedne beleške, u situaciji kada joj sagovornica stavlja do znanja da se ona ne uklapa u tipičnu predstavu o srpskom narodu jer poseduje brojne kvalitete: „Tako, na primer, kad se u razgovoru s jednom Austrijankom i mene dotakla, Austrijanka joj je primetila: „Gospođica Lozanić ne predstavlja srpski narod. Ona je izuzetak i ne treba po njoj suditi“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 162).

⁴⁴ U sociološkim studijama propaganda je u svojoj funkciji deskriptivan pojam i kao takav primenljiv i u lingvističkom istraživanju, jer jezički oblik iskaza ne zavisi od sadržaja već od njegove funkcije (Dieckmann, 1975: 36). Prvi svetski rat je prvi veliki medijski rat u istoriji. To je prvi moderni rat koji je obuhvatio i stanovništvo svih zemalja učesnica – pozadina postaje značajna za ishod rata skoro u istoj meri kao i front, zbog čega je od samog početka bilo potrebno raditi na formiranju predstava, pojačavanju negativnih stereotipa o neprijatelju. (Ilić Marković, 2017: 9)

⁴⁵ Već po definiciji, čin stereotipizacije je reduktivan i, kao takav, uvek označava odsustvo nekog navodno poželjnog svojstva svog predmeta. Zato je taj čin diskurzivno oružje moći. Time se radi nešto, i to na veoma „podmukao“ način: „drugom“ se aktivno oduzima izvesno svojstvo, a počinitelj svoju pretenziju na moralnu nevinost zasniva na tvrdnji da je to svojstvo simboličko, a ne materijalno, da je čin stereotipizacije „samo“ način govora i da „reči nikad ne mogu da vam naškode“. (Hercfeld, 2004: 256)

Predstavnice Saveznika, spisateljice poput Mejbel Stobart gradile su pozitivnu sliku o srpskom junaku-seljaku-ratniku, koja se uklapala u taj novi talas prihvatanja „male, nejake, ali patriotske i hrabre“ Srbije. Kako Hamond (2002) navodi, sledeći korak bio je uvažavanje takvim narodima prava izbora o sopstvenom uređenju, priznanje novoformiranoj državi da je sazrela za samostalnost i samoopredeljenje. Stobart kaže „Srbija je puna vere i nade, jer zna da nije i nikada neće izgubiti svojstvo nacije“ (2016: 311). Pozitivna slika o Srbiji dobija svoje puno ovaploćenje dolaskom Srpske vojne misije u Ameriku 20. decembra 1917. Događaji koji slede predstavljaju istorijsku prekretnicu, kada je američki predsednik Vilson izneo 14 tačaka o uslovima pod kojima će Amerika pristati na mir, a jedna od tačaka podrazumeva međunarodne garancije političke i ekonomske nezavisnosti i teritorijalnog integriteta za novoformirane balkanske države.

Odbor za pomoć Srbiji u kome je radila Jelena Lozanić-Frotingam dočekala je predstavnike Misije (među kojima je bio i Jelenin otac, Sima Lozanić). Članovi Misije posetili su grob Džordža Vašingtona, i tom prilikom je Robert Lansing, državni sekretar u Vilsonovoj administraciji održao govor u kom je uporedio Vašingtona sa Karađorđem „i podvukao njihovu zajedničku crtu rodoljublja kao i zaslugu za stvaranjem svojih zemalja“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 212). Ovim citatom još jednom se potvrđuje Hamondova (2002) ideja o promeni paradigme, koja podrazumeva da se pri kreiranju novog diskursa prepoznaju zajedničke crte i utvrđuju paralele među narodima.

Drugost, koja je srpskom narodu u prethodnom periodu pripisivana, išla je dotle da se mislilo kako su njihovi pripadnici i fizički drugačiji: „Posle predavanja, kao i obično, pitanja, razgovori, diskusija kako se Srbima može pomoći. Jedan gospodin iz Njujorka, koji je bio među slušaocima, čuo je kako je jedna dama primetila drugoj: „Čudnovato, ali ova gospođica izgleda kao mi!“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 35)“. Iako je početna premisa da Drugi ne može ni da izgleda kao Mi, kod navedene dame dogodilo se prepoznavanje i menjanje diskursa, odnosno, zamišljeni Drugi po izgledu *jeste* kao Mi. Promena diskursa je primetna i kod ostalih sagovornika Jelene Lozanić-Frotingam: „Juče, za vreme ručka, senator Edvards bio je malo sarkastičan na račun balkanskih naroda o kojima je rekao: „Sa njima čovek nikad ne može biti siguran šta će im biti idući potez.“...Uopšte nije mi se dopadao ni način ni ton njegovog govora o nama Srbima. (Lozanić-Frotingham, 1970: 56)“, da bi kasnije tokom večeri isti gospodin izjavio da je potpuno promenio mišljenje o Srbiji. U ovoj izjavi sažeta je promena konstrukta o drugom narodu, narodu Balkana, kako je bio predstavljen na Zapadu tog vremena, a što jeste posledica propagande: „Način na koji su događaji predstavljeni u javnosti odlučivao je o tome kako će biti prihvaćeni, čime se nije događaj ogledao u jeziku, već je stvarnost putem jezika sistematski konstruisana“ (Ilić Marković, 2017: 10). U očima zapadnog čoveka dolazi do promene paradigme o viđenju balkanskih naroda.

Stobart se suočila sa Drugosti i suštinom kolonijalizma još tokom svog boravka u Africi. U autobiografiji *Miracles and Adventures. An Autobiography by M. A. St. Clair Stobart* ona se odvajala od američkog diskursa:

Beli čovek, daleko od ograničenja civilizacije koja su samo površinska, odbacio je tu navlaku i pokazao se u neprimerenom svetlu, a otkrivanja o karakteru kojima smo svedočili na dnevnom nivou poljuljala su veru u socijalnu evoluciju. Ali sada vidim da sam samo bila pripremana za još suroviju realnost za koju je moj život u Veltu bio vredna lekcija o samosnalažljivosti, koja mi je u kasnijim iskustvima bila potrebna. (1935: 80)

I pre dolaska na Balkan Stobart tvrdi da je spoznala ljudsku prirodu. Najlošije elemente te prirode prepoznala je u tlačenju *drugoga* i *drugačijega*; diskursno putovanje osvešćenja kod Stobart se kreće od prekora belog čoveka kao tlačitelja, preko aktivizma protiv muškog tlačitelja žene oličenog

u institucijama, do ratnog suprotstavljanja militantnom generičkom muškarcu koji tlači svakoga ko mu se nađe na putu.

Portret učesnika rata sa kojima Stobart provodi vreme oličen u srpskom vojniku/oficiru, koga ona kvalifikuje kao Balkanca, ali ne onakvog kakvim je on odranije okarakterisan; njen sentiment je prosrpski.

Stereotip o Balkanu menjao se čak i tokom rata. Analiza nemačkih i austrijskih ratnih izveštaja između 1912. i 1918. koju je sprovedla Mehthild Golčevski pokazuje da su različiti narodi na Balkanu različito i tretirani, pošto nije postojala jasna predstava o tome šta Balkan zapravo jeste. U meri u kojoj se ova kategorija koristila da označi opšte odlike regiona (npr. klišeji o gostoljubivosti, o seljacima i brđanima, ljudima bliskim prirodi, o nazadnosti, nehigijeni i ostalo), ona je bila toliko maglovita i neodređena da se podjednako mogla primenjivati i na narode van Balkana. Kad god se koristila, njena sugestivnost počivala je na neodređenosti, ali i na emotivnoj komponenti. (Todorova, 1999: 208)

Diskursi obe autorke objedinju menjanje postojećih diskurzivnih paradigmi: kako je Hamond (2002) primetio, dotadašnji diskurs o Balkanu kao divljem mestu, trebalo je da se promeni jer je „cilj bio stvoriti saveznika sada, a ne drugog“ (2002: 65). Balkan *divljeg* čoveka, kako su ga Viktorijanci okarakterisali usled navodne niže biološko-mentalne vrednosti balkanskih naroda, zamenjuje predstava Balkana kao herojskog, istrajnog i patriotskog, a to su markeri odličnog vojnog saveznika (2002: 67). Stobart beleži:

Kod ovih mrtvih ljudi patos se sastojao ne u tome što su bili mrtvi –već u pomisli da su ovi jednostavni ljudi, neuki, vojnici seljaci, u ovim pustim planinama položili svoje živote, daleko od vojničke slave i časti, za jednu ideju koja je za mnoge bila mutna i nejasna, gotovo podsvesna. Ideja je bila ista kao ona za koju su srpski vojnici položili svoje živote na Kosovu, ideja koja u sebi nema ničega od vulgarnog osvajanja ili agresije, ideja da duša Srbije mora da bude slobodna, da ostvari svoje spasenje. Dom, porodica, čak i zemlja, ne znače ništa ako duša Srbije nije slobodna. Dom, porodica, čak i zemlja, moraju da budu žrtvovani ako treba da bi duša Srbije bila slobodna. (Stobart, 2016: 272-273)

Jelena Lozanić, na drugom kraju sveta, u Americi, piše: „Vaša je zemlja tako velika, jaka i bogata, dok je naša Srbija, mala, sirota, ali je njeno bogatstvo u čeličnosti duha njenog naroda, svagda gotovog da sve žrtvuje za svoju slobodu i zemlju, sve do golog života. I to dragovoljno“ (Lozanić-Frothingham, 1970: 161). Obe autorke smatraju gubitak života u očima Srba manjom žrtvom od gubitka slobode. Patriotski diskurs stvara idealnog saveznika, koji deli zajedničku ideju o rodoljublju i pozitivnim osobinama, koje su daleko od površnosti, nesvesnosti i necivilizovanosti Drugog. Kako Hamond zaključuje, „Lepa ilustracija razvijanja prijateljstva između dve nacije je način kako su britanske diskurzivne konstrukcije počele da se harmonizuju sa Srpskom sopstvenom pohvalnom slikom o sebi samima“ (2002: 75).

Borba za pravo naroda na Balkanu da osvoje slobodu i da imaju pravo na samoopredeljenje postala je novi dominantni narativ u delima Britanskih autorki, izveštača i novinara na Zapadu. Diskurs o divljem i krvožednom zamenio je diskurs o ugroženom narodu željnom slobode. Nepromenljive koje su prisutne u oba diskursa su pacifizam, patriotizam, vera u bolje sutra, težnja ka ostvarivanju prava žena. Ono što su svojim radom postigle Stobart i Lozanić, obuhvata i promenu diskursa koji je bio uvrežen u prikazivanju Balkana na Zapadu pre Prvog svetskog rata.

8.2. Usložnjavanje identiteta; odnosi moći i nejednakosti u koordinati vreme/prostor

Narativi Jelene Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart nisu samo jednolični monolozi. Oni sadrže i primere narativa u interakciji (Bamberg 2005: 222), odnosno, primere ophođenja autorki sa lokalnim stanovništvom, zvaničnicima, razgovore na nematernjem jeziku, komunikaciju u najrazličitijim situacijama i pri otežanim okolnostima. Putem njih dobijamo uvid u društvenu i kulturnu praksu određenog doba i podneblja⁴⁶, ali i načina na koji autorke iskazuju svoje identitete u specifičnom kontekstu. Narativi uvek otkrivaju govornikov ili piščev identitet (Bamberg 2005: 223) kao i njegov stav, narativ nam otkriva ko je autor u meri u kolikoj nam otkriva i sadržaj priče. Na publici je dalji proces čitanja i tumačenja dela, i „ispravnosti“ tog čitanja. Da bi lični narativ, kao tačka preseka biografije, istorije i društva (Reissman 2000: 5) bio važan određenoj zajednici, potrebno je da ih povezuju zajednički aspekti, npr. zajednička istorija, identitet i sl. Lični narativ tako postaje isečak zajedničke istorije, sa imenovanim licima i lokacijama, kao i društvenim ustrojstvom unutar kog se odvija priča tako da konstruišemo sociolingvističku narativnu mrežu. Priče koje čitamo u delima autorki govore i o menjanju datog društvenog ustrojstva. „Ispravnost“ čitanja nije data sama po sebi, već čitalac tumači priču kroz sopstvene slojeve ličnog identiteta. Uloga čitaoca ponekad je već zadata u ličnom narativu: na primer, pisma Jelene Lozanić-Frotingam upućena su unapred određenom čitaocu, adresatu pisama – Jeleninoj sestri Ani, dok je pretpostavljeni čitalac dela Mejbel Stobart mnogo šira publika. U tom smislu razuđeno je i pozicioniranje autorki u napisanim delima, da li su one kao pripovedači u ulozi beležnika porodične i lične istorije, edukatora, promotera određenih vrednosti, nacionalnog istoriografa, nekoga ko ubeđuje, informiše, prepričava događaje, ili zabavlja čitalačku publiku. Dalje, društveno pozicioniranje autorki dato je predstavljanjem ličnih porodičnih istorija u društvu i sopstvenih uloga u njemu. Izmeštanje iz tih i preuzimanje novih društvenih uloga povod su za obe autorke da napišu svoja dela. Ta izmeštenost i nova uloga može dvojako da se interpretira:

1. autorke su u poziciji *Drugog* (uzevši u obzir njihovu rodnu i nacionalnu pripadnost)

2. autorke su u ulozi *agenta* promene: njihova pozicija nije pasivna, već naprotiv, inicira akciju, pokret, otpor, one svesno preuzimaju kontrolu nad događajima i situacijama i ne dozvoljavaju da budu žrtve okolnosti.

U ličnom narativu, ovakva pomeranja pozicija predstavljaju performanse identiteta (Reissman 2000: 13) pri čemu u određenim epizodama narator ima pasivnu (neko ko trpi nevolje rata), a u drugim, aktivnu ulogu (neko ko se suprotstavlja nevoljama rata).

Prvi svetski rat bio je i propagandni rat. Izvan linije fronta, on se vodio putem plakata, štampe, fotografija i filmova, izveštaja ratnih reportera i sl. Diskurs o Balkanu kao mističnom i nasilnom mestu koje je bliskije Orijentu nego Evropi ublažavan je nakon prvih pobeda koje je srpska vojska izvojevala na Ceru i Kolubari, a Saveznici uvideli mogućnost daljeg suprotstavljanja lokalne vojske nadmoćnijem neprijatelju na ovoj teritoriji. Zadatak Jelene Lozanić-Frotingam bio je prikupljanje pomoći, a sastavni deo ovoga zadatka bilo je edukovanje stranaca koji ne znaju ništa o Srbiji, nemaju informacije šta se na ratištu događa i ne mogu da se stave u položaj „male, napaćene Srbije“, kako je ona nazivana. Nasilje i zločini izazivali su saosećanje kod slušalaca, a Jelena je predavanja ispunjavala nacionalnim ponosom i dostojanstvom. Ono što nikako nije htela bio je utisak traženja milostinje, prošnja. Dostojanstvo je ključna reč kojom se vodila u svom ophođenju i držanju.

⁴⁶ Kako se sagovornici obraćaju jedni drugima, na kom jeziku, kako se oslovljavaju – npr. „majko“ i sl.

Kako su Srbi iza sebe već imali iskustva balkanskih ratova kada su ušli u Prvi svetski rat, sukobe ovog tipa nikako nisu doživljavali sa ushićenjem i poletom. Za razliku od njih, mladi Britanci imali su romantičnu predstavu o ratu kao avanturi, ispitu muškosti ili herojstvu. Pacifistički diskurs obe autorke baziran je na sopstvenim ratnim iskustvima, jer su i Stobart i Lozanić bile bolničarke u balkanskim ratovima. Moralizatorski i religiozni elementi služe im da ukažu na pogubne efekte ovakvih sukoba, na besmisao razaranja i nepostojanje stvarnog pobednika kada se na kraju položi oružje. One se pozivaju i na univerzalnu humanost, narodnu epiku i mitologizaciju istorijskih događaja kada sve nade u bolje sutra potonu. Epizodnost događaja koji se smenjuju daju utisak brzog protoka vremena, dok opisi izuzetnih prirodnih lepota i predela usporavaju radnju, obično u pauzama pre pokreta.

Prvi svetski rat promenio je tradicionalne uloge žena i muškaraca koje su muškarca klasifikovale kao „Zaštitnika“, a žene kao „Štićene“. Aktivizam žena koji je sa jedne strane podrazumevao direktno učešće u ratu, na frontu (Milunka Savić, Flora Sends, Rut Farnam), posredno učešće kroz rad u bolnicama ili organizaciji pomoći (lekarka Slavka Mihajlović, Elsi Inglis, Mejbel Stobart, Jelena Lozanić-Frotingam) ili očuvanje imovine, obrađivanje seoskih imanja, rad u fabrikama municije itd. promenio je ideju o ženama koje pasivno očekuju zaštitu kada su suočene sa teškoćama. Uokviren borbom za prava žena započetom pre Prvog svetskog rata i nastavljenom po njegovom okončanju, ženski aktivizam u toku samog rata značajno je promenio diskurs o ženama kao bespomoćnom, slabijem polu.

Mejbel Stobart i Jelena Lozanić-Frotingam kreirale su svoje profesionalne uloge u ratu i ispunile ih izvanrednom posvećenošću i profesionalizmom, čime su već iskoračile iz uobičajenog ili očekivanog. Obe izmeštene iz svojih zemalja, u sredini čiji jezik nije njihov maternji, sa zadacima koji su zahtevni i od njih traže odlučnost, hrabrost i nepokolebljivost, one stvaraju novi ženski ratni izraz: one nisu mučenice, nisu žrtve; naprotiv, one upravljaju sopstvenom, ali i sudbinama ljudi oko sebe.

Primeri iz njihova dva dela pokazali su strategije kojima su se Stobart i Lozanić služile kako bi postigle određeni društveni, politički ili psihološki cilj u različitim situacijama prikazanim u knjigama, što nam je omogućilo da u našoj sociolingvističkoj narativnoj mreži utvrdimo značenja i zajednička čvorišta. Teme o kojima pišu su socijalne – ranjenici, glad, bolest; patriotizam, kako sopstveni, tako i drugih naroda; uloga žena u ratu i društvu, protivljenje ratu i težnja ka stvaranju boljeg i pravednijeg društva; zatim, one opisuju prirodu, naseljena mesta, ljude i njihov izgled, ponašanje i običaje, i na posletku, pišu i o sebi. Razinu ličnog one podižu na nivo opšteg, prepoznajući u drugima ono što je u njima samima, a što je nezavisno od porekla, staleža, jezika, već što je ono esencijalno ljudsko.

Obe autorke u svom diskursu prikazuju Drugog; taj Drugi kod njih poprima različite oblike.

Drugi je prikazan u liku ratnog neprijatelja. Uobičajenim ratnim diskursom kod obe autorke, neprijatelj se markira kao mrzak, podao, prevrtljiv, nemilosrdan. Nasuprot tome, „naš“ vojnik, (Saveznički) pun je vrlina, hrabrosti, požrtvovanja. Odstupanja su prisutna u delu Mejbel Stobart, kada prikazuje zarobljenike koji poprimaju ljudski lik; to više nisu krvožedni ratnici, već obični, uplašeni mladići koji su voljni da sarađuju, čak izvršavaju zadatke u sklopu poljske bolnice i zadobijaju poverenje. Ovim jezičkim manevrom Stobart ukazuje na ljudskost koja je prisutna na svim sukobljenima stranama, i sav besmisao rata.

Još jedan primer Drugosti je prikazan u delu Jelene Lozanić-Frotingam kroz pominjanje pripadnika crnačke populacije, a u ekstremnoj meri i kroz narativ o Indijancima. Lozanić-Frotingam ih opisuje kao potpuno necivilizovane, ni blizu belom čoveku. Iz njenog diskursa iščitavamo odnose moći koji su se u punoj snazi iskalili nad ove dve grupe ljudi kako društvenim podređivanjem, tako

i jezičkim. Na društvenom planu oni su izloženi segregaciji, zatvaranju u rezervate, uskraćivanju prava, a sve se to objašnjava i opravdava njihovom tobože slabim umnim potencijalima, zaostalošću na razvojnoj lestvici, tupošću, fizičkim nedostacima, pa čak i mentalnom udaljenošću od „božjih stvorenja“.

Drugost koja je podložna promenama u sklopu diskursa Stobart i Lozanić je drugost ljudi i sredine u kojima se one nalaze u trenutku pisanja dela. Upoznajući pripadnike naroda sa kojima su u kontaktu – Srbe, odnosno Amerikance/Kanađane, autorke vremenom postaju „čuvarke kapije“⁴⁷, poznavaoци ovih naroda koje razumeju i prihvataju njihove običaje, vrednosti, izraze, ponašanja koja su im u početku delovala čudno i neočekivano. Čitajući dela, upoznavali smo se sa njihovim vrednosnim sistemima i sudaru istih sa vrednosnim sistemima drugih. Primeri koji su kroz analizu navođeni šire se na područje etnografije govora, kulturoloških odlika, folklora itd.

O društvenom položaju žena u Srbiji autorke ne pišu mnogo. Sami susreti sa ženama su sporadični, npr. kada Mejbel Stobart u nečijem domaćinstvu upozna suprugu ili kada u dispanzer stignu lokalne seljanke po pomoć. Ove žene su uglavnom bile neobrazovane i sklone sujeverju, što Stobart ističe, ali istovremeno upućuje im pohvale zbog vrednog rada koji je primetan na imanjima na kojima u tom trenutku nema muškaraca.

Iako na prvi pogled zabačen i siromašan, balkanski svet je Britankama pružio priliku da se zaista izjednače sa muškarcima. Britanke su na Balkanu uživale neku vrstu „počasnog muškog statusa“. Mnoge od njih jedva da su se uopšte zanimale za položaj balkanskih žena, a ako i jesu, po pravilu su prema njima zauzimale superioran odnos. (Goldsvorti, 2000: 244)

Stobart predstavlja pojedinačne žene sa kojima se susreće, ali njihov položaj nije u fokusu interesovanja Stobart. Mnogo više ona piše o sopstvenom položaju kao profesionalno orijentisane žene, gošće na Balkanu. Takođe, specifična situacija Jelene Lozanić-Frotingam isključuje sagledavanje žena koje su u ostale u Srbiji. Ona se zalaže za njih, ali nema direktan kontakt te nam o njima nema mnogo toga da kaže. Civilne žrtve, žene koje su ranjene, ubijene, silovane itd. i njihove sudbine naprosto nisu u fokusu ova dva narativa. Na žalost, mnoge žene u Srbiji koje su bile radnice, seljanke, domaćice i sl. bile su nepismene, te nisu ni bile u mogućnosti da pišu dnevnik ni memoare, što bi bio značajan istoriografski dokument upravo zbog inferiornog položaja u kom su bile u odnosu na druge (pismene) žene. Njihovu priču pritiska i stid zbog patrijarhalnog društvenog poretka, koji ih primorava da o doživljenom zlodelu ćute, da ne bi bile i sekundarno diskriminisane ili čak odbačene. Viđenja ovih žena takođe bi bila „ženska ratna priča“, svakako važna i validna. Ove žene su u drugačijem položaju i od Stobart, i od Lozanić, imale su drugačije (ne)mogućnosti a samim tim i iskustva iz rata.

Da li su same autorke osetile žaoku Drugosti u tuđini? Na ovo pitanje odgovor bi glasilo da su je osetile i pre odlaska u tuđinu. Kao borkinje za prava žena, susretale su se sa otporom institucija i pojedinaca, čak i kroz pokušaj zabrane odlaska na Balkan sa kojom se Stobartova suočila – iz jednog jedinog razloga, zato što je žena. Dolaskom na Balkan, Stobart više nije u poziciji Drugog. Njen položaj je, naprotiv, postaje položaj superiornosti i moći: ona je ta koja je

⁴⁷ U trenutku pisanja dela autorki, Srbija, odnosno Balkan, i Amerika, odnosno Kanada, nisu bile teritorije koje su respektivni narodi dobro poznavali. Autorke zato pišu iz pozicije nekoga ko ima ekskluzivni pristup tim nedovoljno poznatim narodima, i ko tek treba da upozna svoju čitalačku publiku o tome kakvi su oni - Srbi/Amerikanci/Kanađani. U tom smislu one postaju „čuvarke“ koje „kapiju polako otvaraju“. U sociolingvističkim istraživanjima, „Pristup govornoj zajednici u kvalitativnom istraživanju često je omogućen zahvaljujući intervenciji „čuvara kapije“ (engl. gate keeper), odnosno osobe koja istraživačicu odnosno istraživača preporučuje datoj govornoj zajednici“. (Filipović, 2018a: 64)

došla da pomogne slabijima; ona je ta koja savetuje, naređuje i organizuje; ona uspostavlja saradnju sa svim značajnim strukturama u Srbiji – vojskom, komandnim štabom, kraljevskom porodicom; ona dobija čin i predvodi grupu ljudi tokom marša. Stobart je svesna da je moć koju ima proizašla iz institucionalnih izvora, ali i da svojim ponašanjem ona tu moć potvrđuje, tako da je ne sprovodi nasilnim metodama. Zato uspeva da pored poštovanja, zadobije i prisna osećanja vojnika, koja su iskazana njihovim oslovljavanjem „majko“. U slučajevima kada joj je položaj ugrožen, ona primenjuje silu (npr. povišenim tonom, uperenim pištoljem u vojnika koji je izvršio krađu i sl.). Jelena Lozanić-Frotingam takođe je institucionalno podržana, ali njen zadatak po svojoj prirodi je pozicija podređenosti – ona traži pomoć od drugih. Kroz primere susreta u različitim mestima i s različitim ljudima, zaključujemo da se Lozanić suočavala sa pozicijom Drugosti; ona otvoreno govori o primerima kada su je odbijali, kada bi se smejali gledajući slike stradanja ili glasno negodovali na njenim predavanjima, no, ona bi to pripisala svrstavanju takvih izgreznika uz surpotstavljenju ratnu stranu, a ne kao poruku upućenu njoj lično kao ženi.

Doživljaj samih sebe obe autorke ogleda se kroz neprestanu promenu. One iskazuju svoja lična preispitivanja ili promene mišljenja, ali svest o značaju zadatka koji im je poveren nikada ih ne napušta i iz njega crpe energiju. One su svom zadatku u potpunosti predane, poistovećuju se sa njim. Čak i u spoljašnjem predstavljanju one se prilagođavaju situaciji i igraju zadatak ulogu: Stobart nosi pantalone i zabranjuje drugim devojkama na nose nakit na put. Lozanić oblači narodnu nošnju bitoljskog kraja na predavanjima, a pri susretima sa bogatim filantropima nosi svedenu i skromnu odeću, koja „prilичi situaciji u kojoj je moja zemlja“. Obe deluju lokalno, svaka na svom terenu, ali svesne su da će to što postignu imati uticaja na globalne promene; na živote vojnika i srpskog stanovništva, na svest američkog i kanadskog naroda, ali i na položaj i doživljaj žena – šta sve one mogu da urade i postignu, i kakav će biti dalji tok razvoja ženskih mogućnosti i prava.

Lozanić-Frotingam predstavlja sebe pri dolasku u Ameriku kao ne sasvim spremnu za posao koji joj predstoji: „meni se čini da se moja misija ovde sastoji...“, i nesigurnu u sopstvene sposobnosti. Ona potencira kompleksnost zadatka koji je dobila svesna da nema dovoljno iskustva i da je na nepoznatom terenu, ali se ne žali već predočava koliku odgovornost oseća prema poverenom zadatku. Svoju inicijalnu nesigurnost pokazuje i kroz strah od javnog nastupa (poput straha od autorstva kod Mejbel Stobart), a što je neizostavni deo njenog ukupnog rada. Usavršavala se u držanju javnih govora temeljnim pripremama, obogaćivala ih autentičnim fotografijama koje je dobijala iz Srbije i pokazivala publici, oblačila narodnu nošnju, i pozivala Amerikanke koje su boravile na teritoriji Srbije da izlože publici svoja svedočanstva iz rata. Tako se, na primer, izgradilo prijateljstvo sa Rut Farnam. Vremenom, Lozanić-Frotingam uspeva da anticipira koja će pitanja publika postavljati, šta će ih interesovati, i kako će reagovati.

Pohvale koje dobija doživljava kao pohvale upućene Srbiji, pre nego njoj lično, koja Srbiju samo zastupa. Od početne nesigurnosti, prateći diskurs Jelene Lozanić-Frotingam kroz ovo delo možemo uočiti razvoj samouverenosti koju pokazuje pre svega prenoseći reči pohvale svojih slušalaca, savremenika i poznanika, ali i kroz narastajuću lakoću izraza, kontakta sa slušaocima, i kako vreme odmiče, sve uspešnijim javnim nastupima pred najrazličitijom publikom i na najrazličitijim mestima, uključujući i obraćanja značajnim ličnostima tadašnjeg vremena.

Ono što Lozanić-Frotingam potcrtava je veliki mentalni napor koji predavanja iziskuju od nje jer „unositi toliko od sebe u njih“. Utoliko je njeno razočarenje veće kada po povratku u Evropu umesto pitanja o radu i rezultatima njenih aktivnosti, sagovornike interesuje da li se lepo provela u Americi. Time su pokazali da ne shvataju prirodu njenog zadatka, i težinu izvršenja tog zadatka.

Pored gotovo diplomatskog ophođenja sa ljudima koje susreće tokom opisivanog perioda, Jelena Lozanić-Frotingam čak i pri neprijatnim susretima ograničava svoje negodovanje i ne koristi pogrdne izraze. Ona opisuje spoljašnji izgled ljudi sa kojima se sreće, kako fizičke karakteristike,

tako i karakterne osobine, bilo da su one pohvalne ili ne. Jedan opis odudara od očekivane uzdržanosti, a to je susret sa gošćama hotela „Marta Vašington“ u kom je trebalo da odsedne. Susrevši se sa njima, odlučuje da odmah napusti hotel, smatrajući da to nije mesto za nju. Gošće hotela opisuje kao „skup tako starih, sasušenih, žutih, sedih, pogrbljenih, gotovih za grob baba“. Ovakav neočekivano grub opis, ne može se pripisati nehотиčnoj, detinjoj iskrenosti. Nagomilavanje atributa koji kulminiraju izrazom da je neko „gotov za grob“, razotkriva nam Jelenin strah od smrti; a smrt je njen protivnik koji hara Srbijom, kog ona svojim radom želi da zauzda. Zbog toga je njen beg iz hotela zapravo beg od smrti, a pisanje je deo tog bega i istražavanje u borbi za život.

Poređenja domovine i zemlje u kojoj gostuje su očekivana, i predstavljaju sastavni deo narativa Jelene Lozanić-Frotingam. U određenim trenucima, ta poređenja izazivaju melanholiu, koja je bazirana na njenoj prošlosti, na sećanjima o prijatnom mladalačkom životu u Beogradu sa porodicom, epizodama iz detinjstva, ali je prisutna i nostalgija za otadžbinom koja je razorena.

Kao nosilac ordena Belog orla izaziva divljenje Amerikanaca, ime joj dospeva u novinske članke, i postaje poznata toliko da prilikom predavljanja, Sima Lozanić postaje „Jelenin otac“, kako se ističe pre svih njegovih zvanja i uspeha. Moć koju je u društvenom smislu Jelena Lozanić postigla najjasnije se ogleda u komentaru Milenka Vesnića, koji kaže „...čudeći se, uzgred budi rečeno, kako jedna tako mlada devojkа ima toliko uticaja“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 107). Drugom prilikom, u Parizu, pokupivši poštu u Poslanstvu, diplomata Hristić joj je rekao: „Pa tvoja korespondencija je veća od korespondencije našeg ministra Vesnića“ (Lozanić-Frotingham, 1970: 112).

Poput Mejbel Sinkler Stobart čije osvajanje moći se ogleda i konkretizovano u okviru dobijanja vojnog čina, ordena i uvažavanja od strane srpskih zvaničnika, i Jelena Lozanić-Frotingam zadobija sličnu vrsti moći, koja podrazumeva uticaj, društveni položaj i uvažavanje. Na posletku, reči koje objedinjuju utiske koje su i Lozanić i Stobart ostavljale na svoje savremenike mogu se sažeti u tri rečenice Lazara Genčića (1868–1942) lekara, hirurga, sanitetskog pukovnika, načelnika saniteta Vrhovne komande Srbije 1912–1916, a koje prenosi Lozanić: „Tu [u Poslanstvu u Parizu] sam videla i dr Genčića koji koji me pozdravi ovim rečima: „Znaš, ja sam postao pobornik za žensko pravo glasa. Divim se i čudim šta su sve žene uradile u ovom ratu. Nešto fantastično.“ (1970: 112)

8.3. Rodna pozicija Drugog kod autorki Sinkler Stobart i Lozanić-Frotingam

Prethodno smo već napomenuli da su Stobart i Lozanić u jednoj vrsti „obezdomljenosti“, izmeštene na teritoriju Drugih. Na ovom prostoru one deluju u sferi javnog bez obzira na sopstvenu potencijalnu drugost koja bi bila rodno određena. Rodna drugost autorki koje deluju na terenu stvarnog drugoga, kao i drugost naroda sa kojim su, kao da se međusobno potiru. „Bezdomno“ je paradigmatično kolonijalno i postkolonijalno stanje“ (Baba, 2004: 31), pri čemu se prepliću uloge „kolonizatora“ i „kolonizovanog“ u diskursima Stobart i Lozanić:

Čineći vidljivim zaborav momenta „bezdomnog“ u građanskom društvu, feminizam određuje patrijarhalnu, rodnu prirodu građanskog društva i remeti simetriju privatnog i javnog koja je sada bačena u senku, ili tajanstveno i neobično podvostručena, razlikom rodova koja se ne preslikava uredno na privatno i javno, već postaje njima dopunska na jedan remeteći način. Ovo za posledicu ima to da je prostor domaćeg

ponovo ocrtan kao prostor normalizujućih, pastoralizujućih i individualizujućih tehnika moderne moći i nadgledanja: lično-*je*-političko, svet-*u*-domu.

Moment bezdomnog dovodi u vezu traumatske ambivalentnosti lične, duševne istorije sa širim podeljenostima političke egzistencije. (Baba, 2004: 33)

Javno i privatno kod Stobart i kod Lozanić postaju jedno, oličeno u njihovom radu. Drugost sa kojom su se upoznale na tuđoj teritoriji postaje domen poznatog, prepoznatljivog i prihvatljivog.

Stobart je kao jedan od ciljeva pisanja knjige *Plameni mač* navela potrebu da se pokaže „nešto od onoga što žene osećaju prema ratu“ (Stobart, 2016: 312). Time ona na sebe pružila ulogu glasnogovornice svih žena, i nastavlja: „militarizam [će] verovatno u ženama naći svog najjačeg protivnika, na zato što ženi nedostaje hrabrost da se suoči sa smrću, već zato što je svesna dužnosti da se suoči sa životom“. (Stobart, 2016: 312). Od žena se jednostavno nije očekivala nikakva reakcija, već pasivno prepuštanje sudbini. U svojim memoarima, nemački general Maks fon Galvic (1852-1937) potvrđuje tezu Mejbel Stobart o odsustvu straha kod žena:

25. Divizija imala je da izdrži dugotrajne ulične borbe i borbe oko kuća u kojima su naročito učestvovali žene. Bio je to pravi gerilski rat...nije se moglo proći bez ubijanja... U selu Selevcu je uhapšeno 400 žena. List *Noje fraj prese* 21. oktobra 1915. zabeležio je da su ove žene „drske i da se ne boje smrti“. Dva dana kasnije *Frankfurter algemajne cajtung* piše: „Borbe u Srbiji imaju karakter najdivljijih borbi naroda u kojima učestvuju i starci i žene i deca.“ (Gledović, et al., 1975: 202)

Borba žena okarakterisana je kao „drskost“, čak i kada je to borba za život. Pozivajući se na argument da sad žene imaju iskustva u ratovanju, Stobart nastavlja da na osnovu tog iskustva imaju pravo i da ga komentarišu. Kvalifikacija koju Stobart pripisuje ratovanju je – neuspeh društva. Na primer, procenjuje se da je između 20 000 i 100 000 ljudi život izgubilo tokom marša preko Albanije, nazvanog u srpskom književnom i istorijskom narativu *srpska golgota*. Gubitak tolikih ljudskih života više ne postavlja pitanje da li je rat opravdan ili ne, on jednostavno predstavlja civilizacijski poraz (Stobart, 2016). Opisujući pojedinačne, tužne sudbine vojnika i ranjenika, bolničarki, ali i stradanje životinja i materijalne gubitke, Stobart utiče na percepciju čitaoca o tome šta rat jeste, i šta rat nije. Ona postavlja pitanje o interesima rata, i podiže diskusiju i na nivo religioznog. Dihotomija *heroji, oslobodioci* nasuprot *neljudi, zlikovci* u njenom diskursu jeste prisutna, ali nije dominantna; njena namera nije propaganda protiv jedne sukobljene strane, već protiv onog nečovečnog i zlog u ljudima.

Kako su autorke u graničnim životnim situacijama, pitanja života i smrti su im bliska i predstavljaju svakodnevnu realnost, a razmišljanja o smislu života, humanosti ili religiji im se nameću kao teme samim razvojem situacije oko njih. Istorijski uspon ratnih romana i drugih narativnih žanrova povezan je sa pojačanom pažnjom posvećenom, kako je to Bruner⁴⁸ (1990) nazvao, ‘mentalnom pejzažu’, koji obuhvata emotivna stanja, moral, perspektive i motivaciju protagonista dok se oni pojavljuju u ključnim narativnim događajima. Ovo je psihološka klima koja označava protagoniste kao tragične heroje/heroine ili komedijske lude. (Ochs, 1997: 196).

Psihološka stanja u kojima Jelena Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart proživljavaju ključne događaje kao što su smrt mladog vojnika ili bolničarke, bolest, sukobe, ali i uspehe, radosne događaje ili susrete autorke iskazuju sa svešću o trenutku koji je prolazan, ali čiju veličinu mogu tek naknadno da sagledaju: „Značenja događaja u životu nisu fiksirana ili konstantna, već evoluiraju, pod uticajem narednih događaja...Koristan način da se sagleda kako identiteti mogu da se menjaju

⁴⁸ Bruner, Jerome S. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass: Harvard University Press

tokom vremena jeste da se pogledaju „prekretnice“ u pričama – trenuci kada narator označava radikalnu promenu u očekivanom životnom toku“ (Reissman 2000: 21-22).

Ovakvih prekretnica ima dosta u delima dve autorke, i one obično istovremeno označavaju promenu uloge koju one ispunjavaju u društvu. Na primer, scena u kojoj Stobart postaje komandant jedinice u datom trenutku je veliki čin, ali tek kasnije se kod nje budi svest o širem značaju tog čina, da je ona prva žena kojoj je dodeljeno to zvanje, da se time ženi daje istovetna odgovornost i poverenje kao i muškarcu, i da ovaj čin predstavlja društveni pomak koji je Stobart zapravo priželjkivala da ostvari među sopstvenim narodom. „Takve „prekretnice“ fundamentalno menjaju značenje prethodnih iskustava, i sledstveno, identitet pojedinca“ (Reissman 2000: 22), jer u datom trenutku, značenje i značaj čina koji se obavio je praktične prirode, npr. vođenje jedinice preko nepristupačnog planinskog predela Crne Gore i Albanije, ali tek kasnije, Stobart pripoveda o istom činu kao o osvajanju nove teritorije za žene u društvenom smislu.

Lični narativ u primerima autorki podrazumeva i njihovo osvešćivanje kao političkih bića. Samim činom pisanja ili govora, autor želi da se njegova priča čuje, da narativ koji se iskazuje ima odjeka u razmišljanju slušalaca ili čitalaca, taj iskaz zauzima javni prostor i autor ga popunjava sopstvenom verzijom i viđenjem događaja. Ovo je naročito važno kada su glasovi tih narativa ženski glasovi, a vreme atipično za iskazivanje ženskog stava u ratnim sukobima. Time autorke daju glas grupi koja je u opštim, zvaničnim historiografskim tokovima uglavnom bezglasna, ili sporedna.

Diskurs je mesto gde se jezik i ideologija susreću, a analiza diskursa je analiza ideoloških dimenzija upotrebe jezika, kao i materijalizacije jezika ideologije. I upotrebljene reči i značenja reči variraju u zavisnosti od pozicije klasne borbe sa koje su upotrebljene – prema „diskurzivnoj formaciji“ unutar koje su smeštene (Wodak, 2002: 23).

Lično iskustvo oblikovalo je autorke, njihove narative i uticaj koji delom nameravaju da izvrše na čitaoca, na način koji je postupno prikazan kroz tekst: uvodi, koji najavljuju dve neočekivane priče, napisani su kroz prizmu individualnih, ličnih okvira; zatim, razvoj narativa kroz avanturu proživljenog, i na kraju, rezimi koji obiluje porukama autorki direktno upućenih čitaocu. Tekst koji čitamo ne prenosi nam svojim jezikom isključivo nameravano značenje, već predstavlja i vršenje društvene prakse u smislu da nastoji kod čitalačke publike da izazove određene reakcije (Fairclough, 1995; Wodak, 2002) – protivljenje ratnim sukobima, suprotstavljanje nepravdi, nepristajanje na pasivno posmatranje zatečene situacije, borbu za ideale.

Monika Kripner ipak napominje da veličina poduhvata koji su Britanke preuzele na sebe u Prvom svetskom ratu, bilo kao medicinsko osoblje ili humanitarke, nije u dovoljnoj meri priznat u njihovoj domovini. One su ostale na margini narativa o Velikom ratu iz straha od jačanja moći žena:

Verovatno nijedna druga grupa žena nije dala toliko od sebe pod tako teškim okolnostima i ponela se tako valjano – i ostala tako neopevana u vlastitoj zemlji. Skromnost je bila obaveza, reklamerstvo nepoznato, a masovni mediji, ako ne računamo novine, nisu postojali. Ako se izuzme nekoliko članaka o Srbiji i tim jedinicama u engleskim prestoničnim i provincijskim novinama na početku rata, i nekoliko skromnih knjiga koje su kasnije napisale neke od tih žena, njihovi podvizi nisu nikada bili zabeleženi. (1986: 82)

Razlog za strah od jačanja moći Britanki navodi Rut Farnam: „Ako bi se Amerikanke u ovom ratu pokazale sposobnim kao što su to učinile Britanke, američki bi muškarci morali da pripaze na svoja mesta na biralištima ili će sve kancelarije uskoro zaposeti novopečeni „građani!““ (Farnam, 1918:

170), aludirajući na političku moć i konkurentnost na tržištu rada koje su Amerikanke već izvojevale.

Podizanje glasa žena u smislu borbe za svoja prava, a zatim, pokretanje i učestvovanje u aktivnostima prouzrokovanim ratnim dejstvima, nastavilo se iznošenjem verzija događaja ispričanih iz ženskog ugla u pisanoj formi, po završetku rata, pošto su učesnice zabeležile svoja iskustva. Iskustvo žena kao pisaca trebalo bi da postane deo univerzalnog iskustva, koje ne potire zabeležena iskustva muškaraca.

Feminističko znanje je rezultat stalnih, relativno uspešnih pokušaja drugačijeg čitanja etabliranog znanja u cilju njegovog „popravljanja“ ili svrgavanja s položaja meritornog znanja. Način na koji se ideja žene, primera radi, probijala kroz diskurzivne mreže XIX veka, uz sve ustupke i ograničenja, neće imati dramatične učinke samo po opseg i sadržaj same ideje žene, već će ostaviti dalekosežnog traga i na opseg ideje ljudskosti. Feminističko znanje je, prema tome, nemoguće istrgnuti iz mreža dominantnih diskursa koji su za njega konstitutivni, bilo da im se deklarativno suprotstavlja ili da na njih prećutno pristaje. Oni prožimaju rasute ideje i prakse, odražavajući se u životima i identitetima osoba koje su imale *mogućnost i moć* da reprezentuju to znanje (Zaharijević, 2010: 191).

Prema tome, iskustva koja su pred nama u vidu tekstova Lozanić i Stobart, neodvojiva su od njihovih autorki u smislu identiteta, kao i *mogućnosti i moći* da doživljeno prenesu dalje.

Pošto autorke nisu muškarci, dakle, nisu *univerzalno* doživele rat, da li to znači da njihovo iskustvo nije bitno, ili nije pravo iskustvo rata? Upravo pisanjem svoga viđenja, one potvrđuju i sopstveni doživljaj rata, i svoj identitet žene koja je iskusila rat, i važnost svog glasa. Rat kao simbolički muški prostor žene osvajaju svojom aktivnom ulogom u njemu, a zatim tu „osvojenu teritoriju“ potvrđuju pisanjem svoje istorije. Autorke preuzimaju maskulinistički diskurs rata koji podrazumeva isticanje patriotizma, nacionalne svesti, poziv na odbranu onoga što (muškarcu?) pripada (teritorija, ali i žena), ali one taj diskurs podižu na nivo opšteg, a ne samo muškog: odbrana zemlje je odbrana teritorije koja pripada i ženama, a ne samo muškom delu stanovništvu. Na teritoriji gde je rat, konkretno, u Srbiji, žena koja je Britanka uspeva da osvoji ravnopravnost – ona je u svemu jednaka sa muškarcima: može da dobije čin, uvažava se njeno mišljenje, u poziciji je moći. Na ovaj način ona je u zoni dvostrukog političkog delovanja: ona ne samo da može da utiče na menjanje slike o „primitivnom“ Balkanu, (može li Balkan biti primitivan ako žena tamo uspeva da osvaja prostor javnog u meri koja joj je nedostupna na Zapadu?) a istovremeno, ukoliko je žena uspela da osvoji javni prostor i aktivno deluje u njemu na Balkanu, može li da se to ne odrazi na njenu poziciju u Velikoj Britaniji?

Ranije smo izneli stav da pozicija autorke Lozanić-Frotingam u zemlji u kojoj se obrela nije pozicija moći, jer ona traži pomoć od drugih u Americi, odnosno, Kanadi. Međutim, gledano iz Srbije, pozicija autorke se menja: ona je posrednik, neko ko zastupa interese ugroženih, neko ko tu pomoć šalje Srbiji. Samim tim, pozicija autorke Lozanić-Frotingam takođe postaje pozicija moći: njena argumentacija i retorika koju primenjuje u govorima i predavanjima usmerava tokove novca i robe, humanitarnu pomoć tako neophodnu za opstanak naroda i vojske Srbije. Diskurs koji ona, ali i druge aktivistkinje koriste jasno ukazuju na odnos nejednakosti, nepravedne dominacije i hegemonije: Srbija je „mala, nejaka, jadna, nezaštićena, slaba“, u neravnopravnom položaju i potrebna joj je pomoć. Superiorna pozicija onih koji mogu da pomognu izaziva moralnu obavezu, ali i interesovanje kod slušalaca za tu nepoznatu zemlju o njene ljude, udruženo sa strahom da sukobi ne poprime još veće razmere, pa da i oni sami uđu u rat.

Po izbijanju rata 1914, Britanke su pritekale u pomoć balkanskim narodima i mnoge su i odlikovane za ratne napore⁴⁹, ali nisu postale deo konvencionalnih, uobičajenih istorijskih narativa. Prema rečima Džejn Markus, „balkanizacija” britanskih lekarki i medicinskih sestara, pa i Mejbel Stobart, može se posmatrati kao šira istorijska represija istočnog fronta zarad priče o zapadnoj Evropi u ratnim istorijama (Smith, 2016: 3). Ideologija članica humanitarnih misija iz Prvog svetskog rata je proistekla iz evropske humanističke tradicije i diskursa „opšteg dobra“, a tekstovi koje su one pisale

...obiluju stereotipima (ovog puta afirmativnim stereotipima), izražavaju subjektivnu sliku autorki i nisu rezultat niti objektivne društvene analize, niti spadaju u autorsku književnost. Za razliku od prethodnih, tekstovi iz pera članica humanitarnih misija nisu oportunistički, već su rezultat njihovog početnog entuzijazma društvenim odnosima u ratnoj Srbiji, suštinski različitim od društvene slike Velike Britanije, koja je, usled industrijalizacije, bila zahvaćena procesom alijenacije. (Vujošević, 2016: 632-633)

Istočni front tretiran na ovakav način predstavlja ženskog, *drugog*, u istoriji Prvog svetskog rata, a prema Smit (2016), „balkanizacija” britanskih humanitarnih radnica može se tumačiti i kao njihova „marginalizacija”. Dolaskom na Balkan, ove Britanke zatekle su ratne uslove drugačije nego one koje su njihovi sunarodnici imali u svom iskustvu na zapadnom frontu, pre svega, u smislu rovovskog ratovanja. I sa te strane smatrano je da su rat iskusile na „orijentu”, jer su boravile u kulturi znatno drugačijoj od one na zapadu, i pod drugačijim okolnostima. Njihovo iskustvo gledano je kao iskustvo *drugog*.

Postavljalo se i pitanje razloga iz kojih one odlaze na Balkan, odnosno, zbog čega je putnicama Britankama Balkan kao destinacija bio privlačan, čak i pre Prvog svetskog rata⁵⁰. Vesna Goldsvorti u svojoj knjizi *Izmišljanje Ruritanije* pronalazi mogući odgovor u jednom nepotpisanom članku iz 1912. godine u časopisu *Grafik*, koji su otkrili Džon Alkok i Antonija Jang:

U ovom članku, koji nosi naslov „Zašto Balkan privlači žene“, postavlja se sledeće pitanje: „Zašto te surove, divlje, tek napola civilizovane i više nego napola orijentalizirane državnice koje čine Balkan toliko snažno privlače neke od najboljih umova među našom inteligencijom ženskog pola?“

Pokušavajući da odgovori na to pitanje, pisac članka objašnjava da je „Balkan kapija Istoka, kroz koju se taj učmali deo sveta može nazreti... Istok privlači žene jer je njegova priroda ženska do srži, baš kao što je biće Zapada muško“. (Goldsvorti, 2000: 243)

⁴⁹ Ledi Haton je za njen lekarski rad u Srbiji dodeljeno najviše srpsko odlikovanje, Orden časti. Svoja iskustva ona je opisala u dve knjige memoara. Flora Sends, koja se pojavljuje u romanu Dejvida Futmana *Prase i biber*, pod drugim imenom ali prepoznatljiva kao ličnost, ranjena je dok je u činu kapetana bila u aktivnoj službi u srpskoj vojsci i zbog svoje hrabrosti je odlikovana Karađorđevom zvezdom. Dve knjige njenih memoara, *Engleskinja u srpskoj vojsci* (1916) i *Autobiografija žene-vojnika: Kratak zapis o avanturi u srpskoj vojsci, 1916-1919* (1927), svedoče o raznim mogućnostima koje su se ženama pružale u balkanskom društvu, a koje im u to vreme u Britaniji nisu bile dostupne. (Goldsvorti, 2000: 244-245)

⁵⁰ „Zasluga stranih putnika kao posrednika između dveju kultura je ne samo nesumnjiva nego i ogromna. U vreme kada su tek uspostavljeni diplomatski odnosi Srbije i Velike Britanije, oni su bili pravi ambasadori svoje zemlje, ali isto tako i ambasadori Srba u svojoj zemlji, zadugo jedini koji su britansku javnost upoznavali s nama“. (Momčilović, 1993: 186)

Po čemu je Balkan percipiran po svojoj prirodi kao ženski? Prvo, kao i kod pitanja podređenosti žena muškom principu, Balkan se može posmatrati kao podređen uticajnim državama i carstvima pod čijom vlašću su balkanski narodi bili. Oni nisu imali slobode, kao što ni žene nisu imale slobode, a i jedni i drugi su njoj težili. O Balkanu se piše i Balkan se tumači – ali Balkan nije imao sopstveni glas, prvo, zato što nije bilo jasno čiji to glas treba da bude, kog naroda: srpskog, bugarskog, albanskog? Goldsvorti navodi zašto žene koje putuju na Balkan nastoje da ga tumače i o tome obaveste zapadnu javnost: „Možda zahvaljujući svom polu, one kao da imaju više razumevanja za balkansku želju da čovek sam progovori umesto da neko stalno govori u njegovo ime, i stoga pokušavaju nemoguće – da prenesu taj glas Zapadu“ (2000: 204). Inicijalni zaključak Evrope o „krvavom“ Balkanu, mestu gde se ubijaju vladari i to Balkance definiše, nije proistekao iz sagledavanja šire slike i konteksta u kojima su se ovakvi događaji dešavali. Britanke su se i same suočavale sa etiketiranjima dok su se borile za svoja prava. I one su ukoliko bi protestovale bile proglašavane problematičnim, a da nisu pitane zašto žele da promene društveni poziciju u kojoj su. „Položaj malih naroda u sferi evropske politike u ponečemu je odgovarao položaju žena u Britaniji. Britanske spisateljice imale su iza sebe iskustvo pokreta za žensko pravo glasa i borbe za ženska prava uopšte, i možda su zbog toga saosećale s potrebom balkanskih naroda da se i njihov glas čuje“ (Goldsvorti, 2000: 204). Balkan ženama iz Britanije možda nije „privlačan“, kako se u časopisu *Grafik* navodi, možda je on Britankama razumljiviji i bliskiji nego muškarcima, zato što su prepoznale borbu „malih država“ za svoja prava i slobodu koja je po suštini bila bliska i njihovoj sopstvenoj borbi. Istovremeno, kao što Stobart zaključuje u svom delu, upravo na ovom mestu ona kao Britanka-žena uspeva da oseti ukus te slobode i uvažavanja za kojima žudi u svojoj zemlji.

Upisivanjem u historiografiju žena koje su bile politički i društveno aktivne, potiru se dva osnovna stereotipa: da je viktimološki diskurs primarni diskurs žena u ratu i da je primarna uloga žena u ratu u „obezbeđivanju topovskog mesa“, odn. u rađanju. Istovremeno, pokazuje se da je alternativa rodnim stereotipima moguća, a često i poželjna i ova ženska iskustva mogu da postanu relevantna i za žene u delovima sveta gde se i danas ratuje. (Vujošević, 2016: 640-641)

9. Završni čvor sociolingvističke narativne mreže dela autorki Stobart i Lozanić

Završetak kritičke analize diskursa dela Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam okončava se poslednjim čvornim mestom, a to je sam čin čitanja autorke ove analize.

„...sam čin čitanja zapravo [je] jedan od ključnih „čvorova“ u narativnoj mreži kako ovog tako i bilo kog drugog pisanog teksta. Čin čitanja možemo doživeti kao lični ali i društveni proces, vremenski i prostorno omeđen, koji direktno zavisi od lokalnog konteksta, društvenih obrazaca i konteksta u kojima se sa tekstem opšti.” (Filipović, 2018a: 223)

Na razini čitanja kao ličnog čina, izdvajam dva različita iščitavanja ovih dela: prvo čitanje, pri kojem su mi ovi narativi predstavljali štivo sa kojim se upoznajem iz radoznalosti i interesovanja, i naredna iščitavanja, prilikom kojih sam otkrivala nove i dublje slojeve značenja. Želja za otkrivanjem i tumačenjem ovih značenja vodila me je ka ostalim delima autorke Stobart, ali i tekstovima drugih autora i autorki, svedoka ratnih dešavanja, i svedoka života, rada i značaja Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam. Uz svaki novi podatak, otvarali su se horizonti koje tek treba istražiti: smatram da istorijski značaj svedočenja ove dve autorke tek treba da se proučava.

Vremenski okvir tokom kog je analiza vršena obuhvata nekoliko značajnih događaja, koji dodatno doprinose aktuelnosti tema koje su obrađene u narativima, a to su: obeležavanje stogodišnjice Prvog svetskog rata; pojava pandemije koja je promenila našu percepciju i pristup prema životu, radu, humanosti i međuljudskim odnosima, i u trenutku nam dočarala doživljaj epidemije tifusa i veličinu onih koji su došli u Srbiju da pomognu bolesnima 1915. godine; i na posletku, početak novog sukoba, rat u Ukrajini, što nam sugeriše da se „plameni mač“ Mejbel Stobart nije ugasio niti vratio u korice. Upravo iz ovih razloga vredno je pročitati dela koja nas poučavaju i ukazuju na već proživljena iskustva, a koja čovek uporno nastoji da proživi ponovo. Iz narativa Stobart i Lozanić mogu se sagledati lokalna i globalna politika jednog doba, ekonomske uslovljenosti, tehnološke inovacije i razvoj društva kakvom se težilo nakon Velikog rata. Neizbežno je povući paralelu između onoga što je postignuto tada, i sadašnjeg stanja, više od sto godina kasnije, sa istim temama koje su i dalje otvorene. Pitanja ženskih prava i pitanja „malih naroda“ nisu nikada ni prestala da budu aktuelna.

Čitanje ovih dela iz perspektive diplomatskih odnosa, međunarodne saradnje, strategija za osvajanje slobode, prava, ali i moći, diskursa koji nam ukazuje na te odnose (ne)moći i istorijski pregled ratnih godina u Srbiji i Americi/Kanadi, predstavljalo je izvanrednu pripremu za poziv kojim se sada bavim, a to je nastava stranog (engleskog) jezika na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Nadam se da će doprinos ove teze biti i približavanje čitalačkoj publici i drugim istraživačima/istraživačicama ovih nedovoljno poznatih dela, *Plameni mač u Srbiji i drugde* Mejbel Sinkler Stobart i *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine* Jelene Lozanić-Frotingam, kao i da će podstaći proučavanje i prevođenje svedočanstava drugih inostranih učesnika Prvog svetskog rata na teritoriji Srbije, koja su napisana na stranim jezicima a još uvek nisu prevedena na srpski jezik.

10. Zaključak

Kontekst u kom su dela autorki Mejbel Sinkler Stobart i Jelene Lozanić-Frotingam nastala specifičan je u tolikoj meri da predstavlja povod za nastanak njihovih narativa. Celokupna istorijska i društvena pozadina čini neodvojivi element koji uslovljava diskurs unutar oformljene sociolingvističke narativne mreže. Dva ženska narativa iz Prvog svetskog rata autorki Lozanić i Stobart prepliću se u sociolingvističkoj narativnoj mreži koja nastaje ukrštanjem „niti“ iz potke ovih svedočanstava. Kritičkom analizom diskursa određenog teksta, fokusiramo se na odnose moći, društvene nejednakosti, društvene procese opisane u tekstu, a pogotovo diskurzivne aspekte ovih odnosa (Fairclough, 1995: 8). Kritičkom analizom diskursa ne analiziramo isključivo lingvističke elemente, već takođe vršimo sistematičnu i sveobuhvatnu procenu konteksta u kom je tekst nastao, ideološke podloge kao jedne od centralnih kategorija, uzimamo u obzir ekstralingvističke faktore relevantne za našu analizu i samim tim utvrđujemo uslovljenosti za promene putem jezičkih praksi, ne samo kod autorki, već i kod njihovih čitalaca, i društva uopšte. Nejednaki društveni položaj može da izazove dominaciju i potčinjenost određenih grupa, zloupotrebu koja se manifestuje u govoru, a kao jedan od načina suprotstavljanja jeste razotkrivanje manipulacije i drugih vidova ovakvih društvenih praksi.

Kritičkom analizom diskursa osvetljavamo segmente višeslojnih tekstova autorki Jelene Lozanić-Frotingam i Mejbel Sinkler Stobart. Položaj žena u društvu početkom 20. veka, ratni sukobi i izmeštenost u drugo podneblje predstavljaju početne tačke oko kojih se razvija analiza dela autorki. Njihova zapažanja kako o ljudima, tako i o društvenim procesima i vrednostima značajna su za sagledavanje borbi za prava žena autorki, ali i borbe za opstanak ljudstva i humanosti.

Himenes naglašava neophodnost širenja analitičke perspektive, odnosno, izbegavanje posmatranja teksta izolovano od konteksta u kom je nastao ili drugih tekstova koji se sociolingvističkom narativnom mrežom spajaju sa osnovnim narativom. Međutim, sociolingvistička narativna mreža se ne prekida produkcijom teksta i njegovim povezivanjem sa ostalim relevantnim i srodnim činiocima; čitajući delo, i sami se „uplićemo“ u tu mrežu: „Čitajući [roman] i sami postajemo deo narativne mreže koja od nas zahteva reakciju, ili akciju u zavisnosti od toga koliko tekst povezujemo sa pitanjima od šireg društvenog značaja ili sopstvenim životnim okolnostima“ (Filipović, 2016: 33). Mada je konkretna istorijska situacija knjige neponovljiva (Prvi svetski rat), čitalac pored uvida u istorijsko, može mnogo više da sagleda iz ovih dela. Društvena angažovanost autorki, borbenost, nepokolebljivost duha pred preprekama, istrajnost, moralna načela koja se ne propovedaju sa govornice već pokazuju primerom i to u nemogućim uslovima, ne ostavljaju čitaoca ravnodušnim. Ova dela nas ne navode na razmišljanje, već primoravaju na to. Pitanja od šireg društvenog značaja su detaljno obrađena u delima Stobart i Lozanić: od preispitivanja opravdanosti vođenja ratova, smisla života i smrti do pitanja prava žena. I svako od tih pitanja u sebi sadrži iskru naših sopstvenih preispitivanja pred mnogo prozaičnijim, svakodnevnim nedoumicama: reagovati ili ne reagovati na neku pojavu, reći nešto ili ne reći, napisati ili ne napisati. Predati se, odustati ili skupiti snagu i ponovo krenuti u suočavanje sa problemom. Poruka u delima je jasna, ona poziva na akciju i predstavlja podstrek za čitaoca. Stoga ova dela, iako obiluju mučnim scenama i nedaćama, nisu pesimistična i mračna, već naprotiv, polažu nadu u čovečanstvo i u pojedinca, kako je to sročila Jelena Lozanić-Frotingam:

Dugo sam razmišljala, hodajući duž ove nedogledne pučine i posmatrajući sjajno zvezdano nebo, o tome kako je naš život samo beznačajni trenutak u ovoj vasioni sa milijardama zvezda i morem sazvežđa, zbog čega nam valja pokušati da po našem

nestanku ostavimo za sobom ma i najsićušnji trag dobrog. (Lozanić-Frothingham, 1970: 146)

Kritička analiza diskursa sagledava jezik kao društvenu praksu, tako da je „diskurs društveno konstitutivan kao i društveno uslovljen“ (Wodak, 2002: 8) odnosno, jezik utiče na društvo, ali i društvo utiče na jezik. U našoj analizi, jezik kojim autorke prenose svoje misli uslovljen je, za početak, društvenom klasom kojoj pripadaju, odnosno, njihovom pripadnošću višoj klasi na hijerarhijskoj lestvici. Istovremeno, one su pripadnice elite društva, ali su ženskog pola – što je direktno uticalo na prihvatanje ili neprihvatanje njihovih ideja u određenim situacijama. One govore u svojim delima o odnosima moći iz pozicije potlačenih: porobljenog naroda, vojske i naroda u povlačenju, žena, međutim, one to ne iskazuju diskursom žrtve. Svesno ukazujući na odnose nejednakosti kako u ratnom okruženju, tako i među polovima, one se tim nejednakostima suprotstavljaju, razotkrivaju ih i iznose argumente za formiranje drugačijeg društvenog poretka.

Za kritičku analizu diskursa, jezik nije moćan sam po sebi – on zadobija moć načinom na koji ga moćni ljudi koriste. Ovim se objašnjava zbog čega se kritička analiza diskursa često bira za predstavljanje perspektive onih koji pate, i kritički analizira upotreba jezika moćnih, koji su odgovorni za postojanje nejednakosti i koji imaju sredstva i priliku da stanje poprave. (Wodak, 2002: 10)

Wodak takođe objašnjava da je interdisciplinarnost neophodna kada se vrši kritička analiza diskursa, jer se „dekonstruiše celokupni socio-politički i istorijski kontekst u koji su diskurzivne prakse ugrađene“ (Wodak, 2002: 12). Diskurzivna praksa obe autorke odražava vreme u kom su dela nastala: to je period Prvog svetskog rata, borbe za prava žena i menjanje njihove uloge u društvu i preispitivanja položaja malih naroda i država koje će biti formirane po završetku sukoba, tako da se ova društvena pitanja odražavaju kroz ideološke težnje autorki za izjednačavanjem polova, uvažavanjem različitih kultura među narodima, ravnopravnijem položaju svih ljudi koji su bili pogođeni ratnom situacijom i pravom na samoopredeljenje naroda nakon završetka rata.

Tri koncepta koja je neophodno sagledati u kritičkoj analizi diskursa su koncept moći, koncept istorije i koncept ideologije (Wodak, 2002: 12), dok Ferklaf (1995: 2-9) govori o tri dimenzije kritičke analize diskursa; njih čine tekst, interakcija (diskurzivna praksa) i društveni kontekst (sociokulturna praksa). Slično njemu, Van Dijk takođe predlaže trodimenzioni okvir koji podrazumeva diskurs, socijalnu kogniciju i društvo (Van Dijk, 1997: 32). Takođe, identitetski slojevi autorki proučavanih dela su neodvojivi segment građenja njihovih diskursa. Upravo teoretičari kritičke analize diskursa smatraju da su društvene strukture u okviru kojih je diskurs nastao neodvojive od tumačenja teksta (ili govora) datog diskursa. Ovaj analitički okvir kao model kritičke analize diskursa koristio nam je da jasnije sagledamo poruke autorki čitaocima kroz brojne primere, i kakve reakcije su one želele da proizvedu svojim porukama. Istovremeno, sociolingvističkom narativnom mrežom otkrivamo međusobne veze između tekstova drugih autora koji nam nisu eksplicitno ponuđeni u delima Stobart i Lozanić, već ih pronalazimo čitajući dokumenta, tekstove i artefakte.

Sudovi i Lozanić i Stobart su perceptivni, sa vrednosnom bazom formiranom u ličnom, tradicionalnom i emancipovanom sistemu građanskog društva. Njihov spisateljski opus ne oslanja se na imaginaciju, već istorijsku, činjeničnu podlogu. Iako autobiografska, oba dela sjedinjuju formu i značenje, i imaju rodoljubive, humanističke, pacifističke i feminističke odraze ličnih nastojanja autorki. Vrednosni sud ovih dela ogleda se pre svega u društvenim posledicama aktivnosti za koje su se autorke zalagale i koje su opisale; u herojskom podvigu sačuvanih života drugih ljudi, i u zahvalnosti ljudi ovim dvema humanitarkama na ličnom, ali i nacionalnom nivou. Rekonstruišući istorijske događaje, Lozanić i Stobart opisuju kako ličnosti i zbivanja, tako i

uzročno-posledične odnose, čime se uzdižu na ravan tumača stvarnosti koja ih okružuje. Verodostojnosti njihovih narativa doprinosi pregled građe drugih svedoka istih istorijskih događaja, koji potvrđuju dešavanja opisana u obe knjige, sa sopstvenim tumačenjem ili vrednovnjem datog događaja. Istorijske podatke, hronološki ustrojene, one povezuju sa pratećim dokumentarnim materijalima i građom, iskazima, izveštajima, fotografijama, faksimilima koji su dostupni u arhivama. Intertekstualnost koja se javlja u ovim delima, smešta ih u kulturološku, književnu i istorijsku ravan kojoj pripadaju autorke. Jezik i stil su u funkciji prenošenja čitaocu neposrednih događaja ili gledišta autorki, udruženi sa strastvenim tonom zagovaranja stavova u koje veruju, preko neutralnog tona pri saopštavanju činjenica i elegičnog u iskazivanju tuge nad nesrećnim sudbinama kojima su često svedočile. Grafički izgledi dela, sa skokovitim, parcijalnim, dnevnim unosima, odražavaju ratno vreme neizvesnosti i nepredvidivosti šta donosi naredni dan. Jezički nivo komunikacije ovih dela sa čitaocima odražava više funkcija u skladu sa autorkinim ciljevima: da izvrše uticaj na mišljenja i ponašanja čitalaca, da obelodane svoja iskustva o događajima, da svedoče, da izraze osećanja u vezi sa različitim temama, kao i da stvore društvene veze među istomišljenicima. Na taj način prepoznajemo ono zajedničko, opšte, društveno koje se izdiže iznad pojedinačnog i individualnog.

Literatura:

- Atkin, J. (2002). *A War of Individuals. Bloomsbury Attitudes to the Great War*. Manchester and New York : Manchester University Press.
- Baba, H. (2004). *Smeštanje kulture*. Biblioteka: CirculusGlobus, Beograd : Beogradski krug
- Bamberg, M. (2005). Narrative Discourse and Identities. In J. C. Meister, T. Kindt and W. Schernus (Eds.), *Narratology beyond literary criticism. Mediality, Disciplinarity*. (pp. 213-237). Berlin & New York: Walter de Gruyter (available online: <https://scholar.google.com/citations?user=pxy0SGsAAAAJ&hl=en> (pristupljeno 06.03.2019.)).
- Batler, Dž. (2016). *Nevolja s rodnom. Feminizam i subverzija identiteta*. Drugo izdanje. Biblioteka Supplementa Allographica. Loznica : Karpos.
- Bauman, R.; Sherzer, J. (1975). The Ethnography of Speaking. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 4. pp. 95-119. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0084-6570%281975%292%3A4%3C95%3AATEOS%3E2.0.CO%3B2-F> (pristupljeno 03.03.2015.).
- Bearman, P., Faris R. and Moody, J. (1999). Blocking the Future: New Solutions for Old Problems in Historical Social Science. *Social Science History*, Volume 23, Issue 4 Winter. pp. 501-533. <https://doi.org/10.1017/S0145553200021854>. (pristupljeno 23.03.2017.).
- Bearman, P.S., & Stovel, K. (2000). Becoming a Nazi: A model for narrative networks. *Poetics*, 27. Pp. 69-90.
- Bekčić Pješčić, G. (2011). Šta je u stvari rodoljublje? *Republika – časopis građanskog samooslobođanja*, broj 498–499. <http://www.republika.co.rs/498-499/27.html> (pristupljeno: 12. 11. 2022.).
- Blommaert, J. & Bulcean, C. (2000). Critical discourse analysis. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 29. pp. 447-466.
- Blommaert, J. (2005). *Discourse. A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bojović, S. (1996). *Sima Lozanić*. Edicija: Najznamenitiji Srbi. Kolo 1. Velikani nauke. Beograd : Princip.
- Bosmajian, H., A. (1983). *The Language of Oppression*. Washington, D.C. : University Press of America, Inc.
- Brown G. and Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruner, Jerome S. (1990). *Acts of Meaning*. Harvard University Press.
- Bucholtz, M. and Hall, K. (2004). Language and Identity. In: *A Companion to Linguistic Anthropology*, ed. Alessandro Duranti. Oxford: Blackwell Publishing.
- Bugarski, R. (1996). *Jezik u društvu*. Sabrana dela / Ranko Bugarski, Knjiga 4. Beograd : Čigoja.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek/Knjižara krug.
- Bugarski, R. (2010). *Jezik i identitet*. Beograd : Biblioteka XX vek.

- Čomski, N. i Fuko, M. (2011). *O ljudskoj prirodi: Pravda protiv moći*. Loznica : Karpos.
- Denzin, N. K. (1989). *Interpretive Interactionism*. London : Sage Publications.
- De Beauvoir, S. (2016). *Drugi spol*. Biblioteka Posebna izdanja. Zagreb : Naklada LJEVAK d.o.o.
- Dimitrijević, J. J. (2019). *Novi svet ili u Americi godinu dana*. Beograd : Laguna.
- Dojčinović-Nešić, B. (1993). *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd : Književno društvo „Sveti Sava“.
- Dubois, E. (2005). Women's and Gender History in Global Perspective: North America after 1865. In *Women's History in Global Perspective*. Vol. 3, (Ed.) Smith, B. pp. 222-252. Urbana and Chicago : University of Illinois Press.
- Džonson, P. (2003). *Istorija američkog naroda*. Beograd : Knjiga-komerc.
- Đurić, A. (1987). *Za čast otadžbine. Kako se Beograd borio u Prvom svetskom ratu*. Drugo izdanje. Beograd : NIRO „Književne novine“.
- Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (2003). *Language and Gender*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth*. New York : Grove Press Inc.
- Farnam, R. (1918). *A Nation at Bay, What an American Woman Saw and Did in Suffering Serbia*. Indianapolis : the Bobbs-Merrill Company Publishers.
- Fell, A. S. & Sharp, I. (eds.) (2007). *The Women's Movement in Wartime*. Palgrave Macmillan, a division of Macmillan Publishers Limited.
- Fetterley, J. (1978). On the Politics of Literature. *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*. Introduction, xi-xxvi. Bloomington, IN: Indiana UP.
- Filipović, J. (2011). Rod i jezik (Gender and Language), u: Ivana Milojević & Slobodanka Markov (eds), *Uvod u rodne teorije (Introduction to Gender Theories)*. Novi Sad: Centar za rodne studije & Mediterran Publishing, pp. 409-423.
- Filipović, J. (2016). Laž, prevara, filozofija morala i narativna mreža *Malih radosti subote* Aleksandra Mekol Smita. *Kultura*, br. 150, str. 26-43. DOI 10.5937/kultura1650026F
UDK 821.111.09-31.
- Filipović, J. (2018a). *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Drugo, dopunjeno i prošireno izdanje. Beograd : Zadužbina Andrejević.
- Filipović, J. (2018b). Multimodalna sociolingvistička narativna mreža kao konstruktivistički pristup činu čitanja u 21. veku: Čimamanda Ngozi Adiči. U *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, VII/1 (pp. 109-120). Novi Sad : Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. UDK 821.111(669).09 Adichie C. N. 81'27
- Filipović, J. (2021). Istorijska sociolingvistika, istorijski narativ i teorija performansa: istorija sefardskih žena kao studija slučaja. U K. Šulović. (Ed.), *O engleskom i srpskom kroz vreme i prostor. Primenjena lingvistika u čast Radmili Šević* (pp. 65–84). Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije. ISBN: 978-86-6065-644-7

- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London : Longman Group UK Limited
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge : Polity Press
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London and New York : Longman.
- Fairclough, N. (2004). *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London and New York : Routledge, Taylor and Francis Group.
- Foucault, M. (1986). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other writings 1972-1977*. Edited by Colin Gordon. Brighton : The Harvester Press Ltd.
- Fuko, M. (2006). *Istorija seksualnosti I*. Prevod: Jelena Stakić. Loznica : Karpos
- Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa*. prev. D. Aničić. Loznica : Karpos
- Fussell, P. (2013). *The Great War and Modern Memory*. Published in the USA by Oxford University Press.
- Gee, J. P. (2010). *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. Third edition. London, New York : Routledge.
- Gimenez, J. 2010. Narrative analysis in linguistic research. U: L. Litosseliti (ur.), *Research Methods in Linguistics*. UK, London : Continuum, pp. 198-215.
- Gledović, B., Ratković, B., Đurišić, M., Grahovac, M., Opačić, P. (1975). *Prvi svetski rat - Srbija i Crna Gora*. Cetinje : Obod
- Goldfield, D., Abbott, C., Anderson, V., Argersinger, J., Argersinger, P., Barney, W. & Weir, R. (2002). *The American Journey: A History of the United States*. Volume 2. Brief Second Edition. New Jersey : Pearson Prentice Hall
- Goldsvorti, V. (2000). *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*. Beograd : Geopoetika.
- Gordon-Smit, G. (2016). *Sa Srbima u ratu. Veliko povlačenje srpske vojske*. Beograd : Dosije studio.
- Graves, R. & Hodge, A. (2009). *The Long Weekend. A Social History of Great Britain 1918-1939*. London : The Folio Society.
- Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society*. Boston : Beacon Press.
- Hallett, E. C. (2016). *Nurse Writers of The Great War*. Manchester : Manchester University Press
- Hammond, A. (2002). Shifting Paradigms: British Travellers in Serbia during the First World War. In: *The International Journal of Travel and Travel Writing* pp. 60-85. Volume 3: Issue 2
<https://doi.org/10.3167/146526002782487774>
- Hercfeld, M. (2004). *Kulturna intimnost*. Socijalna poetika u nacionalnoj državi. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Hymes, D. (1971). The Contribution of Folklore to Sociolinguistic Research. *The Journal of American Folklore*, 84(331), 42-50. doi:10.2307/539732.

- Ilić Marković, G. (2017). *Roda Roda: srpski dnevnik izveštaca iz Prvog svetskog rata. Ratni presbiro Austrougarske monarhije*. Prometej : Novi Sad, Beograd : Radio-televizija Srbije.
- Jensen, K. (2008). *Mobilizing Minerva. American Women in the First World War*. Urbana, Chicago, and Springfield : University of Illinois Press.
- Jovanović, J. P. (2015). *Dnevnik (1896-1920)*. Novi Sad : Prometej, Beograd : Radio-televizija Srbije.
- Kenedi, V. (2008). Said i postkolonijalne studije. *Polja* (452). br. str: 49-76.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=551189> (pristupljno: 27.04.2021.).
- Kripner, M. (1986). *Žene u ratu. Srbija 1915-1918*. Biblioteka *Studije i monografije*. (V. Kostić, prev.). Beograd : Narodna knjiga.
- Lazar, M. M. (2018). Feminist Critical Discourse Analysis. In Flowerdew, J. and Richardson, J.E. (ed.) *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. Pp. 372-387. London and New York : Routledge Handbooks
- Lazarević, J. (1929). *Engleskinje u srpskom narodu*. Izdanje Beogradskog ženskog društva. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Lazarević, G. i Mihailović, D. (2017). Dan kada se na Beloj kući u Vašingtonu vijorila srpska zastava – pisma Jelene Lozanić Frotingam iz Dobrotvorne misije za Srbiju 1915-1916. U: Vacić, Z. (ured.) *Zbornik radova Šestog naučnog skupa 800 godina srpske medicine*, (str. 339–350). Beograd : Srpsko lekarsko društvo.
- Lorber, J. (2001). *Gender Inequality*. Los Angeles, CA: Roxbury.
- Lozanić, J. F. (1970). *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu. Pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920. godine*. Beograd : Udruženje nosilaca Albanske spomenice.
- Malrieu, P. (1982). “Identité: des notions au concept. *La Pensée*, 1982. *Kultura*, 59/1982. Identitet: pojmovi i koncepcija. Preveo s francuskog Dragan Minderović, str. 19-36.
<http://www.casopiskultura.rs/MagazinePublication/ShowPublicationPdf?magazinePublicationId=1245> (pristupljeno : 19.04.2021.).
- Mil, S. Dž. i Mil, T. H. (1995). *Rasprave o jednakosti polova*. Beograd : Filip Višnjić.
- Mil, S. Dž. (2008). *Potčinjenost žena. 1869*. Izvorno: John Stuart Mill, *The Subjection of Women*. (I. Milivojević. Prev.). Beograd : Službeni glasnik.
- Milanović, J. (2012). *Delfa Ivanić, Uspomene*. Beograd : Institut za savremenu istoriju.
- Milanović, J. V. (2015). *Delfa Ivanić: zaboravljene uspomene*. Biblioteka Polihistor, knjiga XIII. Beograd : Evoluta.
- Mijatović, Č. (2008). *Uspomene balkanskog diplomate*. Edicija RARA, naslov originala: Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, Cassel and Company, Ltd London, New York, Toronto and Melbourne, 1917. Preveo i priredio Slobodan G. Marković. Beograd : Biblioteka RTS.
- Mitrović, A. (2018). *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Treće izdanje. Beograd : Službeni glasnik
- Mladenović, B. (1996). *Žena u Topličkom ustanku 1917*. Beograd : Socijalna misao.

- Mladenović, B. (2006). *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Posebna izdanja, knjiga 51. Beograd : Istorijski institut.
- Momčilović, B. (1990). *Iz istorije jugoslovensko-britanskih kulturnih veza od 1650. godine do II svetskog rata*. Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. Novi Sad : Književne studije.
- Momčilović, B. (1993). *Britanski putnici o našim krajevima u XIX veku*. Novi Sad : Izdavačko preduzeće Matice srpske.
- Morli, D. i Robins, K. (2003). *Britanske studije kulture. Geografija, nacionalnost i identitet*. Beograd : Geopetika.
- Munslow, A. (2000). *The Routledge Companion to Historical Studies*. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group.
- Munslow, A. (2006). *Deconstructing History*. Second Edition. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group.
- Munslow, A. (2012). *A History of History*. Routledge, London and New York : Taylor and Francis Group.
- Nigojević, M. (2011). Neka načela određivanja diskursnih oznaka. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37 (1), 121-145. <https://hrcak.srce.hr/76258>
- Norris, A. David (1999). *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*. Palgrave Macmillan.
- Ochs, E. (1997). Narrative. In T. A. van Dijk (Ed.), *Discourse as structure and process: Discourse studies: A multidisciplinary introduction*, Vol. 1, pp. 185-207. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446221884.n7> (pristupljeno 18.08.2018.).
- Popović Filipović, S. (2013). *Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Beograd : Srpsko lekarsko društvo.
- Popović Filipović, S. (2015). *Hrabrost između redova. Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*. Beograd : Društvo istoričara Srbije "Stojan Novaković".
- Popović, Lj. (2000). *Epistolarni diskurs ukrajinskog i srpskog jezika*. Monografije, knjiga 89. Beograd : Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Popov-Momčinović, Z. (2011). Diskursi u feminističkoj teologiji: oblici de(kon)strukcije rodnih identiteta – hrišćanska(e) perspektiva(e). *Diskursi*, Godina I / Broj 1 Temat Identitet i religija. Sarajevo: Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini. str. 95-110. http://www.diskursi.com/uploads/2011/06/001_CASOPIS+DISKURSI.pdf#page=94 (pristupljeno:17.03.2019.).
- Powell, A. (2013.) *Women in the War Zone. Hospital Service in the First World War*. Stroud, United Kingdom. The History Press Ltd.
- Reisigl & Wodak (2008). The Discourse-Historical Approach (DHA). In R. Wodak & M. Meyer (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis Second Edition* (pp.87-121). India Pvt Ltd New Delhi: SAGE Publications.

- Riessman C.K. (2000). Analysis of personal narratives, in J.F. Gubrium and J.A. Holstein (eds), to appear in *Handbook of Interviewing*, Sage Publications, 2001.
<http://alumni.media.mit.edu/~brooks/storybiz/riessman.pdf> (pristupljeno 22.08.2018.).
- Sandelowski, M. (1991). Telling Stories: Narrative Approaches in Qualitative Research. *Journal of Nursing Scholarship*. Volume 23, Number 3, Fall. <https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.1991.tb00662.x>
- Smith, K. A. (2000). *The Second Battlefield: Women, Modernism and the First World War*. New York : Manchester University Press.
- Smith, K. A. (2016). *British Women of the Eastern Front: War, Writing and Experience in Serbia and Russia, 1914–1920*. Manchester University Press.
- Stanojević, V. (1992). *Istorija srpskog vojnog saniteta. Naše ratno sanitetsko iskustvo*. Biblioteka: Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije. Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar.
- Stobart, S. M. (1913). *War and Women. From experience in the Balkans and Elsewhere*. London : G. Bell and Sons Ltd. <http://www.archive.org/details/warwomenfromexpe00stobrich> (pristupljeno: 12.01.2011.).
- Stobart, S. M. (1935). *Miracles and Adventures. An Autobiography by M. A. St. Clair Stobart*. London: Rider&Co. Paternoster House, E.C. William Brendon&Son, Ltd.
- Stobart, S. M. (2016). *Plameni mač u Srbiji i drugde*. Prevod: Branko Momčilović. U originalu: *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* (1916). Edicija Srbija 1914 – 1918. Beograd: RTS, Novi Sad: IK Prometej.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen. Biblioteka XX vek. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Tomson, L. L. (2016). *Povlačenje iz Srbije (oktobar – decembar 1915)*. Prevod: Milisav A. Ivanišević. U originalu: *La Retraite de Serbie, Louis – L. Thomson* (1916). Libraire Hachette et C5 Beograd: Francuski kulturni centar, Šabac : Narodni muzej, Muzej grada Novog Sada.
- Trappes-Lomax, H. (2004). Discourse Analysis. In *The Handbook of Applied Linguistics*, ed. Davies, A. and Elder, C. Chapter 5, pp. 133-164. Blackwell Publishing Ltd.
- Trgovčević, Lj. (1986). *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države: 1914–1920*. Biblioteka : Čovek u vremenu. Beograd : Narodna knjiga, Srpska književna zadruga.
- Trgovčević, Lj. (2003). *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Knjiga 43. Beograd : Istorijski institut, posebna izdanja.
- Trgovčević, Lj. (2008). *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*. Belgrade : Faculty of Political Sciences, University of Belgrade.
- Van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in Discourse*. Amsterdam : Benjamins.
- Van Dijk, T. A. (ed), (1985). *Handbook of Discourse Analysis*. Vol 2. London : Academic Press
- Van Dijk, T. A. (1993a). Discourse and cognition in society. In: Crowley D. and Mitchell D. (eds), *Communication Theory Today*, Oxford : Pergamon Press, pp. 107-126.

- Van Dijk, T. A. (1993b). Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society* 4(2), 249–83.
- Van Dijk, T. A. (ed.) (1997). *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Vol. 1. Sage Publications. London; New Delhi : Thousand Oaks.
- Van Dijk, T. A. (2001). Critical Discourse Analysis. In: Schiffrin, D., Tanen, D., Hamilton, H. (Ed.) *The Handbook of Discourse Analysis*. (pp. 352–371). Cornwall : Blackwell Publishers Ltd.
- Vujošević, L. (2016). „Naše Engleskinje“ u Prvom svetskom ratu. U: Međunarodnom tematskom zborniku *Veliki rat 1914–1918: uzroci, posledice, tumačenja*. Knjiga I. Str. 625-642. Niš : Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Vulf, V. (2014). *Tri Gvineje*. Prevod Dragana Starčević. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Vird%C5%BEinija-Vulf-Tri-gvineje.pdf> (pristupljeno 02.07. 2022.).
- Vulstonkraft, M. (1994). *Odbrana prava žene. Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*. (Prev. R. Mastilović). Beograd : Filip Višnjić.
- Widdowson, H.G. (2004). *Text, Context, Pretext. Critical Issues in Discourse Analysis*. Blackwell Publishing. DOI:10.1002/9780470758427
- Wodak, R. (ed.) (1989). *Language, Power and Ideology*. Amsterdam and Philadelphia : John Benjamins Publishing Company.
- Wodak, R. & Reisigl, M. (2001). Discourse and Racism. In: Schiffrin, D., Tanen, D., Hamilton, H. (Ed.) *The Handbook of Discourse Analysis*. (pp. 372-397). Cornwall : Blackwell Publishers Ltd.
- Wodak, R. (2002). Aspects of Critical Discourse Analysis, In *Zeitschrift für Angewandte Linguistik*, Vol. 36, pp. 5-31.
- Wodak, R. (2006). Mediation between discourse and society: assessing cognitive approaches in CDA. In: *Discourse Studies*. SAGE Publications. London: Thousand Oaks, CA and New Delhi. www.sagepublications.com Vol 8(1): 179–190.
- Wodak, R. (2007). Pragmatics and Critical Discourse Analysis: A Cross-Disciplinary Inquiry. In: *Pragmatics & Cognition*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 15 (1), pp. 203-225.
- Wodak, R. (2009). Critical discourse analysis: history, agenda, theory, and methodology. In R. Wodak, & M. Meyer (Eds.), (pp. 1-33). Sage (2nd revised edition).
- Zaharijević, A. (ur.) (2008). Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka. Beograd : Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu
- Zaharijević, A. (2010). Postajanje ženom. Beograd : Rekonstrukcija ženski fond.
- <https://www.kingjamesbibleonline.org/Genesis-3-24/> (pristupljeno: 16.08.2020.).
- <https://svetopismo.pouke.org/biblija.php?lang=ijekav&lang2=&book=1&chap=3> (pristupljeno: 16.08.2020.).

<http://www.kucakraljapetra.rs/lat/kralj-petar-i/> (pristupljeno: 26.08.2019.).

https://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_174/1913/09/b009#page/25/mode/1up (pristupljeno sajtu: 25.03.2020. god.)

U tezi se upućuje na:

Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, u daljem tekstu: AJ, 80-70-325

Bolnica Stobart / [urednik i priređivač Tatjana Janković ; prevod s engleskog Marija Nikolić]. – Kragujevac : Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 2018 (Beograd : Donat graf). – 278 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Zbirka Biblioteka Skitija / [Narodna biblioteka "Vuk Karadžić", Kragujevac] ; knj. 12). – ISBN 978-86-83007-76-9

Bolnica Stobart : Kragujevac 1915 : [katalog izložbe] / autor izložbe i kataloga Tatjana Janković; [prevod sa engleskog Marija Nikolić]. – Kragujevac : Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, 2018 (Beograd : Donat graf). – 36 str. : fotogr. ; 21 h 30 cm. – ISBN 978-86-83007-77-6

Geeraerts, D. (2003). Cultural models of linguistic standardization. U: R. Dirven, R. Frank & M. Pütz (ur.), *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*. Berlin : Mouton de Gruyter, pp. 25-68.

Lowe, L. (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca : Cornell University Press.

Melman, B. (1992). *Women's Orients: Englishwomen and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*. London : Palgrave Macmillan.

Mills, S. (1991). *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London and New York : Taylor & Francis Group, Routledge.

Mills, S. (2004). *Discourse*. The New Critical Idiom Series, Taylor & Francis, Routledge.

Mills, S. (2005). *Gender and Colonial Space*. Manchester : Manchester University Press.

Rajs, R. A. (1928). *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*. Beograd : Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd : Biblioteka XX vek

Spivak, G. Can the Subaltern Speak? (1988). in *Marxism and the Interpretation of Culture*, eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Basingstoke : Macmillan. pp. 271–313.

Vest, R. (2000). *Crno jagnje i sivi soko*. 4 izdanje, prevod: Nikola Koljević. Beograd : BIGZ

Biografija autorke:

Svetlana M. Velimirac rođena je 1978. godine u Beogradu. Završila je Desetu beogradsku gimnaziju „Mihailo Pupin“ opšteg smera. Diplomirala je 2005. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na smeru za anglistiku, gde je stekla i zvanje master profesor jezika i književnosti 2009. godine. Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu završila je specijalističke akademske studije na odseku Studije Sjedinjenih Američkih Država 2013. godine.

Objavila je preko dvadeset stručnih i naučnih radova u kategorisanim publikacijama i učestvovala je na nacionalnim i međunarodnim skupovima iz oblasti filologije. Nosilac je stipendije američkog Stejt Dipartmenta za usavršavanje u oblasti nastave engleskog jezika struke, u organizaciji Kancelarije za engleski jezik Biroa za obrazovanje i kulturu i Instituta za engleski jezik Univerziteta u Oregonu pod nazivom *English Teacher Professional Development Distance E-Learning Program, English for Specific Purposes, Best Practices*. Završila je preko 60 sertifikovanih kurseva, seminara, vebinara i obuka iz oblasti metodike nastave, upotrebe tehnologija u obrazovanju, pedagogije, didaktike, kritičkog mišljenja, kulture i jezika i sl.

Od 2006–2021. godine radila je u Visokoj školi strukovnih studija-Beogradskoj politehnici, baveći se nastavom engleskog jezika i engleskog jezika struke. Kreirala je nastavne planove i programe za predmete Engleski jezik 1 i Engleski jezik 2, kao i nastavni materijal prilagođen potrebama studenata različitih strukovnih profila.

Od 2022. godine zaposlena je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Oblasti interesovanja Svetlane M. Velimirac su sociolingvistika, engleski jezik i engleski jezik struke, metodika nastave stranih jezika i međunarodni odnosi.

Prilog 1.

Izjava o autorstvu

Ime i prezime autora **Svetlana M. Velimirac**

Broj dosijea **14054D**

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

Samilosne oči tuđinske žene: Srbija i Prvi svetski rat. Krićka analiza diskursa dela britanske autorke Mejbek Sinkler Stobart i srpske autorke Jelene Lozanić-Frotingam

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- da disertacija ni u celini ni u delovima nije bila predložena za sticanje diplome studijskih programa drugih visokoškolskih ustanova;
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršila autorska prava i koristila intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis autora

Beogradu, _____.____. 2023.

Prilog 2.

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Svetlana M. Velimirac

Broj dosijea: 14054D

Studijski program: Jezik, književnost, kultura

Naslov rada: Samilosne oči tuđinske žene: Srbija i Prvi svetski rat. Krićka analiza diskursa dela britanske autorke Mejbel Sinkler Stobart i srpske autorke Jelene Lozanić-Frotingam

Mentor: prof. dr Jelena Filipović, redovna profesorka Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predala radi pohranjivanja u **Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lićni podaci za dobijanje akademskog naziva doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lićni podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis autora

U Beogradu, ____ . ____ . 2023.

Prilog 3.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Samilosne oči tuđinske žene: Srbija i Prvi svetski rat. Krićka analiza diskursa dela britanske autorke Mejbel Sinkler Stobart i srpske autorke Jelene Lozanić-Frotingam
koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predala sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Beogradu, i dostupnu u otvorenom pristupu, mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučila:

1. Autorstvo (CC BY)
2. Autorstvo – nekomercijalno (CC BY-NC)
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada (CC BY-NC-ND)
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima (CC BY-NC-SA)
5. Autorstvo – bez prerada (CC BY-ND)
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima (CC BY-SA)

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci. Kratak opis licenci je sastavni deo ove izjave).

Potpis autora

U Beogradu, ____. ____. 2023.

1. **Autorstvo.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. **Autorstvo – nekomercijalno.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
3. **Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.
4. **Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.
5. **Autorstvo – bez prerada.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
6. **Autorstvo – deliti pod istim uslovima.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.